

EDITÖRLER: DOÇ. DR. HASAN YERKAZAN
DOÇ. DR. ÖNDER ERYILMAZ

SOSYAL BİLİMLER ARAŞTIRMALARI

12

AMASYA
ÜNİVERSİTESİ
YAYINLARI

SOSYAL BİLİMLER ARAŞTIRMALARI -12-

Editörler

Doç. Dr. Hasan YERKAZAN

Doç. Dr. Önder ERYILMAZ

AMASYA
ÜNİVERSİTESİ
YAYINLARI

AMASYA ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

Kitabın Adı

SOSYAL BİLİMLER ARAŞTIRMALARI -12 -

Editörler

Doç. Dr. Hasan YERKAZAN

Doç. Dr. Önder ERYILMAZ

Kapak Tasarımı

Dr. Öğr. Üyesi Aysel GÜNEY TÜRKEÇ

Yayın Yönetmeni

Timur YILMAZ

ISBN: 978-625-95280-0-7

Yayın No: 20

Baskı Sayısı ve Tarihi

1. Baskı / Ekim 2024

Baskı

Amasya Üniversitesi Yayınları

© Doç. Dr. Hasan YERKAZAN

Doç. Dr. Önder ERYILMAZ

Bu eserde yayımlanan yazıların içerikleriyle ilgili her türlü yasal sorumluluk, yazar veya yazarlarına aittir. Yazarın izni alınmadan kitabın tümünün veya bir kısmının elektronik, mekanik ya da fotokopi yoluyla basımı, çoğaltılması yapılamaz. Yalnızca kaynak gösterilerek kullanılabilir.

ÖN SÖZ

Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitümüz kurulduğu günden itibaren öğrencilerine en iyi ve kaliteli lisansüstü eğitim, öğretim ve araştırma imkânı sunma gayreti içerisinde. Her geçen gün yeni programları bünyesine dâhil eden kurumumuz hedefleri doğrultusunda çalışmalarını sürdürmekte; ulusal ve uluslararası düzeyde saygın, çağın gerektirdiği bilgi birikimine sahip üstün nitelikli bilim insanı, uzman ve araştırmacılar yetiştirme yolunda ilerlemektedir.

“Sosyal Bilimler Araştırmaları -12-” kitabı 16-18 Mayıs 2024 tarihleri arasında Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nün, Amasya Valiliği ve Amasya Belediyesi iş birliğiyle düzenlemiş olduğu *Abdizâde Hüseyin Hüsâmeddîn Yasar* temalı “Uluslararası Amasya Sosyal Bilimler Araştırmaları Sempozyumu - I”de sunulan sözlü bildirilerden bir kısmının genişleterek kitap bölümü olarak değerlendirilmesinden oluşmaktadır.

Enstitümüz bünyesinde yapılan akademik çalışmaların kitaplaşması ve akademik camianın istifadesine sunulması sürecinde başta rektörümüz olmak üzere düzenleme kurulundaki değerli bilim insanlarının vermiş oldukları destekten dolayı çok teşekkür ederiz.

“Sosyal Bilimler Araştırmaları -12-” isimli kitabımız tamamı *Abdizâde Hüseyin Hüsâmeddîn Yasar* ve *Amasya Tarihi* ile ilgili olmak üzere toplam sekiz bölümden oluşmaktadır. Bu eserde *Amasya Tarihi’nin Basım Süreçleri*; *Amasya Tarihi’nin Yeni Bulunan Kayıp Cildi: Dokuzuncu Defter*; *Abdizâde Hüseyin Hüsâmeddîn Yasar’ın Gözünden Ferhat Su Kanalı*; *Abdizâde Hüseyin Hüsâmeddîn’in Emevîler’e Bakışı (Amasya Tarihi Özelinde)*; *Abdizâde Hüseyin Hüsâmeddîn’in Amasya Tarihi Adlı Eserinde Moğol İstilas Algısı*; *Abdizâde Hüseyin Hüsâmeddîn Yasar’ın Amasya Tarihi Eseri Bağlamında Anadolu’da Şiilik*; *Amasya Tarihi Adlı Eserde Ziya Paşa’nın Bayındırlık İşleri: Geç Osmanlı Dönemi Helkis Mahallesi’nin Dönüşümü* ve *Hüseyin Hüsâmeddîn’in Amasya Tarihi’nden Hareketle Amasyalı Müelliflere Ait Eserler İndeksi* adlı bölümlere yer verilmiştir. Kitap

bölümleri makale formatında birçok veri tabanında taranıp okuyucuların istifadesine sunulduğundan dolayı bölüm başlarına Türkçe ve İngilizce özetler de eklenmiştir.

Bundan sonraki süreçte Enstitümüz bünyesinde gerçekleştirilecek akademik faaliyetlerden üretilen kitap bölümlerini sürekli olarak yayımlamayı, bu vesileyle Enstitümüzde yapılan akademik çalışmalardan daha fazla istifade edilmesini hedeflemekteyiz. Son olarak bu eserin ortaya çıkmasında büyük rol oynayan değerli yazarlarımıza teşekkür ederiz.

Doç. Dr. Hasan YERKAZAN

Doç. Dr. Önder ERYILMAZ

Amasya-2024

ÖN SÖZ 1

AMASYA TARİHİ'NİN BASIM SÜREÇLERİ 5

Hasan YERKAZAN

AMASYA TARİHİ'NİN YENİ BULUNAN KAYIP CİLDİ:
DOKUZUNCU DEFTER 27

Mehmet Fatih KÖKSAL

ABDÎZÂDE HÜSEYİN HÜSAMEDDİN YASAR'IN
GÖZÜNDEN FERHAT SU KANALI 47

Aygün KALINBAYRAK ERCAN

ABDÎZÂDE HÜSEYİN HÜSÂMEDDİN'İN EMEVÎLER'E
BAKIŞI (AMASYA TARİHİ ÖZELİNDE) 67

Ramazan TOPAL

ABDÎZÂDE HÜSEYİN HÜSÂMEDDİN'İN AMASYA TARİHİ
ADLI ESERİNDE MOĞOL İSTİLASI ALGISI 87

Çetin KAYA

ABDÎZÂDE HÜSEYİN HÜSÂMEDDİN YASAR'IN AMASYA
TARİHİ ESERİ BAĞLAMINDA ANADOLU'DA ŞİÎLİK 101

Ümit ERKAN

AMASYA TARİHİ ADLI ESERDE ZİYA PAŞA'NIN
BAYINDIRLIK İŞLERİ: GEÇ OSMANLI DÖNEMİ HELKİS
MAHALLESİ'NİN DÖNÜŞÜMÜ 135

Duygu KALKAN AÇIKKAPI

HÜSEYİN HÜSÂMEDDİN'İN AMASYA TARİHİ'NDEN
HAREKETLE AMASYALI MÜELLİFLERE AİT ESERLER
İNDEKSİ 153

Zeynep KAYAPINAR

AMASYA TARİHİ'NİN BASIM SÜREÇLERİ*

Hasan YERKAZAN**

Öz

Abdizâde Hüseyin Hüsameddîn tarafından kaleme alınan on iki ciltlik *Amasya Tarihi*, şehir tarihi alanında yapılmış en kapsamlı çalışmalardan biri olarak öne çıkmaktadır. Her ne kadar Amasya'ya odaklanan bir çalışma olsa da eserde yer alan bilgiler, Anadolu'nun kültür, medeniyet ve bilim tarihine de önemli katkılar sağlamaktadır. Abdizâde, yaşamının büyük bir bölümünü bu eserin hazırlanması, yazılması ve basılarak okuyuculara sunulması sürecine adanmıştır. Ancak, Abdizâde, eserinin tamamını hayatta iken yayımlama fırsatını elde edememiştir. *Amasya Tarihi*, yazarının vefatından uzun yıllar sonra büyük mücadeleler ve gayretler sonucunda bastırılabilmiştir. Bu çalışmada, Hüseyin Hüsameddîn'in *Amasya Tarihi* isimli eserinin başlangıçtan günümüze kadar geçen basım aşamaları detaylı bir şekilde incelenmiştir. Araştırma esnasında ilgili kaynaklara müracaat etmenin yanı sıra eserin satın alınması ve basılması sürecine katkıda bulunan kişilerle kişisel görüşmeler yapılmıştır. Eserin ilk dört cildi Osmanlı Türkçesi; dördüncü cildinin zeyli günümüz alfabesiyle müellif hayatta iken bastırılmıştır. Abdizâde'nin vefatından yani 1939'da 1980 tarihine kadar yazma nüshalar ile ilgili herhangi bir çalışma yapılamamıştır. Amasya Belediyesi'nin Abdizâde'nin varislerinden eseri satın almasıyla yeni bir süreç başlamıştır. Yazma nüshaların satın alınması ve muhafaza edilmesi, orijinal metinlerin kaybolmaması için kritik bir adım olmuştur. Öncelikle eserden daha fazla istifade edilmesini sağlamak amacıyla sadeleştirilerek basılması arzulanmış ise de ilk cildin basılmasından sonra bu

* Bu çalışma 16-18 Mayıs 2024 tarihinde düzenlenen Abdizade Hüseyin Hüsameddin Yasar temalı "Uluslararası Amasya Sosyal Bilimler Araştırmaları Sempozyumu-1" adlı sempozyumda sunulan bildirinin genişletilmiş halidir.

** Doç Dr., Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, hasan.yerkazan@amasya.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-8673-0546>.

düşünceden vaz geçilmiştir. Aslına sadık kalarak günümüz alfabetesine aktarılması siyasî, sosyal, ekonomik ve akademik sebeplerden dolayı uzun sürmüştür. 1980 yılında başlayan süreç 2022 yılında tamamlanabilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Amasya Tarihi, Abdizâde Hüseyin Hüsameddîn, Şehir Tarihi, Kültürel Miras.

The Publishing Processes of "Amasya Tarihi"

Abstract

The twelve-volume work *Amasya Tarihi* by Abdizâde Hüseyin Hüsameddîn stands out as one of the most comprehensive studies in the field of urban history. Although it focuses specifically on Amasya, the information contained in the work also significantly contributes to the history of culture, civilization, and science in Anatolia. Abdizâde dedicated a substantial portion of his life to the preparation, writing, and publication of this work. However, he did not have the opportunity to see the complete publication of his work during his lifetime. *Amasya Tarihi* was only published many years after Abdizâde's death, following significant struggles and efforts. This study examines in detail the stages of the publication process of *Amasya Tarihi* from its inception to the present day. The research involved consulting relevant sources as well as conducting personal interviews with individuals who contributed to the acquisition and publication of the manuscript. The first four volumes of the work were published in Ottoman Turkish, while the supplement to the fourth volume was published in the contemporary alphabet during the author's lifetime. There was no significant work on the manuscript copies from Abdizâde's death in 1939 until 1980. A new phase began when Amasya Municipality acquired the work from Abdizâde's heirs. The acquisition and preservation of the manuscript copies were critical to prevent the loss of the original texts. Although it was initially desired to simplify the text for broader use, this idea was abandoned after the first volume was published. Converting the text to the contemporary alphabet while maintaining fidelity to the original took a long time due to political, social, economic, and

academic reasons. The process, which began in 1980, was completed in 2022.

Keywords: Amasya Tarihi, Abdizâde Hüseyin Hüsameddîn, Urban History, Cultural Heritage.

GİRİŞ

Abdizâde Hüseyin Hüsammeddîn'in kaleme aldığı 12 ciltten oluşan *Amasya Tarihi* isimli eser şehir tarihi ile ilgili yazılmış en kapsamlı çalışmalardan biridir. Bu kitap her ne kadar Amasya özelinde kaleme alınmış bir eser olsa da içerisindeki bilgiler Anadolu kültür, medeniyet, ilim vs. tarihine de ışık tutmaktadır. Abdizâde neredeyse ömrünün büyük bir kısmını bu kitabın hazırlanmasına, yazılmasına ve basılıp istifadeye sunulmasına harcamış; *Amasya Tarihi*'nin ilk dört cildini ve dördüncü cildin zeylini bizzat kendisi bastırma imkânına sahip olmuştur. Ancak geriye kalan ciltlerin basımına müellifin ömrü yetmemiş, vefatıyla birlikte basılamayan yazma nüshalar Abdizâde'nin çocuklarına intikal etmiştir (1939). Uzun bir süre yazma nüshalarla ve eserle ilgili herhangi bir çalışma yapılmamıştır. 1980 yılında dönemin Amasya Belediye Başkanı Gündüz Türem'in girişimiyle yazma nüshalar bedeli Abdizâde'nin ailesine ödenerek satın alınmış ve *Amasya Tarihi*'nin basılması ile ilgili süreç yeniden başlamıştır. Bu çalışmada *Amasya Tarihi*'nin Abdizâde ile başlayan, yazma nüshaların satın alınmasıyla devam eden ve en son günümüz alfabesine aktarılıp basılmasına kadar geçen süreç hakkında bilgi verilecektir. Araştırma esnasında Abdizâde'nin vermiş olduğu bilgilerin yanı sıra basım süreci içerisinde aktif bir şekilde bulunan kişilerle görüşülmüş ve röportajlar yapılmıştır. Elde edilen bilgiler 'Osmanlı Türkçesi ile Basılması', 'Amasya Tarihi'nin Satın Alınması', 'Sadeleştirilerek Basılması' ve 'Günümüz Alfabesine Aktarılması' şeklinde dört ana başlıkta değerlendirilerek yazılmıştır. Bu çalışma vesilesiyle *Amasya Tarihi*'nin basım süreci ve bu sürece katkıda bulunan kişiler hakkında bilgiler elde edilecektir.

Osmanlı Türkçesi İle Basılması

Abdizâde 1323/1905'te Köprü'den Osmancık'a tayin olduğu dönemde *Amasya Tarihi*'ni önce müsvedde halinde yazmaya ve akabinde de temize çekme çalışmalarına başlamıştır. 1326/1908'de Niksar Nâibi olunca buradaki görevi esnasında ikmal çalışmalarına devam etmiştir. Mukaddime ve birinci bâbın müsveddesini burada tamamlamıştır. *Amasya Tarihi*'nin ilk dört cildi Osmanlı Türkçesi harfleriyle Abdizâde hayatta iken basılmıştır. Bu ciltlerin baskıları 1912-1928 yılları arasında yapılmıştır.¹

Birinci cilt, h.1330 (r. 1328) /m. 1912) tarihinde İstanbul'da Hikmet Matbaası'nda basılmıştır. Birinci cildin sonuna, *Amasya Tarihi*'nin diğer ciltleri de baskı masraflarının teminine bağlı olarak basılma aşamasındadır şeklinde bir not düşülmüş ve eserin yayımı ile ilgili ekonomik zorlukların olduğuna işaret edilmiştir.²

Resim -1: Birinci Cilt

¹ Songül Keçeci Kurt, "Giriş", *Amasya Tarihi* (Samsun: Uğur Ofset, 2022), 1/17.

² Abdizâde Hüseyin Hüsameddîn Yasar, *Amasya Tarihi* (İstanbul: Hikmet Matbaası, 1328-2330), 1/421.

İkinci cilt, h. 1332 (r. 1329) / m. 19139 tarihinde İstanbul'da Necm-i İstikbal Matbaası'nda basılmıştır. Bu cildin basımında Evkâf-ı Hümâyun Nâzırı Hayri Bey'in katkısı olmuştur.³

Resim – 2: İkinci Cilt

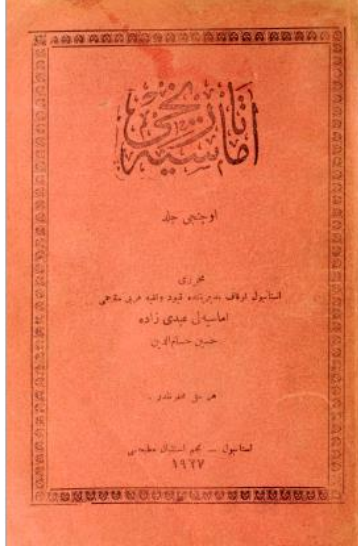
Abdizâde 1924'te Emel Gazetesi'ne verdiği beyanatta Amasyalıları hitap etmiş ve ölürse bastırılmayan ciltlerin de mezara girmesinden duyduğu endişeyi belirtmiştir. *Amasya Tarihi*, basılmaması durumunda boşa giden sadece otuz yıllık emekleri olmayacak bütün ecdadın hayatları ve memleketin muazzam tarihinin yok olacağını ifade etmiş, Amasyalıları bu esere sahip çıkmaya davet etmiştir.⁴ Bu davetten sonra *Amasya Tarihi*'ne karşı Amasya halkı ve idarecileri nezdinden bir teveccüh olmuştur.

Üçüncü cilt 1927 yılında yine Necm-i İstikbâl Matbaası'nda basılmıştır. Üçüncü cildin basımında önceden Amasya Valiliği yapmış olan Hilmi Bey'in, dönemin Amasya mebusu İsmail Hakkı Bey'in, Amasya vilayeti encümeni

³ Abdizâde Hüseyin Hüsameddin Yasar, *Amasya Tarihi* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1328-2330), 2/1.

⁴ Bk. Abdizâde Hüseyin Hüsameddin, "Fazilet", *Emel Gazetesi* (24 Ağustos 1924).

azalarının, Vakıflar Genel Müdürü Mehmet Rüşdü Bey'in ve İstanbul Vakıflar Müdürü İsmail Hakkı Bey'in katkıları olmuştur. Abdizâde bu isimlere eserin girişinde teşekkür etmektedir.⁵

Resim – 3: Üçüncü Cilt

Dördüncü cilt de aynı matbaada (Necm-i İstikbâl Matbaası) 1928 yılında basılmıştır. Bu baskıda ise Amasya Valisi Fâik Bey'in ve vilayet encümeni azalarından Şirvanlı Bahaeddin Efendi ve arkadaşlarının desteği olmuştur.⁶

⁵ Abdizâde Hüseyin Hüsameddîn Yasar, *Amasya Tarihi* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1927), 3/1.

⁶ Abdizâde Hüseyin Hüsameddîn Yasar, *Amasya Tarihi* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1928), 4/1.

Resim – 4: Dördüncü Cilt

Dördüncü cilt ve bu cildin bakiyesinin basımı ise Amasya Valiliği İl Özel İdare Encümeninin maddi destekleri ile basılmıştır. İlk cildin basımından 25 yıl sonra dördüncü cildin yarım kalan kısmı günümüz alfabesiyle ayrı bir ciltte İstanbul Aydınlik Basım Evi'nde 1935 yılında tabedilmiştir. Bu ciltte de Amasya Valisi Kadri Bey'in ve vilayet encümeninin yardımı olmuştur.⁷

Dördüncü cilt ile bakiyesinin basılması arasında 7 yıl bulunmaktadır. Bu sürecin gecikmesinde harf devriminin etkisinin olduğunu söylemek mümkündür. Zira devrim öncesinde Abdizâde basım ile ilgili süreci başlatmış ve takip etmiştir. Harf devrimi olmasaydı Abdizâde hayatta iken bu eserin tamamının basılması belki gerçekleşebilirdi.

Beşinci cilt ise Gayret Matbaası'na basıma gönderildiği sırada matbaada çıkan yangında yandığı rivayet edilmektedir. Eğer denildiği gibi matbaa aşamasında yanmış ise bu yanan cilt müellifin temize çektiği nüsha olmalıdır. Ayrıca müellif bu eseri muhtemelen daha önce Osmanlı Türkçesi alfabesi ile

⁷ Abdizâde Hüseyin Hüsameddin Yasar, *Amasya Tarihi* (İstanbul: Aydınlik Basım Evi, 1935), 4 Zeyl/1

yazmıştı. Basılmak üzere matbaaya gönderilen nüsha günümüz alfabesine dönüştürülmüş hali olabilir. Dolayısıyla beşinci cildin müsveddelerinin veya temize çekilmemiş nüshasının gün yüzüne çıkması ümit edilmektedir. 6-12. ciltler ise müellif tarafından uzun yıllar içinde (1931-1939) temize çekilmiş ve ne yazık ki basım imkânı bulunamadan el yazması halinde kalmıştır. Abdizâde, eserinin tamamının basımını göremeden vefat etmiştir (1939).

Amasya Tarihi'nin Yazma Nüshalarının Satın Alınması

Abdizâde 10 Şubat 1939 yılında vefat ettikten sonra basımı mümkün olamayan el yazması nüshalar (8 cilt) vârislerine intikal etmiştir. 1939'dan 1980 yılına kadar 41 yıl *Amasya Tarihi*'nin yazma nüshaları ile ilgili herhangi bir yayın çalışması vs. bilinmemektedir.

Daha önce de belirtildiği üzere Abdizâde'nin 24 Ağustos 1924'te Emel Gazetesi'ne gönderdiği bir mektup, Amasya'nın gündeminde bu esere olan ilgiliyi taze tutmuştur. Abdizâde bu mektubunda yazmış olduğu eserin önemini ifade ettikten sonra Amasyalıları hitaben şöyle demiştir: "Amasyalılar; emin olunuz ki, ben ölürsem bastıramadığım ciltler de benimle beraber mezara gidecektir. Hakk-ı fenaya gömülecek yalnız benim ceddim ve 30 senelik emeklerim değildir. Belki bütün ecdadımızın teracimi ahvâlini, memleketimizin tarihini size bildirecek muazzam bir eserdir."⁸ Abdizâde'nin Amasyalıları olan serzenişi hiçbir zaman unutulmamış, ancak bu eserle ilgili herhangi bir çalışma da yapılamamıştır. Ayrıca Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi Müdürü Muammer Ülker, Halit Öcalan, Haşim Nezihî Okay (Çuhacıoğlu) gibi ilme, âlime ve *Amasya Tarihi*'ne önem veren şahsiyetler Abdizâde'nin çalışmasını sürekli bahsetmeleri bu eserin unutulmasına engel olmuştur.⁹

1978-1980 yılları arasında Amasya Belediye Başkanı olarak görev yapan Gündüz Türem döneminde *Amasya Tarihi*, Amasya'nın yeniden gündemine girmiş, bu eserin Amasya'ya

⁸ Abdizâde, "Fazilet", 4.

⁹ Hüseyin Menç, *Abdizâde Hüseyin Hüsameddin Edendi* (Samsun: Arman Ofset, 2012), 69.

kazandırılması ile ilgili ilk somut adım atılmıştır. Gündüz Türem'in *Amasya Tarihi*'ne olan ilgisi aile içerisinde başlamıştır. 1946-47 yıllarında Belediye Başkanlığı ve 1960-1962 askeri idare döneminde Belediye Başkan Yardımcı olarak görev yapan Gündüz Türem'in babası Ziyaettin Türem, Hüseyin Hüsameddîn'in eserini yakından bilenlerdendi. Zira o, *Amasya Tarihi*'nin yayımlanan ciltlerine abone olmuş ve bu eserden istifade etmiştir. Ayrıca 1961 yılının şubat ayında Abdizâde'yi anma programı düzenlemiştir. Bu programın arka planında *Amasya Tarihi* ile ilgili bir gündem oluşturmak ve bu eserin basılmasına imkân sağlayacak bir ortam hazırlamak istenmiştir. Ancak o dönemde bu mümkün olamamıştır. Dolayısıyla Gündüz Türem'in esere olan ilgili aile içerisinde başlamıştır.

Belediye Başkanı olduğunda babasının arzusunu hayata geçirmeyi arzulayan Türem, Hürriyet gazetesine verdiği bir röportajda *Amasya Tarihi*'ne olan ilgisini ve bu eseri belediyeye kazandırma niyetinde olduğunu ifade etmiştir. Abdizâde'nin himayesi altında yetişen edebiyatçı Haşim Nezihî Okay, Gündüz beyin bu düşüncesini dostları aracılığı ile haberdar olur ve 18 Temmuz 1978'de heyecan, sevinç ve teşekkürünü ifade eden bir mektup yazmış; bu eserin Amasya'ya kazandırılması konusunda aracı olabileceğini bildirmiştir. Haşim Nezihî mektubunda Hüseyin Hüsameddîn'in oğlu Emekli Albay Kemalettin Bey'in bekâr olduğunu, gözünü kaparsa babasının yayınlanmamış eserlerin bakkala düşeceğini ifade etmiştir.

Haşim Nezihî Okay'ın yazmış olduğu mektuptan yaklaşık 22 ay sonra Gündüz Türem, 5 Mayıs 1980'da Belediye Meclisi'nden almış olduğu tam yetki ile *Amasya Tarihi*'ni şehre kazandırmak için İstanbul'a gitmiştir. Haşim Nezihî Okay'ın tavassutuyla Hüseyin Hüsameddîn'in büyük oğlu Albay emeklisi Kemalettin Bey'i evinde ziyaret etmiştir. Kemalettin Bey, ziyaret esnasında bugüne kadar bu kitabın neden değerlendirilmediğini dile getirmiş; hatta Rusların bu kitabı talep ettiklerini, ancak ulusal millî hisler sonucu böyle bir eserin yabancılara verilmesinin uygun olamayacağını belirtmiştir.

Gündüz Türem, bu görüşmede eserin Amasya'ya kazandırmak istediğini ve bunun karşılığında kaç lira talep edildiğini sormuştur. Türem'in bu arzunu olumlu karşılayan Kemalettin Bey, kardeşleri ve yeğenleri adına da vekâleten 500.000 tl'nin uygun olabileceğini söylemiştir. Herhangi bir pazarlık olmadan belirtilen meblağ Türem tarafından uygun görülmüş ve 8 Mayıs 1980'da mutabakat metni imzalanmıştır. Görüşme esnasında Kemalettin Bey, babasının kaleme aldığı veya yarıda bıraktığı çalışmaları da Gündüz Bey'e göstermiştir. Gündüz Bey, mevcut diğer eserleri de o dönemde almadığına sonraki yıllarda çok üzüldüğü ifade etmiştir. Türem, 12 Haziran 1980 kutlamalarında eserin Amasya'ya kazandırıldığını Amasyalılarına müjdelemiştir.

Kemalettin Bey'den eserler satın alındıktan sonra kitaplar hemen Amasya'ya getirilmemiş, İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi Müdürü Muammer Ülker'e teslim edilmiştir. Redakte ve günümüz alfabesine aktarılmak üzere emekli Ziraat Müdürü Saip Ergin, Emekli Encümen Mümeyyizi Muharrem Dönmez ve Emekli Hastane İdare Müdürü Nafiz Yetkin gibi bazı zevattan oluşan bir heyet kurulmuş, ancak 12 Eylül 1980 darbesiyle herhangi bir çalışma yapılamada süreç inkıtaya uğramıştır.

Bu süreçte Gündüz Türem, eserin başına herhangi bir şey gelir mi düşüncesiyle bazen uykularının kaçtığını beyan etmiştir. Zaman zaman Muammer Ülker'den eserin güvenliği ile ilgili aldığı haberler onu rahatlatmıştır. 12 Eylül'le birlikte görevinden ayrılan Gündüz Türem'in resmi olarak *Amasya Tarihi* ile ilgili herhangi bir irtibatı olamamıştır. (Gündüz Türem, Kişisel Görüşme, 23 Nisan 2024).

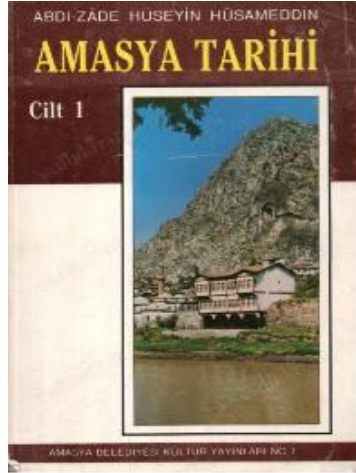
Şayet darbe olmasaydı yukarıda ismi belirtilen kişiler tarafından eser günümüz alfabesine aktarılıp istifadeye sunulacaktı. Darbe *Amasya Tarihi*'nin basım sürecini geciktirmiştir.

Sadeleştirilerek Basılması

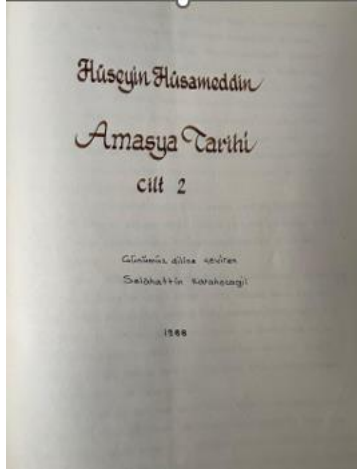
12 Eylül 1980 darbesi *Amasya Tarihi*'nin yayın sürecini engellemiştir. Darbe döneminin Belediye Başkanı Şerafettin Dağıstanlı zamanında *Amasya Tarihi* ile ilgili herhangi bir çalışmanın yapıldığına dair bir bilgi tespit edilememiştir. 1984

yılında Belediye Başkanı olan Mustafa Hatipoğlu'na (1984-1989) *Amasya Tarihi*'nin belediye tarafından satın alındığını, bu eserle ilgili çalışma yapılması gerektiği ile ilgili bazı teklifler sunulmuştur. Teklif ve önerileri dikkate alan Hatipoğlu, *Amasya Tarihi* ile ilgili bir komisyon kurmuştur.

Amasya Tarihi ile ilgili Belediye'nin öncülüğünde bir çalışma başlayacağından haberdar olan Dr. Ali Yılmaz ve Dr. Mehmet Akkuş bu çalışmaya talip olmuşlardır. Yapılan görüşmeler neticesinde bu kişiler görevlendirilmişlerdir. Eserden daha fazla istifade edilmesi düşüncesiyle sadeleştirilerek çalışmanın yapılmasına karar verilmiştir. 1986 yılında *Amasya Tarihi*'nin matbu birinci cildi sadeleştirilerek basılmıştır. 1986 yılında basılan ilk ciltten sonra bu dönemde diğer ciltlerin basılması ile ilgili ikinci bir adım atılamamıştır. Matbu ciltlerin sadeleştirilmesi ile ilgili olarak bu dönemde Salahattin Karahocagil tarafından da bir çalışma yapılmış, Belediye'ye teslim edilmiş, ancak basılamamıştır. Sadeleştirmenin, eserin orijinalini tam olarak yansıtmadığı ile ilgili bir tartışma da bu süreçte başlamıştır.

Resim – 4: Sadeleştirilmiş Birinci Cilt

Resim – 4: Sadeleştirilmiş ikinci Cilt

Ayrıca bu dönemde *Amasya Tarihi*'nin yazma nüshalarının Muammer Ülker'den alınıp Amasya'ya getirilmesi ile bir girişimde bulunulmuş, ancak Muammer Ülker eserin basımı ile ilgili somut bir adım atılmadan eseri veremeyeceğini söylemiştir. (Hüseyin Menç, Kişisel Görüşme, 26 Nisan 2024)

16

Günümüz Alfabesine Aktarılması ve Basılması

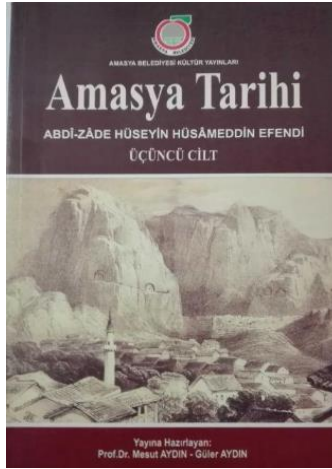
Amasya Tarihi'nin günümüz alfabesine aktarılması üç safhada gerçekleştirilmiştir

Birinci süreç

Mustafa Hatipoğlu'ndan sonra sırasıyla belediye başkanı olan Ömer Kabakçı (1989-1991) ve Süleyman Taşdemir (1991-1994) dönemlerinde *Amasya Tarihi* ile ilgili herhangi bir çalışma yapılmamıştır. *Amasya Tarihi*'nin sadeleştirilmiş birinci cildin basımından yaklaşık on yıl sonra 1997 yılında Belediye Başkanı Ahmet Çekin (1994-1999) döneminde yeni bir süreç başlamıştır. *Amasya Tarihi*'nin matbu nüshalarının aslına uygun bir şekilde günümüz alfabesine aktarılması ve yayın sürecine hazırlanması hususunda Mesut Aydın görevlendirilmiştir. Mesut Aydın, Amasyalı olması, yerel terimleri bilmesi, ayrıca 1986 yılında birinci cildin basımı sürecinde bazı yer isimlerinin okunması hususunda müracaat edilen bir kişi olması hasebiyle bu göreve uygun görülmüştür.

1999 tarihinde Belediye Başkanı olan Hüseyin Baş (1999-2004) da *Amasya Tarihi* ile yakından ilgilenmiştir. Ciddi bir çalışma yapılacağı konusunda Muammer Ülker ikna edildikten sonra yazma eserler bu dönemde Amasya'ya getirilmiş, yazma nüshalar da Mesut Aydın'a verilmiştir. Yaklaşık beş yılın sonunda on iki cildin tamamı Mesut Aydın tarafından günümüz alfabesine aktararak Belediye'ye teslim edilmiştir. Ahmet Çekin ile başlayan Hüseyin Baş devam eden bu süreçte eserin basılması mümkün olmamıştır. Hüseyin Baş, 2000 yılında Belediye teslim edilen ciltleri basmak istediye de bunda başarılı olamadı. Çünkü çalışmanın indeksi yapılmadığından dolayı yeniden bir çalışma başlatıldı.

2004 yılında Belediye Başkanı olan İsmet Özarslan (2004-2009) döneminde Mesut Aydın tarafından yapılan çalışmanın ilk beş cildi indeksleriyle birlikte tamamlandı. Aradan geçen uzun bir zamandan sonra 2007'de eserin ilk beş cildi (4+zeyl) Ankara Yenigün Matbaasında 1000 adet bastırıldı. Diğer ciltlerin indeksi yapılmadığından dolayı basım süreci ertelendi. (Hüseyin Menç, Kişisel Görüşme, 4 Mayıs 2024)

Resim – 5: Üçüncü Cilt

İkinci Süreç

2009 yılında mahalli seçimlerden sonra Cafer Özdemir'in (2009-2019) döneminde *Amasya Tarihi*'nin yarım kalan basım sürecinin devam ettirilmesi ile ilgili yeni bir süreç başlamıştır. Ancak Mesut Aydın tarafından yayına hazırlanan çalışmada bir takım eksik ve hatalar tespit edildiğinden dolayı yayın süreci durdurulmuştur. Günümüz alfabesine aktarılan ve yayınlanan eserle ilgili derinlemesine bilgi sahibi olmak ve hataları tespit etmek üzere Belediye Başkan Yardımcısı Osman Akbaş koordinesinde Amasya Mihri Hatun Konağı'nda bir ders halkası oluşturulmuştur. *Amasya Tarihi*'ni okuma halkasına Harun Küçük, Kurtuluş Altunbaş, Turan Böcekçi, Fatma Balaban ve Osman Akbaş iştirak etmiştir. Eser mukabele ile tetkik edildikten ve Ahmet İyimaya gibi bazı uzmanların görüşüne de müracaat edildikten sonra daha önce günümüz alfabesinde aktarılan çalışmanın mevcut haliyle geriye kalan ciltleriyle yeniden basılması uygun görülmemiştir.

2007'den 2016 yılına kadar *Amasya Tarihi*'nin basımı ile ilgili bu dönemde somut bir adım atılamamıştır. Uzun uğraş ve istişarelerden sonra 2016 yılında Belediye Başkanı Cafer Özdemir'in tensibiyle Belediye Başkan Yardımcısı Osman Akbaş'ın koordinesinde bir komisyon teşekkül ettirilerek *Amasya Tarihi*'nin basılması süreci yeniden başlatılmıştır. Bu komisyonda Fatih Koca, Ahmet Hakkı Turabi, Eyüp Baş, Safi Arpağuş, Hicabi Gürgen, Hicabi Kırlangıç, Kadir Özköse, Recep Orhan Özel, Metin Hakverdioğlu, Mücahit Kaçar, İbrahim Serbestoğlu, Turan Açık ve Mehmet Aslan yer almışlardır. Komisyon üyelerinin Amasya ile bağlarının olmasına dikkat edilmiştir.

Belediyenin organizasyonu ile ilk toplantı Amasya'da gerçekleştirilmiştir. Bahse konu eserin aslına uygun bir şekilde günümüz alfabesine aktarılması ve istifadeye sunulması hususunda ortak hareket edeceklerine dair fikir birliği içinde olmuşlardır. Daha sonra Hicabi Kırlangıç ve Kadir Özköse işlerinin yoğunluğu sebebiyle komisyondan aflarını talep etmişlerdir. Onların sorumluklarını Ahmet Hakkı Turabi ve Safi Arpağuş üstlenmiştir.

Komisyon üyeleri ile daha rahat bir şekilde irtibat kurulabilmesi için 17 Ağustos 2016 tarihinde amasyatarahi@gmail.com adıyla bir e-posta adresi açılmış ve bu elektronik posta adresi üzerinden komisyon üyelerine bilgiler verilmiş ve fikir teatisinde bulunulmuştur.

24 Eylül 2016 tarihinde komisyon üyeleri Bursa'da ikinci toplantısını yine Amasya Belediyesi'nin organizesinde gerçekleştirmiştir. Bu toplantıda kitabın günümüz alfabesine aktarılması süreci ve ücretlendirme konusu istişare edilmiştir. Nihayetinde Kültür Bakanlığı'nın Telif Ücretlendirme Yönetmeliğinin temel alınması kararı alınmıştır.

Toplantıdan sonra Kültür Bakanlığı ile irtibata geçilmiş ve konu ile ilgili görüş talep edilmiştir. 22 Şubat 2017 tarihinde yukarıda bahse konu olan e-mail adresinden komisyon üyelerine Bakanlığın belirlemiş olduğu birim ücretlendirmeleri hakkında bilgi verilmiştir. Bakanlık 200 kelimeyi bir itibari sayfa kabul ederken, Belediye bunu yeterli görmemiş 150 kelimeyi bir itibari sayfa kabul ederek emeğin karşılığı kısmen iyileştirmeye çalışmıştır. Komisyon üyelerinin büyük bir kısmı böyle bir çalışmanın içerisinde bulunmanın kendileri için bir onur kaynağı olduğunu ve ücretlendirmenin önemli olmadığını ifade etmişlerdir.

29 Mart 2017 tarihinde, Belediye Başkan Yardımcısı Osman Akbaş, komisyon üyelerine ücretlendirme konusunda Belediyenin nihai kararının önceki yazışmalarda belirtildiği şekilde olduğunu tekrar bildirmiştir. Ayrıca, Belediye'nin mevcut imkânları doğrultusunda, bu projede yer almak istemeyenlerin ayrılma taleplerine saygı gösterileceği ifade edilerek, 26 Nisan 2017 tarihine kadar komisyon üyelerinden nihai kararlarını iletmeleri istenmiştir. Bu tür yazışmalar sürdürülürken, diğer yandan komisyon üyeleri sorumlu oldukları ciltlerle ilgili çalışmalarını da devam ettirmişlerdir.

2016 tarihinde başlayan süreç 2018 ilk aylarında neredeyse komisyon üyeleri tarafından tamamlanmıştır. 10 Ocak 2018 tarihinde komisyon üyelerinden biten çalışmaların teslim edilmesi talep edilmiştir. Ayrıca komisyon üyelerine ücretlendirme konusunda komisyon üyelerinin lehine olacak şekilde itibari sayfa sayısından vazgeçildiği cilt bazlı bir ödeme

yapılacağı ve 16 Şubat 2018 kadar çalışmanın tamamlanarak teslim edilmesi istenmiştir. Teslimden sonra editoryal çalışmanın başlayacağı hakkında da bilgi verilmiştir. Bu arada komisyon üyelerinin büyük bir kısmı çalışmalarının tamamlayıp göndermiştir. Ancak araya mahalli seçimlerin girmesiyle editoryal çalışma yapılıp basım sürecine geçilememiştir. (Osman Akbaş, Kişisel Görüşme, 26 Nisan 2024)

Üçüncü Süreç

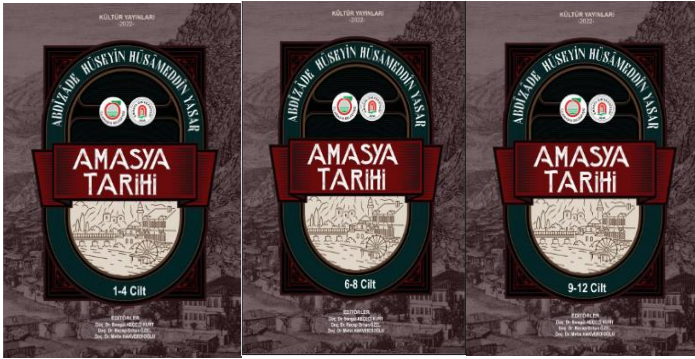
2019 mahalli seçimlerinden sonra bir önceki dönemde yapılan neredeyse tamamlanan çalışmanın akıbeti gündem olmuştur. *Amasya Tarihi*'nin editoryal çalışmasının yapılarak istifadeye sunulması konusunda farklı kesimlerden talepler gelmiştir. Gelen istekler ve ihtiyaçlar doğrultusunda dönemin Belediye Başkanı Mehmet Sarı (2019-2023) 08.12.2020 tarihinde *Amasya Tarihi*'nin editoryal çalışmasını yapmak ve yayına hazır hale getirmek üzere Songül Keçeciler Kurt (Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü), Metin Hakverdioğlu (Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü) ve Recep Orhan Özel'in (İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri) görevlendirilmesini Amasya Üniversitesi'nden talep etmiştir. Gelen yazıya istinaden Rektör tarafından ilgili akademisyenlerin görevlendirmesi yapılmıştır.

Editör kurulu, bir önceki dönemde oluşturulan komisyon üyeleri ile irtibata geçerek yapmış oldukları çalışmaları kendilerine yeniden göndermelerini talep etmiş ve süreç yeniden başlatmışlardır. Komisyon üyelerinden Mehmet Aslan bu dönemde vefat ettiği için dolayı ailesiyle iletişim kurulmuş ve yapmış olduğu çalışma temin edilmiştir. Diğer komisyon üyeleri de ellerindeki dosyaları editör kuruluna göndermişlerdir.

Editör kurulu, bu dönemde pandemi süreci yaşandığından dolayı yüz yüze çalışma imkânına sahip olamamıştır. Ancak bu durum kurul tarafından fırsata çevrilmiştir. Skype üzerinden her gün düzenli olarak hafta sonları ve tatillerde dâhil olmak üzere 8 ay boyunca günde 1-1,5 saat arasında çalışarak editoryal süreç tamamlanmıştır. Bu süreçte, Songül Keçeci Kurt komisyon üyelerinin çalışmalarını okuma, Recep Orhan Özel orijinal metni kontrol etme ve Metin

Hakverdioğlu ise ikisi arasındaki uyuma dikkat etme görevini üstlenmiştir.

Editorial süreçte daha önce yapılmış olan çalışmalar tek tek satır satır kontrol edilmiş, tespit edilen eksik ve yanlışların düzeltilmesi için çaba sarf edilmiştir. Ciltler arasında yazım birliği sağlanmaya ve tek bir formatta birleştirilmeye çalışılmıştır. Hüseyin Hüsameddîn'in yapmış olduğu atıfların kaynak karşılaştırılması yapılmış, zaman zaman dipnotlar düşülmüştür. Eserde geçen âyetlerin hangi sûrede kaçınıcı âyet olduğu ile ilgili bilgilere yer verilmiştir. Kitabeler ve Farsça şiirlerin doğru yazımı üzerinde titizlikle durulmuştur. Uzun süredir basılmayı bekleyen bu eserle ilgili en ufak bir detay dahi ihmal edilmemeye gayret edilmiştir. Okumalar bittikten sonra kontrol için komisyon üyelerine çalışmaları gönderilmiş, onlardan gelen düzeltmeler doğrultusunda son şekli verilerek süreç tamamlanmıştır. Kurul 2021'in Eylül ayında çalışmayı bitirip belediyeye teslim etmiştir. Düzeltmelerle birlikte editorial süreç bir yıl içinde tamamlanmıştır. 2021 yılında baştan beri bu çalışmanın içerisinde yer alan ve kendilerine ödeme yapılmayan komisyon üyelerine cüzi miktarda bir ücret takdim edilmiştir. (Songül Keçeci Kurt, Kişisel Görüşme, 6 Mayıs 2024)

Resim – 6: Amasya Tarihi'nin Üç Cilt Halinde Basımı

2016'da başlayan bu son süreç 2022 yılında 3 büyük cilt olarak yayınlanmış ve eserin basımı ile sona ermiştir. Uzun yıllardır emek verilen bu kitabın basımı uluslararası bir yayınevi aracılığı ile bastırılıp istifadeye sunulması beklenirken bir matbaada basılmış ve yerel bazda kalmasına sebep olmuştur. Bu bağlamda, Amasya ve Anadolu Tarihi için oldukça önemli olan bu eserin geniş kitlelere ulaşması ve atıf alabilmesi için yeniden basılmasına ihtiyaç duyulmaktadır. Bu açıdan Amasya Tarihi'nin basım sürecinin bu manada tamamlandığını söylemek mümkün değildir.

SONUÇ

Abdizâde Hüseyin Hüsammedîn'in *Amasya Tarihi* isimli eseri, Amasya'nın tarihine dair yazılmış en kapsamlı çalışmadır. Bu eser, yalnızca Amasya'nın değil, Anadolu'nun kültür ve medeniyet tarihine de ışık tutmaktadır. Bu çalışmada *Amasya Tarihi*'nin başlangıçtan günümüze kadar süren basım sürecini ve hikâyesi ele alınmaya çalışılmıştır. Son dönemde *Amasya Tarihi*'nin basım süreci içerisinde bulunan veya bu sürecin şahitlerinden olan Songül Keçeci Kurt, Osman Akbaş ve Hüseyin Menç ile röportaj yapılmıştır.

Amasya Tarihi'nin ilk dört cildi Abdizâde'nin kendi girişimiyle Osmanlı Türkçesi alfabesiyle 1912-1928 yılları arasında; dördüncü cildin bakıyesi ise 1935 yılında günümüz alfabesiyle basılmıştır. Abdizâde'nin en büyük arzusu ömrünü adadığı bu eserin tamamını bastırarak insanlığın hizmetine sunmak olmuştur. Ancak yaşamış olduğu maddi sıkıntılar ve arzuladığı desteği tam olarak bulamadığından dolayı eserin tamamını hızlı bir şekilde tab ettirememiştir. Ayrıca 1 Kasım 1928'de harf inkılabı ve beşinci cildin matbaada yanması sürecin aksamasına neden olmuştur. 12 ciltten oluşan *Amasya Tarihi*'nin tamamını bastırmaya Abdizâde'nin ömrü kifayet etmemiştir.

Abdizâde'nin vefatından yaklaşık 40 yıl sonra *Amasya Tarihi*'nin geriye kalan yazma nüshalarının günümüz alfabesiyle basılması ile ilgili ilk somut adım dönemin Amasya Belediye Başkanı Gündüz Türem'in Abdizâde'nin varislerinden bu eseri satın almasıyla atılmıştır (1980). Maalesef 12 Eylül 1980 darbesinin yaşanmasıyla birlikte satın alınan bu eserle

ilgili herhangi bir çalışma yapılamamıştır. 1984-1986 yılları arasında eserin sadeleştirilerek istifadeye sunulması arzulamış, ancak bu dönemde sadece *Amasya Tarihi*'nin birinci cildi bastırılabilmiştir. Sadeleştirmenin eserin tam orijinalini yansıtmadığına dair tenkitler ve diğer sebepler projenin devamına engel olmuştur.

Günümüz alfabesine aktarılması ise üç süreçte gerçekleştirilmiştir. 1997 başlayan ilk süreç 2007 yılında ilk dört cildin ve dördüncü cildin bakıyesinin günümüz alfabesine aktarılmasıyla son bulmuştur. İkinci süreç, 2016-2018 yılları arasında gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde 12 cildin tamamı baştan sona kadar gözden geçirilerek günümüz alfabesine aktarılmıştır. Üçüncü süreç ise 2019-2021 yılları arasında olmuştur. Bu süreçte eserin editoryal çalışması yapılarak yayımlanmıştır.

Yaklaşık yüzyıl süren *Amasya Tarihi*'nin basım süreci her ne kadar günümüz alfabesine aktarılarak basılmış olsa da bugün bu eserden daha fazla istifade edilmesi; ulusal ve uluslararası ölçekte tanıtılması için yeni çalışmaların yapılmasına ihtiyaç duyurulmaktadır:

- *Prestijli baskısı yapılmalı*

• *Amasya Tarihi*'nin orijinaline sadık, prestijli ve dikkat çekici bir baskısı yapılmalı.

• Eserin, özel kâğıt ve kapak tasarımı ile koleksiyon niteliğinde bir edisyonu hazırlanmalı.

• Eserin farklı dillerde çevirileri yapılarak uluslararası erişimi sağlanmalı.

- *Amasya Tarihi ile ilgili müstakil bir internet sayfası hazırlanmalı*

• *Amasya Tarihi* ile ilgili bir internet sitesi oluşturulmalı, bu sitede eserin dijital versiyonu, ilgili akademik makaleler ve multimedya içerikler yer almalı.

• Ziyaretçilere sanal turlar sunan, *Amasya*'nın tarihi yerlerini interaktif bir şekilde tanıtan bir portal oluşturulmalı.

• Web sitesinde *Amasya Tarihi* ile ilgili belgesel filmler ve röportajlar da erişilebilir olmalı.

-Sempozyum, kongre, panel vs. gibi bilimsel etkinlikler düzenlenmeli

- Her yıl düzenli olarak *Amasya Tarihi* temalı akademik etkinlikler düzenlenmeli.

- Amasya'nın tarihini ve kültürünü keşfetmek üzere akademisyenler, yazarlar ve tarihçilerin katılımıyla paneller ve konferanslar organize edilmeli.

- Üniversitelerle iş birliği yapılarak, öğrencilere yönelik *Amasya Tarihi* hakkında akademik yaz kampları ve araştırma projeleri teşvik edilmeli.

-*Amasya Tarihi merkezli konu bazlı çalışmalar yapılmalı*

- Amasya'nın tarihi, mimarisi, gelenekleri ve sanatı gibi konular üzerine detaylı araştırma projeleri teşvik edilmeli.

- Amasya Tarihi'ne katkı sağlamış önemli figürlerin biyografileri ve eserleri üzerinde çalışmalar yapılmalı.

-*İlk ve orta öğretim okullarında Amasya Tarihi ile ilgili atölye çalışmaları yapılmalı*

- İlk ve orta öğretim öğrencilerine yönelik, Amasya'nın tarihini ve kültürel mirasını tanıtan eğitici atölye çalışmaları düzenlenmeli.

- Okullarda Amasya Tarihi konulu yarışmalar, drama etkinlikleri ve sanatsal projeler yapılmalı.

- Öğrencilere, Amasya'nın tarihi yerlerini gezdiren eğitim turları düzenlenmeli.

-*Yılın bir haftasında Amasya Tarihi'nin tanıtımı ile ilgili etkinlikler yapılmalı*

- Her yıl belirli bir hafta “Amasya Tarihi Haftası” olarak kutlanmalı ve bu süre zarfında şehrin çeşitli yerlerinde etkinlikler düzenlenmeli.

- Festival kapsamında, tarihî canlandırmalar, sergiler, geleneksel el sanatları gösterileri ve konserler yapılmalı.

- Bu hafta boyunca, yerel halk ve turistler için özel turlar ve seminerler düzenlenmeli.

Amasya Tarihi ile ilgili belgesel ve kısa filmler çekilmeli

- Amasya'nın tarihini ve kültürel mirasını konu alan belgesel filmler ve kısa hikayeler hazırlanmalı.

- Yerel televizyon kanallarında ve çevrimiçi platformlarda yayınlanacak mini diziler ve belgeseller üretilmeli.

-Amasya Tarihi hakkında yayınlar ve çalıştaylar desteklenmeli

- Amasya'nın tarihini ve kültürünü konu alan kitaplar, dergiler ve makaleler yayımlanmalı.

- Yerel yazarlar ve akademisyenler için *Amasya Tarihi* üzerine yazacakları eserlerde maddi ve manevi destek sağlanmalı.

-Amasya Tarihi'ni anlatan mobil uygulamalar geliştirilmeli

- *Amasya Tarihi* hakkında bilgi veren interaktif mobil uygulamalar geliştirilmeli.

- Uygulamalar, kullanıcıların şehirdeki tarihi mekanları keşfetmelerine yardımcı olacak haritalar, rehberler ve artırılmış gerçeklik deneyimleri sunmalı.

-Amasya Tarihi'nin eğitici oyunları geliştirilmeli

- Amasya'nın tarihi ve kültürel mirası üzerine kurulu eğitici masa oyunları ve dijital oyunlar geliştirilmeli.

- Çocuklar ve gençler için Amasya'nın tarihini eğlenceli bir şekilde öğrenmelerini sağlayacak oyunlaştırma projeleri yapılmalı.

- Amasya Tarihi hakkında online eğitim kursları oluşturulmalı

- Amasya'nın tarihine ve kültürüne dair çevrimiçi kurslar ve seminerler oluşturulmalı.

- Bu kurslar, Amasya'nın tarihine ilgi duyan öğrencilere, araştırmacılara ve meraklılara erişilebilir olmalı.

- Amasya Tarihi ile ilgili dijital arşiv ve kütüphane oluşturulmalı

- Amasya'nın tarihi ve kültürel belgelerinin dijital bir arşivi oluşturulmalı.

- Araştırmacılar ve halkın erişimine açık dijital kütüphaneler kurulmalı.

KAYNAKÇA

- Abdizâde Hüseyin Hüsameddîn Yasar, *Amasya Tarihi*. 1. Cilt. İstanbul: Hikmet Matbaası, 1328-2330.
- Abdizâde Hüseyin Hüsameddîn Yasar. *Amasya Tarihi*. 2. Cilt. İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1328-2330.
- Abdizâde, Hüseyin Hüsameddîn Yasar. *Amasya Tarihi*. 3. Cilt. İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1927.
- Abdizâde Hüseyin Hüsameddîn Yasar. *Amasya Tarihi*. 4. Cilt. İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1928), 4/1.
- Abdizâde Hüseyin Hüsameddîn Yasar. *Amasya Tarihi*. 4. Cilt/Zeyl. İstanbul: Aydınlık Basım Evi, 1935.
- Abdizâde, Hüseyin Hüsameddîn, "Fazilet", *Emel Gazetesi*. 24 Ağustos 1924.
- Kurt, Songül Keçeci. "Giriş", *Amasya Tarihi*. 3 Cilt. Samsun: Uğur Ofset, 2022.
- Menç, Hüseyin. *Abdizâde Hüseyin Hüsameddîn Edendi*. Samsun: Arman Ofset, 2012.

AMASYA TARİHİ’NİN YENİ BULUNAN KAYIP CİLDİ: DOKUZUNCU DEFTER*

Mehmet Fatih KÖKSAL**

Öz

Amasya Tarihi, ilk beş cildi tarih, diğer yedi cildi Amasyalı veya Amasya’da görev yapan mühim kimselerin biyografilerinden oluşan muhaccem bir eserdir. Müellifin bizzat kendi ifadesine göre eserin biyografiler kısmının ayın harfinden sonraki kısmı “kâmilen” yanmıştır. Vaktiyle Hüseyin Hüsâmeddîn’in bu eksikleri tamamlamak gayesiyle oluşturduğu anlaşılan altı adet defteri bir sahaf vasıtasıyla temin etmiş, 2017 yılında yine Amasya’da düzenlenen bir sempozyumda bu ciltleri tanıtan bir bildiri sunmuştuk. O bildirimizin sonunda ifade ettiğimiz “694’ü hakkında ayrıntılı denebilecek bilgi bulunan ve toplamda 1330 maddenin yer aldığı bu altı defterin ortaya çıkması kuşkusuz önemli bir gelişmedir. Bundan sonraki gayretimiz, bir yandan bu ciltlerin Latin harflerine kazandırılması, bir yandan da eksik olduğunu belirlediğimiz diğer 2 cildin bulunması doğrultusunda olacaktır.” cümlesi, metnin yayına hazırlanması noktasında -henüz- bir netice ulaşmamışsa da diğer gayretimizin kısmen de olsa netice vermesi, galiba konuyla ilgilenenler için calib-i dikkat bir gelişme olacaktır. Ankara’da bir sahaftan aldığımız altı ciltten sonra bulmayı ümit ettiğimiz iki ciltten biri yine inanılmaz bir tevafuk olarak bu sefer İstanbul’da bir sahaf eliyle bizi buldu. Bu yeni bulunan cilt, ön kapağındaki etikete göre “9” numaralı defter olup “Mûsâ - Hindî” adları arasındaki kişileri kapsamaktadır. Defter, çoğu boş ve aralardan bazı sayfalar kesilmiş olmakla birlikte verilen sayfa numarasına göre 340 sayfadan ibarettir. Defterde 56’sı tam biyografi, 36’sı tamamlanmamış / eksik biyografi ve 96’sı sadece başlık

* Bu çalışma 16-18 Mayıs 2024 tarihinde düzenlenen Abdizade Hüseyin Hüsameddin Yasar temalı “Uluslararası Amasya Sosyal Bilimler Araştırmaları Sempozyumu-1” adlı sempozyumda sunulan bildirinin genişletilmiş halidir.

** Prof. Dr., İstanbul Kültür Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, mfkoksal@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-1056-9957>

hâlinde olmak üzere madde başı olarak toplamda 188 kişinin kaydı bulunmaktadır. Böylece elimizdeki 7 ciltte; 904'ü hakkında az veya çok bilgi bulunan kişiler olmak üzere ismi kayıtlı kişi sayısı toplam 1518'e ulaşmış durumdadır. Bu bildiride Amasya Tarihi'nin söz konusu kayıp cildi ayrıntılı olarak tanıtılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Amasya Tarihi, Hüseyin Hüsâmeddîn, Kayıp Ciltler, Biyografi.

The Newly Discovered Lost Volume of Amasya's History: The Ninth Book

Abstract

As it is known, History of Amasya is a huge work, the first five volumes of which consist of history and the other seven volumes of biographies of important people from Amasya or who served in Amasya. According to the author's own statement, the part of the biographies section of the work after the letter "ayn" was "completely" burned. We obtained six notebooks, apparently created by Hüseyin Hüsâmeddîn in order to complete these deficiencies, through a second-hand bookseller, and presented a paper introducing these volumes at a symposium held in Amasya in 2017. As we stated at the end of that declaration, "The emergence of these six notebooks containing a total of 1330 items, 694 of which have detailed information, is undoubtedly an important development. Our next effort will be to translate these volumes into Latin letters, and to find the other 2 volumes that we have determined are missing." Although this sentence has not yet reached a conclusion regarding the preparation of the text for publication, the fact that our other efforts have yielded results, at least partially, will probably be a noteworthy development for those interested in the subject. After the six volumes we bought from a second-hand bookstore in Ankara, one of the two volumes we had hoped to find found us again, by an incredible coincidence, this time by a second-hand bookstore in Istanbul. This newly found volume is a notebook numbered "9" according to the label on the front cover and includes people named "Mûsâ - Hindî". The notebook consists

of 340 pages, according to the page number given, although most of them are blank and some pages have been cut out. In the notebook, there are records of a total of 188 people per item, 56 of which are full biographies, 36 of which are incomplete / incomplete biographies, and 96 of which are just titles. Thus, in the 7 volumes we have; The total number of people whose names are registered has reached 1518, 904 of whom have little or little information about them. In this paper, the lost volume of Amasya History will be introduced in detail.

Keywords: Amasya History, Hüseyin Hüsâmeddîn, Lost Volumes, Biography

GİRİŞ

Hüseyin Hüsameddin Yasar'ın (1869-1939) *Amasya Tarihi* adını verdiği kült eseri, Türk diliyle yazılmış şehir tarihlerinin en hacimli ve -bize göre- en önemlisidir. Müellifin bir ömür boyu topladığı veya bir şekilde ulaştığı arşiv belgeleri, muhtelif defterler ve kayıtların yanı sıra sayısı yüzleri bulan kitaplardan yararlanarak ortaya koyduğu bu muhteşem eserin yazılışından onlarca yıl sonra da olsa yayımlanmış olması çok önemli bir gelişmedir. Bu sebeple *Amasya Tarihi*'nin hazırlanmasında emeği geçen başta merhum hocam Mehmet Arslan olmak üzere bütün bilim insanlarına ve eserin neşrini sağlayan Amasya Belediyesi yetkililerine teşekkür ederek sözlerime başlamak istiyorum.

Sempozyumun konusu Hüseyin Hüsâmeddin ve *Amasya Tarihi* olduğu için zaten müellif sunulacak diğer bildiriler sayesinde izleyiciler tarafından yeterince tanınacaktır. Bu sebeple müellifle bilgileri geçerek malumu ilam kabilinden de olsa doğrudan *Amasya Tarihi*'ne dair bazı temel bilgileri vermek gerektiğini düşünüyorum.

Eserin adı her ne kadar *Amasya Tarihi* ise de o ne tek başına Amasya'yı konu eder ne de yalnızca bir tarih kitabıdır. Her şeyden önce eserin “tarih” ve “tezkire” olmak üzere iki temel bölüm hâlinde hazırlandığını söylemek gerekir. İlk beş cilt tarih, altı on ikinci ciltler arası da biyografilerden ibarettir. Demek ki öncelikle tarihten başka ve hatta ondan daha hacimli

bir “tezkire” kısmıyla karşı karşıyayız demektir. Ancak “tarih” olarak tasnif ettiğimiz bölümde de sadece tarih yoktur. Hüseyin Hüsameddin bu ciltlerde yeri gelir, bir kelimenin kökeni üzerine uzman bir etimolog gibi ayrıntılı bilgiler verir. Türklerin tarihini anlatırken Türk takviminden söz açar ve sayfalar boyu kayda değer, orijinal bilgiler verir. Konuyla ilgili onlarca terim ve tabiri sıralar. Anlamalarını, diğer dillerdeki karşılıklarını verir. Özellikle birinci cilt bir Türk tarihi hüviyetindedir. Bütün Oğuz boyları, boyların adları, tarihleri en ince ayrıntısına anlatılır. (Köksal 2017: 177). Tarihe ve biyobibliyografiye dair Türkçe ve Farsça-Arapça klasik kaynakların birçoğuna ismen atıf yapılan eserin özellikle Amasya’nın, Türklerin Anadolu’ya gelişlerinden önceki tarihinin anlatıldığı bölümlerinde Batı kaynaklarından da yararlanılmış olması oldukça dikkat çekicidir. Bize göre eserin ikinci kısmı yani biyografiler bölümü de en az tarihin anlatıldığı bölüm kadar önemli ve değerlidir. Zira burada başka hiçbir kaynaktan adına rastlanmayan ve rastlanılmayacak olan yüzlerce şahsın biyografisine ulaşmak mümkündür. Öyle ki eserin sadece Amasyalıları değil Amasya’ya bir şekilde yolu düşmüş, Amasya’da görev yapmış devlet ricali, şeyhler, bilginler, vakıf ve hayrat sahiplerini de ihtiva etmesi onu bir biyografi kaynağı olarak da yerel bir değer olmaktan çıkarmaktadır. Ayrıca bugün başka illere bağlı olan hatta bazıları il olan pek çok şehrin tarihte Amasya’ya bağlı olduğu düşünülürse “yerel” olarak tanımlanan havzanın bile ne denli geniş olduğu kendiliğinden ortaya çıkar.

Konumuzla doğrudan ilgili olduğu için *Amasya Tarihi*’nin yayım serüveninden de kısaca bahsetmek gerekir.

Amasya Tarihi’nin ilk dört cildi 1912-1928 yılları arasında Arap harfleriyle, dördüncü cildin eki ise 1939 yılında ise Latin harfleriyle yayımlanmıştır. Eserin ilk cildi 1986 yılında Ali Yılmaz ve Metin Akkuş tarafından sadeleştirilmiş metin olarak basılmıştır (1986). 1-12. ciltler arası ise Mesut Aydın tarafından 2004 yılında yayına hazırlanmış, 2007 yılında da Mesut Aydın ve Güler Aydın tarafından ilk dört cilt ile 4. cildin zeylinin ikinci baskısı yine Amasya Belediyesi Kültür Yayınları arasında 2007 yılında neşredilmiştir. Eserin beşinci

cildi, müellif tarafından basılmak üzere teslim edildiği matbaada yanmıştır. Müellifin kaleminden çıkma el yazması 6-12. ciltler bulunarak o zamanki Amasya Beyazıt Kütüphanesi müdürü Muammer Ülker'e teslim edilmiş; adı geçen kütüphaneye konulmuş, bilahare Amasya Belediyesi tarafından varislerinden satın alınmıştır (Köksal 2017: 108). Hâlen Amasya Belediyesi'nde muhafaza edilen bu ciltler, çoğunluğu Amasya Üniversitesinde öğretim elemanları veya başka üniversitelerde görev yapan akademisyenlerden oluşan bir komisyon tarafından yaklaşık 10 yıl süren bir çalışma sonucunda 2022 yılında Amasya Belediyesi tarafından yayımlanmıştır.¹

Ancak Amasya Tarihi'nin tamamı sözü edilen bu 12 ciltten ibaret değildir. Bizzat müellif, eserinin 11. cildinin hemen başında, derkenara düştüğü bir notta şunları söyler:

“Amasya Tarihi'nin harf-i şından i'tibâren aşâğuları kâmilten yanmış olduğundan sonradan telâfisine çalışılmış ve yanan kısmının ancak üçte biri telâfi edilebilmiştir. Hâtırda kalan ve telâfisi mümkün olan bu kısım, pek çok zahmetlerle meydana gelmiş olduğundan ziyâ'dan muhâfaza için bu kadarı yazıldı. Binâen aleyh nâkıs görülen cihetleri Amasya münevverlerinin himmetleri ikmâl edebilir ümidindeyim.”

11. ciltteki biyografilerin, “Şâbûr Beg Pîr Şücâaddin” maddesiyle başlayıp 12. cildin “Osmân Paşa Gürcî-zâde el-Hâcc” maddesiyle bitmesi, bu derkenar notunu doğrular niteliktedir. Bu durumda eser ayın harfinde kalmış ve tamamlanamamış olmaktadır.

Anlaşıldığına göre Hüseyin Hüsameddin, biyografiler bölümünün yanmış olan “şın” harfinden sonraki kısmın üçte birini yeniden toparlayarak eserine eklemiş ve “ayın” harfinin bir kısmına kadar getirebilmiştir. 2017 yılında yine Amasya'da düzenlenen Amasya Âlimleri Sempozyumu'na sunduğumuz “Amasya Tarihi'nin Kayıp Ciltleri” başlıklı bildiride anlatıldığı üzere (Köksal 2017) Ankara'da bir sahaftan satın aldığımız büyük boy defter ciltlerinin eserin Hüseyin Hüsameddin

¹ Yayımlanan bütün ciltlerin künyeleri kaynakçada ayrı ayrı gösterilmiştir.

tarafından tamamlanmak üzere hazırlanan müsveddeler olduğu görülmüştür.

Resim 1. Amasya Tarihi'nin M. Fatih Köksal Kütüphanesinde bulunan ciltleri

32

Amasya Tarihi'nin mukaddimesinde müellif, eserini iki bâb üzerine yazdığını, 5 cilt tutan ilk bâbın “tarih”, geriye kalan kısmın ise hâl tercümelerinden (biyografi) ibaret olduğunu ifade eder. Eserde, Amasya’da doğmuş, görev yapmış veya bir şekilde Amasya ile ilgisi bulunan devlet adamı, asker, âlim, şeyh, şair, hattat ve -önemli bir kısmı kadın olan- vakıf sahibi kimselerin biyografileri yer almaktadır. Elimizdeki bu altı defterde de eserin ikinci bâbının genel akışına uygun olarak elifba sırasıyla yazılmış biyografiler mevcuttur. Mezkûr ciltlerdeki biyografilerin kimisi sadece bir başlıktan, kimisi bir veya birkaç cümleden ibaret iken kimileri daha geniş ve ayrıntılı olarak yazılmıştır. Bu altı ciltte toplam 1330 şahsın adı geçer. Bunların 423’ü sadece madde başı olarak yazılıp öylece bırakılmış, 118’inde sadece bir cümlelik bilgi, 95’inde birkaç cümlelik bilgi, 694 adedinde ise ayrıntılı diyebileceğimiz şekilde bilgiler yer almaktadır

Ancak gerek cilt kapaklarında yazan etiketlerden gerekse muhteviyatından iki olmak defter daha bulunması

gerektiği anlaşılmaktadır. Bu hususta bahsini ettiğimiz bildiriye şu sözlerle tamamlamıştık (Köksal 2017: 182):

“Bundan sonraki gayretimiz, bir yandan bu ciltlerin Latin harflerine kazandırılması, bir yandan da eksik olduğunu belirlediğimiz diğer iki cildin bulunması doğrultusunda olacaktır.”

Altı cildi kütüphanemize Ankara’dan ulaşan *Amasya Tarihi*’nin bir cildiyle de üç sene önce İstanbul’da bir sahaf marifetiyle müşerref olduk. Bu defterlerin de bana nasip olması, olasılık hesaplarına göre kaçta kaç ihtimaldir bilmiyorum ama buna galiba ilahi bir tevafuk demek icap eder. İşte bu tebliğde eserin itmamı yolunda bir eksikliği daha kapatan bu cildi tanıtacağız.

Fizikî Tanıtım veya Nüsha Tavsifi

Numaralandırılmış 340, gerçekte 348 sayfadan ibaret yazma 240x185 mm dış ölçülerinde olup iç ölçüler muhtelif. Ön kapak mukavva, arka kapak karton üzerine battal ebru kaplıdır. Sırtı siyah bez olan nüshanın kapakları ve sırt bezi nüshadan kopmuş ve fersude bir hâldedir. Tercüme-i hâl bulunan sayfaların kurşun kalemle cetvellendiği, ince çizgili kareli defter kâğıdına rik’a hattıyla ve siyah mürekkeple yazılmıştır. Ön deffe üzerindeki beyaz etiket üzerinde defterin ilk ve son sırasındaki biyografi sahibi kişilerin adları olan “Mûsâ – Hindî” isimleri mevcuttur. Etiketdeki son isim Hindî görünmekle birlikte Hindî’den sonra Hevâyi Hâlîl Çelebi adı da yer almaktadır. Ayrıca gerek etiketin gerekse numara verilmeyen ilk sayfadaki fihristin üzerine kurşun kalemle “Mü’eyyed” yazılmıştır. Bunun sebebi Mûsâ’dan önce Mü’eyyed ismini taşıyan 10 kişinin biyografilerinin bulunmasıdır. İki isim arasındaki çizgi üzerinde defter numarasını gösteren 9 rakamı mevcuttur. Fihrist sayfası ve ondan sonra gelen -Mü’eyyed adlı kimselerin biyografilerinin bulunduğu- 8 sayfaya numara verilmemiştir. Numaralandırmada bir eksiklik bulunmadığı hâlde bazı yerlerde kesilmiş sayfaların (12-28, 65-70, 101-110, 293-311 ve 320-329 sayfalar arası) olduğu görülmektedir. Diğer altı defter

gibi müellif hattı olan yani bizzat Hüseyin Hüsâmeddîn'in kaleminde çıkma nüshanın yazım tarihi belli değildir.

Resim 2. Yeni Bulunan 9 Numaralı Cildin Ön Deffesi

Bu yeni defter, önceki bildirimizdeki bir bilgiyi de tashih etmektedir. Önceki altı defterlerden ön kapaktaki etiket üzerinde “Şābur -‘Āqıl” yazan ilk defter üzerinde 1 rakamının bulunduğu ve elimizdeki bu defterin, ulaşılması gereken bir değil -eğer etiketlere verilen numaralar doğruysa- üç defter daha olduğu söylenebilir. Bunlar, 2, 3 ve 4 numaralı defterlerdir. Ancak bir numaralı defterin son ismi olan “‘Āqıl” ile bir sonraki sırayı alan 5 numaralı defterin ilk ismi “Fātiḥī” arasında sadece gayın harfi olduğu hâlde adı bu harfle başlayan kişilerin üç defter tutacak miktarda olması akla uygun değildir. Bir deftere 7 numarası verilir sonra üstü çizilerek belirsiz bir şekilde 6 yazılması, diğerlerinde de bazı karışıklıklar olabileceği ihtimalini göstermektedir. Gerçekten 3 defter varsa bile bunların hacimsiz, biyografi sayısı oldukça sınırlı defterler olması icap eder.

Defter, çoğu boş ve aralardan bazı sayfalar kesilmiş olmakla birlikte verilen sayfa numarasına göre 340 sayfadan ibarettir. Defterde 67’si tam biyografi, 31’i tamamlanmamış / eksik biyografi ve 94’ü sadece başlık hâlinde olmak üzere madde başı olarak toplamda 192 kişinin kaydı bulunmaktadır.

Böylece elimizdeki 7 ciltte; 1005'i hakkında az veya çok bilgi bulunan kişiler olmak üzere ismi kayıtlı kişi sayısı toplam 1522'ye ulaşmış durumdadır.

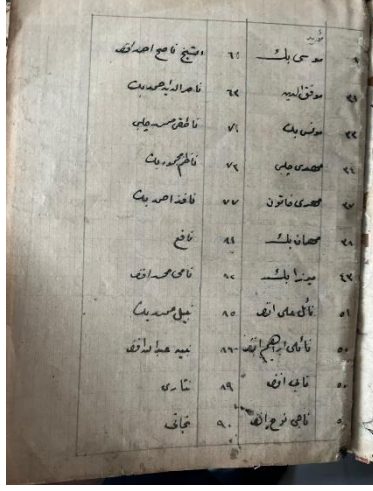
Madde başlıklarından sonra bırakılan boşluklar, müellifin bu kişilerin biyografilerini tamamlamak niyetinde olduğunu göstermektedir.

Tablo 1. 9 Numaralı Defterle Birlikte Biyografilerin Dağılımı

Defter Sırası/ numara	İlk ve son maddeler	Sayfa /yazılı sayfa	Ekler	Biyografiler			Toplam madde sayısı
				Sadece madde başı	Kısa bilgi	Uzun bilgi	
1/1	Şâbûr - Âkıl	376/80	3 şecere	184	79	116	379
	Aydın harfinin bir kısmı ve gayın eksik						
2/5	Fâtih- Kemâleddîn Çelebi	374/30	2 şecere	92	25	46	163
3/-	Kibâroğlu- Meşkî	234/30		108	39	50	197
4/7	Muhammed- Muhlis Osman	343/144	12 şecere	5	33	231	269
5/8	Mustafa- Münîf	335/117	3 şecere	18	23	160	201
6/9	Mûsâ-Hindî	348/117	1 şecere	94	31	67	192

7/10	Yabur-Yünus	302/59	7 kâğıtta 19 biyografi	16	14	72+19	121
		2312/577	21 şecere	517	244	761	1522

Resim 3. 9 numaralı cildin (defter) başındaki fihrist sayfası

9 Numaralı Defterdeki Biyografilere Dair

Elimize son geçen cilt olan 9 numaralı defterdeki biyografiler de verilen bilginin yoğunluğu bakımından diğer ciltlerdeki gibi üç temel kategoride değerlendirilebilir:

- Hakkında ayrıntılı bilgi verilen kişiler
- Hakkında kısa bilgi verilen kişiler
- Sadece başlık bulunup bilgi verilmeyen kişiler

Bu defteri incelerken yukarıda b) kategorisinde değerlendirdiğimiz zatları “hakkında sadece bir cümle bilgi bulunanlar” ve “hakkında birkaç cümle bilgi bulunanlar” şeklinde; c) kategorisinde değerlendirdiğimiz zatları ise “sadece adı bildirilenler” ve “adı ve ölüm tarihi bildirilenler” olarak ayrı ayrı değerlendirdik. Buna göre defterde madde başı olarak ismi geçen şahıslar şunlardır:

Hakkında Ayrıntılı Bilgi Verilen Kişiler (67 kişi):

eş-Şeyh Mü'eyyed Şadre'd-din Ebu'l-Kāf el-Kāzrūnī, Mü'eyyed Şemse'd-din Çelebi (İmām-zāde), Mü'eyyed Çelebi (Siyāvūş Defregī-zāde), Mü'eyyeded'din Meḥmed Çelebi (İmād-zāde), Mü'eyyeded'din Meḥmed Çelebi (Gümüſlü-zāde), Mü'eyyed Efendi (Mü'eyyed-zāde), Mü'eyyed Efendi (Kāḏī-zāde), Mevlānā Mü'eyyed Çelebi (Cürcānhoğlu), H'āce Mūsā Çelebi, Mūsā Çelebi (Mevlānā Muſliḥe'd-din), Mūsā Çelebi, Mūsā Çelebi (Yeñiceli), Mūsā Çelebi (Emīn), Mūsā Çelebi (Mollāoğlu), Musā Ağa (Mağalalı), Mūsā Paşa (Mīrzā Bey-zāde), Mūsā Bey (Hābil-zāde), Mūsā Ağa (Köprülü), Mūsā Efendi (Naḥvī H'ōca), Mūsā Ağa (Vekīlḥarc), Mūsā Ağa (Aşçıbaşı-zāde), Mūsā Efendi (Şehir Kethüdāsı), Mihrī Hatun, Miḥmān Bey, Mīrzā 'Alī Paşa, Mevlānā Mikā'il er-Rūmī, Necibe'd-din Mūsā el-Ḥaṭīb, Necibe'd-din Mūsā Çelebi (İmād-zāde), Necīb Aḥmed Efendi (Köprülü-zāde), Necīb Aḥmed Efendi (el-Hāc Ürgübī-zāde), Necīb Muştafā Efendi (Kırımı-zāde), Necīb Meḥmed Efendi (Gürcü-zāde), Necīb Muştafā Bey (Hācıköyli), Neş'et Meḥmed Efendi (Nüzhet Efendi-zāde), Nişānī Meḥmed Paşa, Naşrullāh Efendi (Kāḏī Çelebi), Naşūh Efendi (İmām), Naşūh Efendi (Ḥekīm), Nizāme'd-din 'Abdu'r-rahmān Çelebi, Nazīf Aḥmed Efendi (Ġonca-zāde), Nazīf Meḥmed Efendi (Kafādār-zāde), Na'tī 'Abdu'r-rahmān Efendi (Na't-ḥ'ān), Nu'mān Ağa (Merzifonī), Nu'mān Ağa (Hācī Velī-zāde), Nefise'din Çelebi (Ḥekīm), Nefis Çelebi ('Ulvān-zāde), Nūḥ Ağa (Merzifonī-zāde), Nūḥ Ağa, Nūḥ Efendi, Nüre'd-din Ḥamza Efendi (Üç Baſ), es-Seyyid Nüre'd-din Yahyā Efendi (Zeynel-zāde), Nūrullāh Efendi (Aḥī-zāde), Nüre'd-din Efendi (Şeyḥü'l-imāre), Nūrullāh Efendi (Müftī-zāde), el-Hāc Nūrī Meḥmed Efendi (Hācī Kaḏir-zāde), Nūrī Meḥmed Efendi (Hācī 'İsā Efendi-zāde), Neylī Meḥmed Efendi (Küçük Lutfī-zāde), Vaḥdī (Ca'fer Çelebi-zāde), Vaḥīd, el-Hāc Veliyye'd-din Efendi (Köprülü), el-Hāc Velī Ağa, Velī Ağa (Odabaşı), Veliyye'd-din Efendi (Hābil-zāde), el-Hāc Veliyye'd-din Ağa (Şerīf-zāde), el-Hāc Veliyye'd-din Paşa (Hācī Velī-zāde), es-Seyyid el-Hāc Veliyye'd-din Ağa (Zanalı-zāde), Hindī Aḥmed Ağa (Hind elçisi)

Kısmen Bilgi Verilenler (31 kişi)

a) Sadece bir cümle bilgi bulunanlar (19 kişi)

eş-Şeyh Mü'eyyed Efendi (Amasyalı), Mü'eyyed'din Meḥmed bin Meḥmed el-Hūnī), Mūsā Bey (Emir Sināne'd-din), Nā'ili İbrāhīm Efendi, Nāzım Maḥmūd Bey (Yegen-zāde), Nāfız Aḥmed Bey (Veysi-zāde), Necibe'd-din Mūsā Bey (Emir Şāh), Necib Meḥmed Efendi (Mühendis), Nüzhet Aḥmed Efendi (Merzifonī), el-Hāc Nüzhet 'Ömer Efendi, Nūrī Efendi (Ḥaṭīb-zāde), Hāfız Nūrī Meḥmed Efendi (Dīvān Efendisi-zāde), Vāzıḥ Muşṭafā Efendi (Kara Müfti-zāde), Vaḥdeti Bayram Efendi, es-Seyyid Vaḳḳāş Çelebi, Veliyye'd-din Aḥmed Çelebi (Mevlevi Şeyhi), Veli Paşa (Hāc Bey-zāde), Veli Bey (Ḥamza Çavuş-zāde), es-Seyyid Hāşim Çelebi (Zeynel-zāde).

b) Birkaç cümle bilgi bulunanlar (12 kişi):

Mūsā Çelebi (Mevlānā), Mūsā Efendi (Lādikli), Necib Muşṭafā Efendi (Mühürdār-zāde), Necib Muhammed Efendi (Hindī-zāde), Niẓāme'd-din Maḥmūd Çelebi (Kādi 'İmād-zāde), Nu'mān Çelebi (Kātib-i Sultānī), Nūḥ Efendi (İmām-zāde), Vildān Meḥmed Çelebi, Hātifi Maḥmūd Çelebi (Hāci Bey-zāde), Hāşim 'Abdullāh Efendi (es-Seyyid Ḥ'oca-zāde), Hāşim es-Seyyid Meḥmed Efendi (H'oca-zāde), es-Seyyid Hāşim Meḥmed Efendi (Amasyalı).

Sadece Başlık Bulunup Bilgi Verilmeyen Kişiler (94 kişi)

a) Sadece adı bildirilenler (55 kişi):

Muvaffaḳe'd-din, Mūnis Bey, Mūnis Çelebi, Mehdī Efendi, Mīzān Bey, Mīrzā Bey, Mīrzā Aḡa, Nā'il 'Alī Efendi, Nā'il 'Abdullāh Paşa (Ḥaṭīb-zāde), Nābī Meḥmed Efendi, Nāci Nūḥ Efendi, Nāsire'd-din Aḥmed Bey (Atabey), Nāfi', Nāmī, Nebil Meḥmed Bey, Nebih 'Abdullāh Efendi, Nişārī, Necāti İbrāhīm Efendi, Necme'd-din 'Ömer Çelebi, Naḥifī 'İvāz Çelebi, Nesib Aḥmed Efendi, Nesimī Süleymān Çelebi, Nesim İbrāhīm Efendi, Naşrullāh Çelebi (Dil-ḥūnī), Naşūḥ Bey, Nazmī Meḥmed Efendi, Nazım, Nu'mān Bey (Seyyid Paşa-zāde), Ni'metullāh Efendi, Na'im Meḥmed Efendi, Na'im 'Osmān Efendi (Gülkirash), Naḳşī, Nigārī, Nūre'd-din Ḥamza Çelebi, Nūrullāh Aḡa, Nihādī, Nihālī, Vāşıḳ, Vācid 'Oşmān Efendi, Vāşif 'Alī Efendi, Vecdī, Vaḥide'd-din 'Ömer Çelebi, Vaḥdeti Ebū Bekir Efendi (Nā'ili birāderi), Vaḫyī 'Abdullāh Efendi, Vuşūlī, eş-Şeyḫ Veliyye'd-din Efendi,

Hâtif Mehmed Çelebi, Hâdî Mûsâ Çelebi, es-Seyyid Hâşim Mehmed Efendi (Emîr Hâcî-zâde), Hibetullâh, Hibetullâh Bey, Hidâyet Ağa, Hüdâyî Maḥmûd Efendi (Şa'bân Dede-zâde), Hilâlî, Hümâme'd-dîn, Hindî.

b) Adı ve ölüm tarihi verilenler (39 kişi):

Mûsâ Bey, Mûsâ Çelebi (eş-Şeyḫ Sirâce'd-dîn), Mîrzâ Bey (Hâcî Bey-zâde), Nâbî 'Abdu'n-nebî Efendi (Kıracalı), Nâbî Yûsuf Efendi (Müftî-zâde), eş-Şeyḫ Nâşîḫ Efendi (Şeyḫ-zâde), Nâsîre'd-dîn Aḫmed Bey (Pervâne Bey-zâde), Nâsîre'd-dîn Mehmed bin Aḫmed el-Borî), Nâşîrî Aḫmed Çelebi, Nâṭîkî Mehmed Çelebi, Nâṭîḫ Muşṭâfâ Bey (Kurd-zâde), Necîb Süleymân Efendi, es-Seyyid Necme'd-dîn Yaḫyâ er-Rufâ'î, Necibe'd-dîn Mûsâ bin Maḥmûd el-Malaṭî), Aḫmed Efendi (Mulaḫḫab-zâde), Nezîr Muşṭâfâ Ağa (Nâzır-zâde), Nazîf Muşṭâfâ Efendi (Kâmilî-zâde), Ni'metullâh Efendi, Nûḫ Bey (Defterdâr-zâde), Niyâzî İlyâs Çelebi (Kâdî-zâde), Vecdî 'Alî Efendi, Vaḫdetî 'Alî Dede (Dervîş-i Mevlevî), Vaḫdetî Maḥmûd Efendi, Vişâlî Ḥamza Çelebi, Vaşfî Mehmed Efendi, Velî Paşa, Velî Bey (Genceli), Velî Paşa (Deli), Velî Ağa, Vehbî Süleymân Efendi (İsmâ'îlî), Vehbî Aḫmed Bey (Ḥac Es'ad Ağa-zâde), Hâtif İsmâ'îl (Kıra Müftî), Hidâyet Mehmed Efendi (Lâdikli), Helâkî Maḥmûd Çelebi, Himmet Bey, Himmet Çelebi, Himmet Efendi, Hemdem Çelebi, Hevâyî Ḥalîl Çelebi.

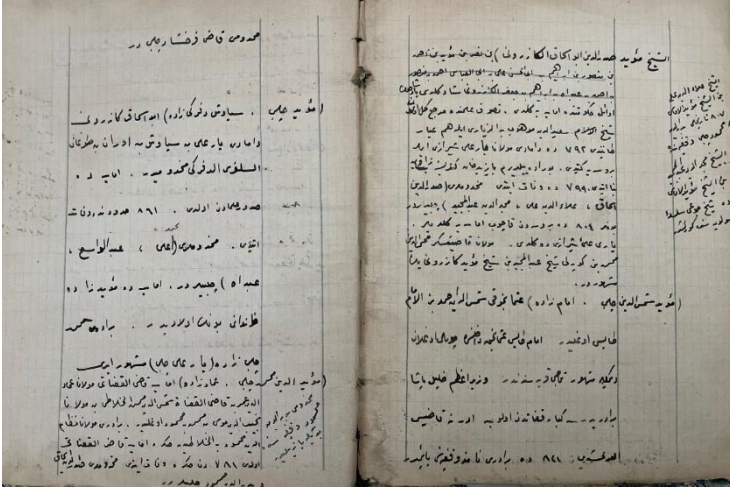
Defterden Bazı Notlar

Defterdeki onlarca biyografi arasında kaydedilecek çok not vardır kuşkusuz ki. Ancak alanımız edebiyat olduğuna göre -şimdilik- sadece biyografisi verilen şairlerin adlarını saymakla yetinelim:

Mihrî Hatun (s. 27-30), Nişânî Mehmed Paşa (s. 126), Na'tî (s. 158), Vaḫdî (s. 255) (*Âşık Çelebi Tezkiresi'*nden notunu düşülmüştür.), Vaḫîd (s. 256), Hâtifî Mehmed Çelebi (s. 315) (Latîfî'ye atıf yapılmıştır.).

Ayrıca sadece adı kayıtlı olup hakkında hiçbir bilgi bulunmayan Naẓīm, Naq̄ṣī, Nihādī, Nihālī, Vāṣīḳ, Vecdī, Vuṣūlī, Hīlālī gibi isimlerin “ṣāir mahlası” olması ihtimalinin kuvvetli olduğu kanaatindeyiz. Hakkında bilgi verilenler arasında yer alan Vaḥīd’in de sadece mahlasının başlık olarak verilip madde başlığında diğer biyografilerin hemen tamamında görülen ünvan, lakap, künye gibi başka bir sıfat bulunmamasını bu kanaatimizi destekleyen bir bilgi olduğunu söyleyebiliriz.

Resim 4. 9 numaralı defterden dört biyografi örneği

Son olarak merakı mucip olacağına inandığımız için Mihrî Hatun’un hâl tercümesini nakletmek istiyoruz:

922² - MİHRİ HATUN

Amasyalı kuzâtdan ara Belâyî Memed Efendi bin Yahyâ demekle mehûr bir â'iriñ kerîmesidir. Mü'eyyed-zâde 'Abdu'r-ramân Efendi'den küçekdi. Amasya'da taşil-i 'ulûm u edebiyât ederek hûsnû gibi i'ri kesb-i itihar etdi. Sulan Amed Amasya vâlisi iken kaideler tadîm ederek kendisini begendirdi. Devriñ meâhîr-i u'arâsından Âfitâbî, Figânî, Mûnîrî, Penâhî, Gûvâhî gibi zevât ile müşâ'arât ve müşâhabât-ı edebiyyede bulundu. Kendisi âyette 'afif ve pâkîze olup hiç ere varmadı. Evâhîr-i 'ömründe Amasya müftîsi ıyâşe'd-dîn Paa Çelebi kendisin tezvîc etmege âlib olmuş ise de u cevâbı verip kız almıdı³:

Beyt

İitdük istemiş Mihrî'yi Paa
O pîre kendin ol râm eylesün mi

Nice yıldur oruç tutar o miskîn
Eek hûr-ile⁴ bayram eylesün mi

Paa u cevâbı vermişdir:⁵
Degül tañ istese Mihrî'yi Paa
Hezâr âhı güli râm eylemez mi

Küdüret gerdini silmiş içinden
Deli hûr-ile bayram eylemez mi

² Bizdeki defterlerin ortak özellii her madde başından önce biyografisi verilen kişini ölüm tarihinin kaydedilmiş olmasıdır. Buradaki 922 sayısı, Mihrî Hatun'un 1516-1517 yıllarına tekabül eden hicrî vefat tarihidir. Ölüm tarihi kesin olmayan Mihrî Hatun'un vefatına dair Mehmet Arslan "918/1512-13 yılından sonraki bir tarih" olması gerektiini belirtir (Arslan 2914). *Amasya Tarihi* müellifinin 922 bilgisine nereden ulatını bilemiyoruz.

³ Bu kıt'a aslında Zâtî'ye aittir. Zâtî Letâif'inde bizzat söyler. Tezkirelere göre Bahsedilen kişi de Amasya müftüsü ıyâseddîn değil, Fatih'in hocası Ak emseddîn'in yeeni olan, asıl adı ıyâseddîn olup Paa Çelebi lakabıyla bilinen Eyüp Medresesi müderrisi Paa'dır. bk. Arslan 2007: 34-35.

⁴ Dier kaynaklarda bu kelime yerine müstehçen bir kelime vardır.

⁵ Hüseyn Hüsâmeddîn'in Mihrî Hatun'a atfettii kıt'a çou kaynakta vardır ancak Paa Çelebi'nin cevabı olarak kaydettii iki beyitten ibaret bu cevabi kıt'ayı hiçbir kaynakta göremedik.

Mihrî Hatun gâyet mestûre ve ‘arûs-ı ıab‘ı gün gibi meşhûr idi. Mü‘eyyed-zâde ‘Abdu’r-raĥmân Hâtemî Efendi tâze iken anıñla muşâhabe ve muşâhere ederdi. Bunuñ kâdî-‘askerliginde ba‘zen ziyâretine giderdi.

Şehzâde Sulţân Aĥmed vezîri (...)ı Kayşeri⁶ Sinân Paşa-zâde İskender Bey’e mübtelâ olmaĥla berâber kemâl-i ‘iffetinden anıñla hem-bezm-i ülfet olmamışdır. İskender Bey’iñ ĥaĥķında şunu söylemişdir:

H‘âbdan açdum gözüm nâ-gâh ĥaldurdum seri
Ĥarşuma gördüm ĥurur bir mâh-ĥihre dilberi

Nûr aĥar gördüm cemâlinden egerĥi zâhirâ
Kendisi beñzer Mesîĥâna libâsı kâferî

İrdi ĥün âb-ı ĥayâta Mihrî ölmez ĥaşre dek
Gördi ĥün zulmet şebinde ol ‘ayân İskender’i
Şu‘arâdan Güvâhî’ye şunu yazıp göndermişdir:
Cihân içinde bir ĥûba Güvâhî
Seni Ĥaĥ mübtelâ ĥılsun İlâhî

Ĥaĥup boynuña zülfi rîsmânın
Zeneĥdânında ĥılsun saña ĥâhı

Lebi câm-ı meyinden yâd ĥılsun
Seni meclisde bir boynı surâhî

Ser-i zülfine berdâr itsün âĥir
Seni bir ĥüsn ilinüñ pâdişâhı

Me‘âlin işbu nazmuñ ger şorarsañ
Nedür dirseñ Güvâhî’nüñ günâhı

Bir iki beyt[üñ] ile Mihrî’yi sen
Niĥün yâd eylemezsın gâh gâhı

Şu ğazel de Mihrî'niñdir:
Dergehinde ol şehüñ ma'lûm olaydum kâşkî
Hıdmetinde 'âkıbet maħdûm olaydum kâşkî

Gülsitânında çün ezhâr olmadum ben düstüñ
Büstânında piyâz u şüm olaydum kâşkî

Göyünince kahr-ı a'dâ ile dil micmer gibi
Cevr-i yâr ile yanaydum mûm olaydum kâşkî

Ṭa'n-ı nādāndan yûri sen eyle zâhid imtizâc
Haşre dek ben 'aşk ile mezmûm olaydum kâşkî
Tezkire-i 'Âşık Paşa⁷

SONUÇ

Amasya Tarihi, hakkında yapılan kimi eleştirilere yer yer hak verdirecek kimi bilgi hataları ve kaynağı açıklanmayan malumata çokça yer vermesi gibi kayda değer nakıslarla malul bir eser ise de ortaya koyduğu zengin tarihî birikim özgün pek çok tespit ve değerlendirmeleriyle başvurulmadan geçilmesi her zaman için eksiklik olacak bir eserdir. Eldeki ve yayımlanan ciltleri eksik hâliyle 12 ciltten müteşekkil olmakla birlikte müellifin eserini gerçekte kaç cilt hâlinde yazdığı şu an için meçhuldür. İki sempozyum bildirisıyla tanıtmaya çalıştığımız kişisel kütüphanemizde bulunan ciltler, her ne kadar tebyiz edilmemiş müsveddeler hâlinde ise de metni tamamlandığında mevcut külliyata ciddi katkılar sağlayacak niteliktedir.

Bu bildirimize konu olan defterle mezkûr külliyatın - müsveddeleriyle de olsa- tamamlanması noktasında önemli bir adım daha atılmış oldu. Biz fırsat buldukça bir yandan eldeki defterlerin metnini tespit etmeye çalışırken öte taraftan henüz ulaşılamayan tek defterin arayışlarında olacağız. Bu itibarla tıpkı merhum Hüseyin Hüsâmeddîn'in 11. sildin

⁷ Hüseyin Hüsâmeddîn Âşık Çelebi yerine sehven Âşık Paşa yazdığını fark edip üzerine çizik atmış olmalıdır.

başlangıcında derkenara düştüğü not gibi biz de buraya not düşelim: Ayın ve gayın harfiyle başlayan biyografileri ihtiva eden 2. Defter hâlen ele geçmemiştir. Bu defteri bulan veya haberdar olanların himmet ve imdat ederek bizi haberdar etmelerini umuyoruz.

KAYNAKÇA

- Abdizâde Hüseyin Hüsâmeddin (1330). Amasya Târîhi, Birinci Cild, Hikmet Matbaası, İstanbul.
- Abdizâde Hüseyin Hüsâmeddin (1332). Amasya Târîhi, İkinci Cild, Necm-i İstikbâl Matbaası, İstanbul.
- Abdizâde Hüseyin Hüsâmeddin (1927). Amasya Târîhi, Üçüncü Cild, Necm-i İstikbâl Matbaası, İstanbul.
- Abdizâde Hüseyin Hüsâmeddin (1928). Amasya Târîhi, Dördüncü Cild, Necm-i İstikbâl Matbaası, İstanbul.
- Abdizâde Hüseyin Hüsâmeddin (yz.). *Amasya Târîhi (es-Sefinetü'r-râsiyye fi Târîhi Amâsiyye)*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı Bel Yz K1584.
- Abdizâde Hüseyin Hüsameddin, (2022). Amasya Tarihi (Cilt. 10), Yayına Haz. Açık T. ve Serbestoğlu İ. (Ed. S. Keçeci Kurt, R.O. Özel, M. Hakverdioğlu), Samsun: Amasya Belediyesi Yayınları.
- Abdizâde Hüseyin Hüsameddin, (2022). Amasya Tarihi (Cilt. 11), Yayına Haz. Arpaguş S. (Ed. S. Keçeci Kurt, R.O. Özel, M. Hakverdioğlu), Samsun: Amasya Belediyesi Yayınları.
- Abdizâde Hüseyin Hüsameddin, (2022). Amasya Tarihi (Cilt. 12), Yayına Haz. Turabi, A. H. (Ed. S. Keçeci Kurt, R.O. Özel, M. Hakverdioğlu), Samsun: Amasya Belediyesi Yayınları.
- Abdizâde Hüseyin Hüsameddin, (2022). Amasya Tarihi (Cilt. 1-3 ve 4. Cildin bakiyesi), Yayına Haz. Arslan, M. (Ed. S. Keçeci Kurt, R.O. Özel, M. Hakverdioğlu), Samsun: Amasya Belediyesi Yayınları.
- Abdizâde Hüseyin Hüsameddin, (2022). Amasya Tarihi (Cilt. 4), (Yayına Haz. Gülgen, H. Ed. S. Keçeci Kurt, R.O. Özel, M. Hakverdioğlu), Samsun: Amasya Belediyesi Yayınları.
- Abdizâde Hüseyin Hüsameddin, (2022). Amasya Tarihi (Cilt. 7), Yayına Haz. Arpaguş, S. ve Turabi A.H. (Ed. S. Keçeci

- Kurt, R.O. Özel, M. Hakverdioğlu), Samsun: Amasya Belediyesi Yayınları.
- Abdizâde Hüseyn Hüsameddin, (2022). Amasya Tarihi (Cilt. 8), Yayına Haz. Açık T. ve Serbestoğlu İ. (Ed. S. Keçeci Kurt, R.O. Özel, M. Hakverdioğlu), Samsun: Amasya Belediyesi Yayınları.
- Abdizâde Hüseyn Hüsameddin, (2022). Amasya Tarihi (Cilt. 6), Yayına Haz. Özel, R. O. ve Hakverdioğlu, M. (Ed. S. Keçeci Kurt, R.O. Özel, M. Hakverdioğlu), Samsun: Amasya Belediyesi Yayınları.
- Abdizâde Hüseyn Hüsameddin, .(2022)., Amasya Tarihi (Cilt. 9),Yayına Haz. Baş E. ve Koca F. (Ed. S. Keçeci Kurt, R.O. Özel, M. Hakverdioğlu), Samsun: Amasya Belediyesi Yayınları.
- Akpınar, Turgut (1998). “Hüseyn Hüsâmeddin Yasar”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, cilt: 18, sayfa: 551-552.
- Arslan, Mehmet (2007). *Mihri Hatun Divanı*. Ankara: Amasya Valiliği Yayını.
- Arslan, Mehmet (2014). “Mihri Hatun”. *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*. <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/mihri-hatun> (E.T.: 28.04.2024)
- Keçeci Kurt, S. (2022). “Eser ve Yazar Hakkında”, Amasya Tarihi (C.1-4). Amasya Belediyesi Yayınları.
- Köksal, M. Fatih (2017). “Hüseyn Hüsâmeddin'in Amasya Tarihi'nin Kayıp Ciltleri”, *Uluslararası Amasya Âlimleri Sempozyumu 21-23 Nisan 2017 Amasya, Bildiriler Kitabı*, Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayını, C. 2, s. 175-186.
- Yılmaz, Ali - Mehmet Akkuş (1986), *Abdi-zade Hüseyn Hüsâmeddin Amasya Tarihi*, Cilt 1, Amasya Belediyesi Yay., Ankara.

ABDÎZÂDE HÜSEYİN HÜSAMEDDİN YASAR'IN GÖZÜNDEN FERHAT SU KANALI*

Aygün KALINBAYRAK ERCAN**

Öz

İran edebiyatının aslı gerçek bir hikâyeye dayanan Hüsrev ile Şirin mesnevisindeki taş ustası Ferhat, hikâyeye göre Hüsrev'in askerlerine yol açmak için İran'ın Kirmanşah Eyaleti'ndeki Bisutun Dağı'nı oymuştur. Bugün Bisutun Dağı'nın yamacında bulunan ve MS. 6. yüzyılda Sasani İmparatorluğu döneminde kaya kabartmaları için hazırlanmış ancak hiçbir zaman kullanılmamış olan düzleştirilmiş bir kaya yüzeyi, Ferhat'ın eseri olarak rivayet edilir. Bu durumda gerçek öğelerin efsanevi hikâyelerle iç içe geçtiği gözlemlenmektedir. Hüsrev ile Şirin hikâyesinden türeyen ve zaman içinde Anadolu'da yaygın olarak bilinen bir halk hikâyesine dönüşen Ferhat ile Şirin hikâyesinde de Ferhat, dağları delerek kente su getiren taş ustasıdır. Antik dönemde Amasya kentine su temini için kayalara oyulmuş olan bir suyolu, tıpkı Bisutun Dağı'ndaki eserde olduğu gibi, Ferhat ile özdeşleşmiştir. Günümüzde suyolu Ferhat Su Kanalı, suyolunun eteklerine oyulduğu dağ ise Ferhat Dağı olarak anılmaktadır. Amasya'nın yerel halkı arasında anlatılan Ferhat ile Şirin hikâyesinin çeşitli uyarlamaları, kenti ziyaret eden yerli ve yabancı seyyahlar tarafından seyahatnamelerinde anlatılmıştır. Hatta İran'ı ziyaret etmiş yabancı seyyahlardan bazıları Amasya'daki suyolu ile Bisutun Dağı'ndaki eseri birlikte değerlendirmişlerdir. İlerleyen zamanlarda, seyahatnamelerde ve yerel tarihçilerin anlatımlarında Ferhat'ın eseri olarak atfedilen suyolu hakkında daha bilimsel

* Bu çalışma 16-18 Mayıs 2024 tarihinde düzenlenen Abdizade Hüseyin Hüsameddin Yasar temalı "Uluslararası Amasya Sosyal Bilimler Araştırmaları Sempozyumu-1" adlı sempozyumda sunulan bildirinin genişletilmiş halidir.

** Doç. Dr., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Mühendislik ve Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, aygun.ercan@gop.edu.tr <https://orcid.org/0000-0002-8365-7088>

bir yaklaşım benimsendiği gözlemlenmektedir. Amasya Tarihi kitabının 1. cildinde, Abdizade Hüseyin Hüsameddin Yasar, Ferhat Su Kanalı'na gerçekçi bir bakış açısıyla yaklaşmaktadır. Halk hikâyelerini rivayet olarak değerlendirirken, Amasya'yı ziyaret eden Avrupalı seyyahları güvenilir bir kaynak olarak göstererek suyolunun Pontus hükümdarları tarafından yaptırılmış olabileceğini öne sürer. Amasya'daki suyolunu, Bisutun Dağı'ndaki düzleştirilmiş kaya yüzeyinden yüzyıllar öncesine tarihleyerek iki eseri yapan kişinin aynı Ferhat olabileceği iddialarını kronolojik olarak çürütür. Ayrıca, suyolunun eteklerine oyulmuş olduğu Ferhat Dağı'nın adının, Ferhat ile Şirin hikâyesindeki efsanevi Ferhat'tan değil, bu dağda yaşanmış bir savaşta ölen Danişmentli komutan Ferhat Gazi Bey'den geldiğini vurgular. Bu bildiri metni kapsamında, ilk olarak Ferhat Su Kanalı'nın bir tanıtımı yapılacak ve suyolunun Ferhat ile Şirin hikâyesi ile olan ilişkisi üzerinde durulacaktır. Suyolu hakkında seyahatnamelerde bulunan notlara kısaca değinildikten sonra, Abdizade Hüseyin Hüsameddin

Anahtar Kelimeler: Amasya, Hüseyin Hüsameddin Yasar, Ferhat Su Kanalı.

Ferhat Water Channel Through the Eyes of Abdizade Hüseyin Hüsameddin Yasar

Abstract

In the Hüsrev and Şirin tale, rooted in Persian literature and inspired by a true story, Ferhat, the stone artisan, carved Bisutun Mountain in Iran's Kermanshah Province to open a passage for Hüsrev's soldiers. Today, a smoothed rock surface on the mountain slope, intended for rock reliefs during the 6th-century CE by the Sassanian Empire but never used, is attributed to Ferhat. In this case, it is observed that real elements intertwine with legendary stories. Derived from Hüsrev and Şirin, the Ferhat and Şirin narrative has become a widely recognized folk story in Anatolia, depicting Ferhat as a skilled stone artisan. Similar to the preceding tale, Ferhat carves through mountains to bring water to the city. In

ancient times, an aqueduct carved into rocks to supply water to Amasya is associated with Ferhat, echoing Bisutun Mountain's remnants. Today, the aqueduct known as the Ferhat Water Channel, and the mountain where it's carved is referred to as Ferhat Mountain. Adaptations of Ferhat and Şirin among Amasya's locals have been recounted in travelogues by both local and foreign visitors. Some foreigners who visited Iran even assessed Amasya's aqueduct alongside the remains on Bisutun Mountain. Over time, there has been a noticeable shift towards a more scientific approach in depictions of the aqueduct attributed to Ferhat, as presented in travelogues and accounts by local historians. In the first volume of his book "History of Amasya", Abdizade Hüseyin Hüsameddin Yasar approaches the Ferhat Water Channel with a realistic perspective. While evaluating folk tales as fiction, Yasar puts forth a perspective suggesting that the aqueduct might have been commissioned by the rulers of Pontus, citing European travelers who visited Amasya as a credible source. The historian disproves the claims suggesting that the individual responsible for both creations could be the same Ferhat by establishing that the aqueduct in Amasya predates the smoothed rock surface on Bisutun Mountain by centuries. Furthermore, he emphasizes that the name of Ferhat Mountain is derived not from the legendary Ferhat in the tale of Ferhat and Şirin but from Ferhat Gazi Bey, a Danişmentid commander who died in a battle on this mountain. This paper will begin with an introduction to the Ferhat Water Channel and its connection to the tale of Ferhat and Şirin. Following a brief overview of travelogue notes on the watercourse, Abdizade Hüseyin Hüsameddin Yasar's evaluations will be discussed.

Key Words: Amasya, Hüseyin Hüsameddin Yasar, Ferhat Water Channel.

GİRİŞ

İran edebiyatının aslı gerçek bir hikâyeye dayanan Hüsrev ile Şirin mesnevisindeki taş ustası Ferhat, hikâyeye göre Hüsrev'in askerlerine yol açmak için İran'ın Kirmanşah Eyaleti'ndeki Bisütun Dağı'nı oymuştur. Bugün Bisütun Dağı'nın yamacında bulunan ve M.S. 6. yüzyılda, Sasani İmparatorluğu döneminde kaya kabartmaları için hazırlanmış ancak hiçbir zaman kullanılmamış olan düzleştirilmiş bir kaya yüzeyi, Ferhat'ın eseri olarak rivayet edilir. Bu durumda gerçek öğelerin efsanevi hikâyelerle iç içe geçtiği gözlemlenmektedir.

Hüsrev ile Şirin hikâyesinden türeyen ve zaman içinde Anadolu'da yaygın olarak bilinen bir halk hikâyesine dönüşen Ferhat ile Şirin hikâyesinde de Ferhat, dağları delerek kente su getiren taş ustasıdır. Antik dönemde Amasya kentine su temini için kayalara oyulmuş olan bir suyolu, tıpkı Bisütun Dağı'ndaki eserde olduğu gibi, Ferhat ile özdeşleşmiştir. Günümüzde suyolu, Ferhat Su Kanalı, suyolunun eteklerine oyulduğu yamaç Ferhat Kayası, bu yamacın bulunduğu dağ ise Ferhat Dağı olarak anılmaktadır.

Amasya'nın yerel halkı tarafından anlatılan ve çeşitli uyarlamalara sahne olan Ferhat ile Şirin hikâyesi, hem yerli hem de yabancı seyyahların seyahatnamelerinde yer almış ve bu hikâyeye, kent suyu ile ilişkilendirilmiştir. Hatta İran'ı ziyaret etmiş olan bazı yabancı seyyahlar, Amasya'daki suyolunu ve Bisütun Dağı'ndaki düzleştirilmiş kaya yüzeyini birlikte değerlendirmişlerdir. İlerleyen zamanlarda, Ferhat'ın eseri olarak anılan bu suyolu hakkında seyahatnamelerde ve yerel tarihçilerin anlatımlarında daha bilimsel bir yaklaşım benimsendiği görülmektedir. Bu yaklaşımlardan biri de, Abdîzâde Hüseyn Hüsameddîn Yasar tarafından sergilenmiştir. "Amasya Tarihi" eserinin ilk cildinde Yasar, Ferhat Su Kanalı ve bu suyolunun efsanelerle ilişkilendirilmesine sorgulayıcı ve gerçekçi bir bakış açısıyla yaklaşmaktadır.

Bu çalışma kapsamında, ilk olarak Ferhat Su Kanalı'nın bir tanıtımı yapılarak suyolunun Ferhat ile Şirin hikâyesi ve Bisütun'daki eserle olan ilişkisi üzerinde durulacaktır. Suyolu

hakkında seyahatnamelerde bulunan notlara kısaca değinildikten sonra, Abdîzâde Hüseyin Hüsameddîn Yasar'ın suyuyla ilgili değerlendirmeleri ele alınacaktır.

Ferhat Su Kanalı ve Hikâyeler

Ankara Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu tarafından 1992 yılında tescillenen Ferhat Su Kanalı (*Amasya Kültür Envanteri*, 2007, 136), Amasya kentine antik dönemde su sağlamak için kayalara oyularak inşa edilmiş tarihi bir suyoludur. Tam olarak ne zaman inşa edildiği bilinmeyen suyunun Roma Dönemi'nde onarım geçirdiği, Bizans Dönemi'nde ise terk edildiği tespit edilmiştir (Nicholson - Nicholson, 1993, 144-145; Yüce, 1999, 203). Amasya'nın güneyinde bulunan Meşeliçiftliği köyünden başlayarak Amasya kent merkezine ulaşan ve 20-25 kilometre uzunluğunda olan suyu, günümüzde çoğunlukla kentsel alanların altından tünel olarak geçmektedir (Yüce, 1999, 200). Kanalın yer üstünde bulunan yaklaşık 675 metrelik bölümü, Amasya-Tokat karayoluna paralel şekilde, Ferhat Arası olarak bilinen mevkide, Ferhat Dağı'nın yamaçlarında gözlemlenebilmektedir. Gözlemlenebilen alanda yapılan bilimsel çalışmalarda, suyunun kireç taşına oyulmak suretiyle yapıldığı (Şekil 1), kaya oymaya müsait olmayan kısımların moloz duvar inşa edilerek tamamlandığı ve içinin harçla sıvandığı, bazı kesimlerde kanalın üstünün moloz taştan yapılmış tonozlar ile örtülü olduğu anlaşılmıştır (Yüce, 1999). Detaylı bir belgelendirme sürecinden geçen alan (Urak - Aksulu, 2006), 2014 yılında açılan Ferhat ile Şirin Âşıklar Müzesi kapsamında açık hava müzesi olarak ziyaret edilebilmektedir.

Antik dönemde inşa edilmiş olan bu suyu, Anadolu Türk halk edebiyatının önemli eserlerinden biri haline gelmiş olan Ferhat ile Şirin hikâyesi ile özdeşleşmiştir. Ferhat ile Şirin hikâyesinin kökeni, M.S. 6. yüzyılda İran'da hüküm sürmüş olan Sasani Kralı II. Hüsrev ile Ermeni prensesi Şirin arasında yaşanmış gerçek bir aşk öyküsüne dayanmaktadır. Fars edebiyatının önde gelen şairlerinden Firdevsi, 10. yüzyılın sonlarında kaleme aldığı ve İran tarihini destanlar ve gerçek hikâyelerle harmanladığı Şahname adlı eserinde, Hüsrev ile

Şirin'in aşkına da değinmiştir (Firdevsi, 2016). Şahname ile edebiyat dünyasına giriş yapan bu ilişki, Fars edebiyatının bir diğer önemli şairi Nizâmî-i Gencevî tarafından 12. yüzyılda müstakil olarak ele alınmış ve bir aşk hikâyesi olarak edebiyata kazandırılmıştır. Nizâmî'nin kurgusunda, Hüsrev ile Şirin birbirini seven talihsiz âşıklar olarak tasvir edilirken, Ferhat, Şirin'e âşık olan yetenekli bir taş ustası olarak tanımlanır. Hikâyeye göre Ferhat, önce Şirin'in köşkünün önüne yaptığı havuz ve çeşmeye uzaklardaki otlaklardan süt getirmek için bir su kanalı yapar, ardından Hüsrev tarafından Bisütun Dağı'nı delerek ordusunun geçebileceği bir yol açmakla görevlendirilir (Nizâmî-i Gencevî, 2024).

Görsel 1. Ferhat Su Kanalı'ndan bir görüntü (Aygün Kalınbayrak Ercan,

Günümüzde, İran'ın Kirmanşah Eyaleti'nde bulunan Bisütun Dağı'nın yamacında, 200 metre genişliğinde ve 30 metre yüksekliğinde düzleştirilmiş bir kaya yüzeyi bulunmaktadır. Sasanî İmparatorluğu döneminde, Sasanîlere özgü kaya kabartmaları için hazırlandığı, ancak yarım bırakıldığı düşünülen kaya yüzeyi, Hüsrev ile Şirin hikâyesinde geçen taş ustası Ferhat ile ilişkilendirilmektedir. İran'ın kültürel miras öğelerinden biri olan eser, Tarāsh-e Farhād

(Ferhat Terası) olarak adlandırılmaktadır (Luschey, 2013; Canepa, 2021, 258-261). UNESCO tarafından 2006 yılında Dünya Kültürel Miras listesine alınan Bisütun ayrıca, Ahameniş İmparatoru I. Darius'un dönemine (M.Ö. 550-487) tarihlenen ve Bisütun Yazıtı olarak bilinen anıtsal rölyefli yazıt başta olmak üzere, prehistorik çağdan İlhanlı Dönemi'ne kadar uzanan zengin bir arkeolojik mirasa ev sahipliği yapmaktadır ("UNESCO", 28 Nisan 2024).

Nizâmî'nin klasikleşen Hüsrev ile Şirin mesnevisi, 14. yüzyılda Altın Orda şairi Kutb'un Türkçeye tercümesi ile Klasik Türk edebiyatına kazandırılmıştır (Erkan, 1999, 19/55). Yüzyıllar boyunca birçok şair tarafından çeşitli şekillerde ele alınan hikâye, 15. yüzyılda Türk edebiyatının önemli şairlerinden Ali Şîr Nevâî'nin Ferhat'ı ön plana çıkaran yorumuyla başlı başına bir esere dönüşmüştür (Alpay, 1970). Nevâî'nin Ferhat ile Şirin mesnevisinde, taş ustası Ferhat ve Şirin, derin bir aşkı paylaşan ana karakterler olarak yer alırken, Hüsrev ise onları ayırmak için mücadele eden yan karakter olarak tasvir edilir (Ali Şîr Nevâî, 1975).

Ferhat ile Şirin hikâyesi, Klasik Türk edebiyatından Türk halk edebiyatına da geçmiş; Anadolu'ya da çeşitli şekillerde uyarlanan eser, zamanla halk hikâyesine dönüşmüştür. Konusu Horasan'da başlayıp Amasya'da ilerleyen bir uyarlamaya göre (Albayrak, 1995), Ferhat, Şirin'in köşküne su getirmek için Bisütun Dağı'nı delen bir taş ustasıdır. Birbirlerine âşık olan çift, kendilerini ayırmaya çalışanlardan kaçarak Hüsrev'in babası Hüzmüz'ün hüküm sürdüğü Amasya'ya gelir. Ancak, sevenleri bekleyen engeller bitmez, Ferhat yine zorlu bir görev olan dağları delip su getirme göreviyle sınanır.

Anadolu'da yaygınlaşan Ferhat'ın dağları delerek su getirme hikâyesi, Amasya'daki tarihi suyolunun varlığıyla desteklenmiş ve Amasya'nın yerel kültüründe önemli bir yer edinmiştir. Antik dönemden kalma suyolu Ferhat Su Kanalı olarak adlandırılırken, suyolunun oyulduğu yamaç Ferhat Kayası, yamacın bulunduğu dağ ise Ferhat Dağı olarak bilinegelmiştir. Bu durum, Hüsrev ile Şirin hikâyesinin Bisütun Dağı'ndaki kaya eseriyle olan ilişkisindeki gibi, tarihsel ve

efsanevi unsurların iç içe geçerek yerel kültürün şekillenmesinde nasıl etkili olduğunu göstermektedir. Yakın geçmişte, eski Amasya valisi M. Celalettin Lekesiz, Amasya Kültür Envanteri'ne (2007, 9) katkıda bulunduğu sunuş yazısında, Amasya'nın kültürel miras değerleri arasında önemli bir yere sahip olduğunu vurguladığı suyolunu, "Ferhat'ın Şirin'e kavuşmak için kazdığı Ferhat Su Kanalı" olarak niteleyerek efsaneyi gerçeğe bütünleştirmeye günümüzde de devam etmiştir.

Seyahatnamelerde Ferhat Su Kanalı

Anadolu, yüzyıllar boyunca yerli ve yabancı seyyahlar tarafından sıklıkla ziyaret edilmiş ve Amasya, zaman zaman bu seyahatlerin bir durağı olmuştur. Bunun sonucunda, seyahatnamelerde Amasya-Tokat yolu üzerinde bulunan ve metrelerce izlenebilen Ferhat Su Kanalı'ndan sıkça bahsedilmiştir. Suyolu hakkındaki erken dönem notlardan biri, ünlü seyyah Evliya Çelebi'ye aittir. 1646 yılında Amasya'yı ziyaret eden Evliya Çelebi, Ferhat ile Şirin hikâyesine atıfta bulunur ve kentin suyunun Ferhat'ın külünk izlerinin hala görülebildiği kayalardan geldiğini belirtir (*Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 2005, 2(1)/220).

Yaklaşık bir yüzyıl sonra, 1743 yılında Amasya'yı ziyaret eden İsveçli seyyah Jonas Otter (1748, 1/334-335), yerel halktan duyduğu rivayeti dile getirerek, kayaya oyulmuş kanalın, âşık olduğu Şirin'in isteği üzerine Ferhat adında güçlü biri tarafından kente su getirmek için yapıldığını belirtir. Otter (1748, 2/187), Amasya'ya gelmeden yıllar önce İran'ı ziyaret etmiş ve orada anlatılan hikâyeye göre Hüsrev'in yol açtırmak için Ferhat'a yaptırdığı iddia edilen Bisütun Dağı'ndaki kaya yüzeyini görmüştür. Ancak seyyah, Bisütun ve Amasya'da anlatılan hikâyeler ve bulunan eserler arasında herhangi bir ilişki kurmaz.

1812 yılında Amasya'ya gelen, İngiliz oryantalist William Ouseley (1832, 3/492-493), kendisine eşlik eden Türklerden, kentin girişindeki işlenmiş kayaların Ferhat tarafından oyulduğu bilgisini aldığını belirtir. Pers kültürü üzerine eğitim almış olan ve Ferhat'ın Bisütun'daki heykeltıraşlığını öven sayısız elyazmasını okuduğunu

vurgulayan Ouseley (1832, 3/492-493), Amasya'daki eserini Ferhat tarafından yapıldığına dair herhangi bir delile rastlamadığını ifade eder. Seyyah, Türklerin Amasya'daki suyolunu, Ferhat'ın Şirin için Bisütun Dağı'nda açtığı süt kanalları ile karıştırdıklarını ve bu karışıklığın Otter'ın da bahsettiği yerel hikâyede mevcut olduğunu belirtir (Ouseley, 1832, 3/492-493). İfadeleri Ouseley'in, Evliya Çelebi gibi, Ferhat'ı gerçek bir kişi olarak kabul ettiği izlenimini uyandırmaktadır.

İskoç seyyah Robert Ker Porter (1822, 2/184), tıpkı Otter gibi Amasya'ya gelmeden önce Kirmanşah bölgesini ziyaret eder ve Bisütun ile çevresindeki kaya oyma eserlerin yerli halk tarafından Hüsrev ve Şirin hikâyesindeki Ferhat'a atfedildiğini belirtir. Bununla birlikte, Porter (1822, 2/184), bu eserlerin çoğunu Hüsrev'in hükümdarlık döneminden öncesine tarihler ve çok azının Ferhat tarafından yapılmış olabileceğini ifade eder. Eserleri tarihsel veriler ve yerinde gözlemler ışığında inceleyen seyyah, Ferhat'ın gerçekliğini sorgulamaz. Amasya'ya bir yıl sonra, 1819 yılında gelen Porter (1822, 2/706), kentin girişinde bulunan ve eski dönemlerde kente su taşımış olan suyolu kalıntılarının en az 5 mil (8 kilometre) boyunca izlenebildiğini not düşer. Ardından, Amasya halkının suyolunu, Ferhat gibi bir sanatçı tarafından sevdiği kadınla evlenebilmek için yapıldığına inandığını söyler (Porter, 1822, 2/706). Dolayısıyla Porter, iki bölge arasında ilişki kurmuş olsa da, Bisütun'daki eserler ve Amasya'daki suyolunu yapan kişileri birbirinden ayırır.

Gezileri sırasında özellikle tarihi yapılar ve arkeolojik kalıntılarla ilgilenen Fransız arkeolog Charles Texier, 1833 yılında çıktığı ilk Anadolu seyahatinde Amasya'dan geçer. Texier (1862, 605), kilometrelerce izlenebilen suyolu kalıntılarının, yol boyunca gördüğü İris (Yeşilirmak) nehrinin sularının daha önceleri şehre taşındığının göstergesi olduğunu belirtir. Ayrıca, suyolunun inşasının ünlü bir efsaneyle ilişkilendirildiğini, efsaneye göre Amasya prensinin kızına âşık olan biri tarafından yapıldığını ve o zamandan beri suyolunun bulunduğu dağa Ferhat Dağı dendiğini ekler (Texier, 1862, 605). Texier'in efsaneye dair daha fazla detaya girmese de

dağın adını belirtmesi, Ferhat hakkında genel bir bilgisi olduğu fikrini vermektedir.

1836 yılında Amasya'ya gelen İngiliz jeolog William John Hamilton suyolunu bilimsel bir yaklaşımla inceler ve suyolunun yapım tekniğini tanımlar. Hamilton (1842, 1/365), yoldan 20 fit (6,1 metre) yükseklikte bulunan suyolunun bir kısmının doğrudan kayaya oyulduğunu, bazı kısımlarının ise yapay kanallarla devam ettirilmiş olduğunu belirtir. Ayrıca seyyah, uzun zamandır kullanılmayan suyolunun antik dönemden kalmış olabileceğini ifade eder (Hamilton, 1842, 1/365). Son olarak Hamilton (1842, 1/373), yerel halkın suyolunun kökenine dair geleneksel bir inancı olduğunu ve bu inanca göre suyolunun Amasya'daki bir genç kız uğruna uzak bir vadiden kente su getirmeyi kendine görev edinen Ferhat adında bir genç tarafından yapıldığını belirtir. Hamilton, Hüsrev, Şirin ya da Bisütun eserleri ile ilgili herhangi bir yorumda bulunmaz.

Hamilton'dan 25 yıl sonra, 1861 yılında ekibiyle beraber Amasya'da bulunan Fransız arkeolog George Perrot, yoldan birkaç metre yukarıda, kayanın yamacında taşla oyulmuş olan eski suyolu kalıntılarının şehrin ilk evlerine kadar izlenebildiğini belirtir (Perrot vd., 1872, 1/366). Suyolunun Amasya'nın yüksek kısmındaki hamamları beslemek amacıyla inşa edilmiş olabileceğini vurgulayan Perrot vd. (1872, 1/366), yapının Roma dönemine mi yoksa Selçuklu dönemine mi tarihlendiği konusunda kesin bir bilgi olmadığını ifade eder. Öte yandan Perrot vd. (1872, 1/366), halk arasında bu suyolunun kökeninin, Fars şiirinden esinlenilerek Anadolu'da oldukça popüler hale gelen ve Amasya'ya uyarlanmış Türk şiirlerinde anlatılan Ferhat ile Şirin efsanesiyle açıklandığını belirtir. Bu açıklamalarıyla Perrot, suyoluna tarihsel ve bilimsel bir perspektiften yaklaşmakta, suyolunun gerçek kökenini efsaneden ayırmaktadır.

1864 yılında Amasya'ya gelen Amerikalı seyyah Henry John Van Lennep (1870, 1/90), Amasya'nın en ilginç antik dönem anıtı olarak nitelendirdiği suyolunun fiziksel özelliklerine odaklanır ve iyi korunmuş durumdaki eserin az bir masrafla orijinal amacına uygun olarak kullanılabileceğini

belirtir. Keski izlerinin hala görülebildiği, kayalara oyulmuş suyolunun 3 mil (4,8 kilometre) boyunca takip edilebildiğini belirten Van Lennep (1870, 1/90-91), su kanallarının yoldan 6 fit (1,8 metre) yükseklikte, ortalama 5 fit (1,5 metre) genişlikte ve değişken derinlikte olduğunu ifade eder. Notlarına suyolunun temsili bir enine kesitini ekleyen Van Lennep (1870, 1/91), su kanallarının ne kadar geniş olduğunu göstermek adına arkadaşının, atıyla kanallarda bir süre yol aldığını belirtir. Van Lennep (1870, 1/91), Türklerin nedenlerini açıklayamadıkları her şey için bir efsaneye sahip olduklarını ifade eder ve Amasya Kralı'nın kızıyla evlenebilmek için şehre su getirme görevini üstlenen bir gencin, suyolunu kendi elleriyle inşa ettiğine dair bir inanca sahip olduklarını belirtir. Seyyah, efsanelere olan mesafesini açıkça belirtirken suyolunu Ferhat, Şirin, Hüsrev ya da Bisütun ile ilişkilendirecek herhangi bir not düşmez.

Görüldüğü üzere, Amasya'yı ziyaret eden erken dönem seyyahların seyahatnamelerinde genellikle yerel halkın anlatılarına ilgi gösterilmiş ve Ferhat ile Şirin hikâyesi gerçek olarak kabul edilmiştir. Bu dönemde suyolunun inşası genellikle yerel halktan duyulan hikâyeler bağlamında değerlendirilmiş ve suyolunun kökeni zaman zaman Bisütun Dağı'ndaki düzleştirilmiş kaya yüzeyiyle karşılaştırılmıştır. Ancak, daha sonraki dönemlerdeki seyahatnamelerde, seyyahların yorumları daha objektif ve bilimsel bir nitelik kazanmış, yerel halkın anlattığı hikâyeler efsane olarak nitelendirilmiş ve suyolunun teknik özellikleri ile tarihlenmesi üzerinde daha fazla odaklanılmıştır. Bu süreç, zaman içinde seyyahların tarih ve kültürel mirasın doğasını anlama ve yorumlama biçimlerinin değiştiğini göstermektedir.

Abdîzâde Hüseyin Hüsameddîn Yasar'ın Ferhat Su Kanalı İle İlgili Yorumları

Seyyahların yanı sıra, yerel tarihçilerin de Ferhat Su Kanalı üzerine yorumlarda buldukları görülmektedir. Amasya'nın kıymetli yerel tarihçilerinden Abdîzâde Hüseyin Hüsameddîn Yasar (1869-1939), Amasya Tarihi adlı eserinin 1912 yılında bastırıldığı ilk cildinde suyolu hakkında detaylı bilgilere yer vermiştir (Yasar 2022).

Yasar yorumlarına, suyolunun bulunduğu bölgedeki coğrafi unsurların isimleri hakkında bilgi vererek başlar. Suyolunun, eteklerine oyulmuş olduğu yüksek kayalığa “Ferhat Kayası”, bu kayalığın izlenebildiği Amasya’nın güneybatısındaki boğaz üzerindeki bölgeye “Ferhat Arası” ve kayalığın doğusuna doğru uzanan dağ sırasına “Ferhat Dağı” denildiğini aktarır (Yasar 2022, 1/84). Yasar (2022, 1/84), Ferhat Dağı’nın Pont sıradağlarının (Pontus Alpleri, Kuzey Anadolu Dağları) başlangıcı olduğunu ve İran’a uzanan dağların Bisütun Dağı ile sonlandığını ifade eder. Bu bilgiyi Arapça coğrafya kitaplarından edindiğini belirten yazar, bu kaynaklara ilişkin herhangi bir detay vermez (Yasar 2022, 1/84). Ferhat Dağı, Amasya’nın doğu ve güneyini sınırlayan ve Kuzey Anadolu Dağları’nın bir kolu olan Köse Dağları’na kadar uzanan Sakarat Dağı’nın bir uzantısı (“AİLTM”, 28 Nisan 2024), Bisütun ise İran, Kuzey Irak ve güneydoğu Anadolu boyunca uzanan Zagros sıradağlarının bir parçasıdır (“Zagros Mountains”, 28 Nisan 2024). Bu noktada, Yasar’ın Amasya suyolu ile Bisütun’daki eserleri ilişkilendiren anlatılara değineceği için bu ilişkiyi vurgulamış olabileceği öne sürülebilir.

Suyolunun fiziksel ve teknik özelliklerine değinen Yasar (2022, 84), suyolunu, batıya bakan Ferhat Kayası’nın eteğinde, zeminden yaklaşık 3 metre yukarıda, kavis şeklinde bir “oyuk” olarak tanımlar. Oyuğun enini 6 kadem (yaklaşık 1.8 metre), derinliğini 2.5 metre olarak belirten Yasar (2022, 1/84), oyuğun yeni gibi görüldüğünü ve görenleri hayran bıraktığını ekler.

Yasar (2022, 1/84), Ferhat Kayası’nın adı, suyolunun varlığı ve Âhûr Önü’ne kadar uzanmasının halk arasında bazı hurafeler uydurulmasına ve garip bir rivayetin yayılmasına yol açtığını belirtir. Yasar’ın aktardığı bu rivayete göre, Ferhat Kayası’nın adı, Şirin’e âşık olan Ferhat’ın sevdiğine kavuşmak için otuz dokuz günde önüne gelen kayaları delerek bu büyük ve uzun suyolunu yapmasından gelmektedir (Yasar 2022, 1/84). Ayrıca halkın, hikâyeyi inandırıcı kılmak için Ferhat Kayası’nın üzerinde o dönemlerde ünlü olan 5 metre uzunluğunda ve iki buçuk metre genişliğindeki mezarın

Ferhat'a ait olduğunu ve eski devirlerde yaşamış insanların böyle uzun boylu olduklarını iddia ettiklerini ekler (Yasar 2022, 1/84).

Bu hikayeye oldukça şüpheyle yaklaşan Yasar (2022, 1/85), Amasya tarihi üzerine yazdığı eserde suyolunun Şirin'e aşık olan Ferhat tarafından oyulduğunu belirten bir diğer yerel tarihçi Kara Müftüzâde Mustafa Vâzih Efendi'nin hatalı olduğunu öne sürer (Mustafa Vâzih Efendi, 2011, 84). İddiasını desteklemek adına suyolunun teknik özelliklerine vurgu yapan Yasar'ın açıklamalarına göre (2022, 1/85), Ferhat Arası'nda görülen 1 metre genişliğinde ve 2 metre derinliğindeki oyuk, Amasya'ya yaklaşık olarak 15 kilometre uzaklıktaki Şahin Kayası önünde başlar. Ferhat Arası ve Memi Dede önünden geçen suyolu, Gökmedrese, Şâmîce, Receb, Çeribaşı, Acem Ali, Uzun Mustafa, Gümüşlüzâde, Mehmed Paşa, Sevâdiye mahallelerini dolaşır, Beyazıt mahallesindeki Kibrithane'nin güneyinde bulunan 4 m genişliğindeki kare şeklinde oyulmuş bir deliğe ulaşır. Yasar (2022, 1/85), kâgir olarak yapılmış ve toplamda yaklaşık 18 kilometre uzunluğunda olan suyolunun, yüzlerce seneden beri Şahin Kayası'nın eteklerinden topladığı suları Amasya'ya taşıdığının, 10 santimetre kalınlığındaki kireç kalıntısı ve kuru yosunlardan anlaşılabilirliğini belirtir. Bu detaylı açıklamalardan sonra, Yasar (2022, 1/85), bu kadar büyük bir eserin ne kadar masrafla ve kaç senede yapılabilirliği düşünüldüğünde, bu büyüklükte bir projenin Ferhat tarafından tek başına ne otuz dokuz günde, ne de otuz dokuz senede bitirilebileceğini vurgular. Hatta suyolunun tamamının inşasında kullanılan kirecin bile otuz dokuz günde yakılamayacağını iddia eder (Yasar 2022, 1/85).

Suyolunu bir kişinin tek başına yapamayacağına ikna olan Yasar (2022, 1/85), bu büyük suyollarını yaptıranların büyük bir idari ve mali güce sahip oldukları, hatta olmaları gerektiğini düşünür. Bu nedenle, Şemseddin Sami'nin Kâmûsü'l-A'lâm adlı ansiklopedisinde bahsi geçen Pontus hükümdarı Mihridat'ın (Mithridates) Zile'de gerçekleştirdiği büyük suyolları ve gösterişli yapılar ile Amasya'daki kale, şehir içi ve şehir dışında görülen eski eserler dikkate alındığında,

Amasya'daki su yolunu yaptıran kişinin Mihrıdat veya ondan önceki hükümdarlar olabileceğini öne sürer (Yasar 2022, 1/85). Ayrıca, Amasya'yı ziyaret eden Avrupalı seyyahların da, inceledikleri bu eski eserleri Pontus hükümdarlarına attıklarını not düşer. Burada hangi seyyahlardan bahsettiğini açıkça belirtmeyen Yasar, eserinin ilerleyen bölümlerinde bazı Avrupalı seyyahların değerlendirmelerine yer verir. Örneğin, Charles Texier'in Amasya kalesini Pontus hükümdarı Mihrıdat'ın milattan yaklaşık iki yüz yıl önce yaptırdığını söylediğini ifade eder (Yasar 2022, 1/95). Eserin geri kalanı dikkate alındığında, Yasar'ın bahsettiği seyyahların kimler olduğu konusunda bir çıkarım yapılabilir.

Bu açıklamalardan sonra Yasar (2022, 1/85), su yolunun neden Ferhat ile Şirin hikâyesi ile ilişkilendirilmiş olabileceğine dair yorumlarda bulunur. Yasar'a göre birinci sebep, su yolunun eteğine oyulduğu kayanın Ferhat Kayası ve dağın ise Ferhat Dağı olarak anılmasıdır. Yasar'a göre bölgedeki coğrafi oluşumlara verilen Ferhat ismi, hikâyedeki Ferhat ile ilişkili değildir. Bu düşüncesini, Ferhat ile Şirin hikâyesinin hayali bir roman olduğunu ve Nizâmî'nin ünlü Kisra ile Şirin hikâyesinden türediğini ifade ederek belirtir (Yasar 2022, 1/85). Ayrıca, Nizâmî'nin hikâyesinde geçen Kisra'nın İran şahı Hüsrev-i Perviz, Şirin'in ise Bizans imparatoru Moris'in (Maurice) kızı Marya olduğunu vurgular (Yasar 2022, 1/85). Ancak, tarihsel olarak Şirin ile Marya'nın aynı kişi olup olmadığı şaibelidir. Örneğin, Firdevsi'nin Şahnamesi'nde Meryem olarak anılan Marya, Hüsrev'in ilk karısıdır (Erkan, 1999, 19/54). Şirin hakkındaki başlıca kaynakları inceleyen Baum (2005, 35-38), Şirin'in gerçekten Hüsrev'in karısı ve kraliçesi olduğunu, Marya olarak andığı Marya'nın ise tarihsel bir kişilik olsa bile ne Moris'in kızı ne de bir kraliçe olabileceğini iddia etmektedir.

Hüsrev ile Şirin'in yüzlerinin Bisütun Dağı'nda bulunduğunu belirten Yasar (2022, 1/85), Bisütun Dağı hakkında bilgilere de yer verir. Yasar (2022, 1/85), Ahbârü'l-İbâd ve Tarîku'r-Reşâd isimli kitaplardan yaptığı çeviride, Bisütun Dağı'nın İran'da iyi bilindiğini, tepesine çıkmanın imkânsız olduğunu, bir yüzünün aşağıdan yukarıya kadar düz

olduğunu, arkasındaki mağara içinde su gözü ve üzerinde Hüsrev ile Şirin'in yüzlerinin bulunduğunu belirtir. Burada tasvir edilen eserlerin Ferhat Terası ve Bisütun Yazıtı olabileceği üzerine tahminler yürütülebilir.

Yasar'a göre (2022, 1/85), Ferhat Kayası'nın hikâyeler ile ilişkilendirilmesinin bir diğer sebebi, Bisütun Dağı'nın adının Pontus kelimesinden gelmiş olması ve Amasya'nın da Pontus sıradağlarının eteğinde bulunması gibi iddialardır. Bu noktada Yasar, Ferhat ile Şirin hikayesinin Hüsrev ile Şirin hikayesi gibi gerçek ve iki hikayedeki Ferhat'ın aynı kişi olma ihtimalleri üzerine bir değerlendirmede bulunur. Ancak, Ferhat ile Şirin hikâyesinin gerçek olma durumunda bile, suyolunun Ferhat tarafından yapılmış olmasının kronolojik olarak mümkün olmadığı sonucuna varır (Yasar 2022, 1/85). Çünkü Yasar'ın verdiği tarihlere göre Amasya'da geçen Ferhat ile Şirin hikâyesinin aslı olan Hüsrev ile Şirin hikâyesi hicretten 30 sene öncesine (M.S. 592) tarihlenirken Amasya'daki suyolu hicretten 700 sene önce (M.Ö. 1. yüzyılda) yapılmıştır (Yasar 2022, 1/86).

Bu noktadan itibaren Yasar, Ferhat ile Şirin hikayesiyle bir ilgisi olmadığını düşündüğü Ferhat Kayası'nın isminin gerçekte nereden geldiğini sorgular ve iki tarihi olaya yer verir. Yasar'ın yazarı ve tarihi bilinmeyen, içeriğini Çorum müftüsü Ahmed Efendi'den duyduğu bir tarih dergisine dayandırdığı birinci olaya göre, Ferhat Kayası'nın ismi, İran Şahı Hüsrev-i Perviz'in Küçük Asya'yı (Anadolu) işgal ettiğinde Amasya valiliğine atadığı ve bu dönemde suyollarını yaptırdığı rivayet edilen Ferhâd bin Efrûhte'den gelmektedir (Yasar 2022, 1/86). Ancak Yasar (2022, 1/86), bu iddiaya da şüpheyle yaklaşır ve Diyarbakırlı Said Paşa'nın "Mir'âtü'l-İber" adlı eserine atıfta bulunarak, bu kaynaktan elde ettiği tarihi bilgileri aktarır. Bu bilgilere göre, hicretten 31 sene önce (M.S. 591) İran tahtına geçmiş olan Hüsrev, kayınpederi Bizans İmparatoru Moris'in Rumlar (Bizanslılar) tarafından idam edilmesi üzerine İstanbul'a kadar hücum edip Anadolu'yu ele geçirmiştir ve Amasya'nın da içinde bulunduğu Pont eyaleti 7-8 yıl kadar İran hükümeti idaresinde kalmıştır (Yasar 2022, 1/86). Yasar'ın değerlendirmesine göre (2022, 1/86), istilanın

doğruluğu kabul edilse bile İranlı komutan Ferhâd bin Efrûhte'nin Amasya valiliği yaptığı sırada suyollarının yapımını gerçekleştirdiği iddiası tarihi olarak şüphelidir; zira Amasya, istilanın ardından tekrar Rumların eline geçmiş ve 470 yıl daha onların yönetimi altında kalmıştır. Yasar'a göre (2022, 1/86), böyle bir durumda, İranlı bir komutanın adının İslam fethine (yani Danişmendlilerin gelişine) kadar nasıl korunduğu ve zaman içinde nasıl aktarıldığı, daha derinlemesine araştırılması gereken bir konudur.

Yasar'ın Ferhat Kayası'nın isminin kökeni hakkındaki ikinci anlatısı, Târîh-i Âl-i Dânişmend adlı eserden edindiği bilgiye dayanmaktadır. Yasar'ın makul bulduğu bu anlatıya göre (2022, 1/86), Melik Ahmed Dânişmend Gâzi, Hicri 467 (M.S. 1075) yılı civarında Amasya'yı kuşattığı sırada, komutanlarından Ferhad Gazi, Pont (Pontus) dağlarından Amasya'ya inmeye çalışırken çıkan savaşta şehit düşmüş ve buraya gömülmüştür. Ferhat Kayası'nın üzerinde bulunan, boyutu sonradan büyütülen ve Âşık Ferhat'a ithaf edilen mezar, aslında Danişmentli komutan Ferhad Gazi'ye aittir ve Ferhat Kaya'sına komutanın adı verilmiştir (Yasar 2022, 1/86).

Son olarak, suyollarının iki bin yıl önce inşa edildiğinin ve uzun bir süre kullanıldığının kesin olduğunu belirten Yasar (2022, 1/86), bu ifadeyle suyollarının bahsi geçen hiçbir Ferhat ile ilişkili olmadığını ima etmiştir.

SONUÇ

Amasya'nın kayalara oyulmuş tarihi suyolu Ferhat Su Kanalı, Anadolu'da yaygınlaşan Ferhat ile Şirin hikâyesi ile bütünleşmiş; adını, dağları delerek su getiren taş ustası olarak tasvir edilen Ferhat karakterinden almıştır. Ferhat Su Kanalı, Ferhat Kayası, Ferhat Arası ve Ferhat Dağı olarak bilinen unsurlar, tarihsel ve efsanevi öğelerin bir araya gelerek yerel kültürün şekillenmesindeki etkisine tanıklık etmektedir. Ferhat Su Kanalı, Amasya'yı ziyaret eden seyyahların dikkatini çekmiş; erken dönem seyyahlar suyolunun efsaneler ve Bisütun'daki düzleştirilmiş kaya yüzeyiyle olan ilişkisini sorgularken, daha geç dönemdeki seyyahlar suyoluna daha bilimsel ve tarihsel bir çerçeveden yaklaşmışlardır. Ferhat Su

Kanalı, Amasya'nın yerel tarihçilerinin anlatılarında da yerini bulmuştur.

Abdîzâde Hüseyn Hüsameddîn Yasar, "Amasya Tarihi" eserinde Ferhat Su Kanalı'na yer vermiş, değerlendirmelerinde tarihsel bir bakış açısı ve gerçekçi bir perspektif sunmuştur. Yasar, suyolunun fiziksel özelliklerinden, suyolunun eteklerine oyulmuş olduğu Ferhat Kaya'sının adının kökenine kadar çeşitli noktalara odaklanarak kapsamlı bir incelemede bulunmuştur. Suyolunun fiziksel özelliklerine detaylıca değinen Yasar, tarihi kaynakların ve güvenilir bulunduğu Avrupalı seyyahların verdikleri bilgilere dayanarak suyolunu 2000 yıl öncesine, Pontus hükümdarları zamanına tarihlendirmiştir.

Yasar, suyolundan bahsederken "oyuk" ve "suyolları" gibi daha nesnel terimler kullanmış, suyoluna Ferhat Su Kanalı olarak atıfta bulunmamıştır. Bu durum, Yasar'ın eserini yayınladığı yirminci yüzyılın başlarında suyolunun "Ferhat Su Kanalı" olarak adlandırılmadığını ve bu ismin daha sonraki dönemlerde verilmiş olabileceğini ya da Yasar'ın bu ismi kullanmayı tercih etmediğini düşündürmektedir. Tarihçi, dolayısıyla, günümüzdeki adıyla Ferhat Su Kanalı'nın değil, onun yerine Ferhat Kayası'nın adının kökenini irdelemiştir.

Suyolunun ilişkilendirildiği Ferhat ile Şirin hakkındaki halk hikayelerini rivayet olarak değerlendiren Yasar, Ferhat Kayası'nın isminin nereden geldiğine dair farklı hikâyeleri ve teorileri değerlendirmiştir. Tarih kitaplarından aktardığı iki farklı olayı yorumlayan Yasar, ismin Hüsrev'in 6. yüzyılda Amasya'yı kuşattığı zaman vali olarak atadığı İranlı komutan Ferhâd bin Efrûhte'nin yerine, Melik Ahmed Dânişmend Gâzi'nin 11. yüzyılda Amasya'ya geldiğinde dağlarda şehit düşen komutanı Ferhad Gazi'den geldiği fikrini daha gerçekçi bulmuştur.

Sonuç olarak, Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemi'nin önde gelen şehir tarihçilerinden olan Abdîzâde Hüseyn Hüsameddîn Yasar, "Amasya Tarihi" adlı kapsamlı eserinde Amasya'nın tarihi, mimarisi, kültürel mirası, sosyal, politik, ekonomik ve kültürel yapısı hakkında önemli bilgiler sunmuş ve bu sayede günümüzde hala başvuru alan önemli bir

kaynak bırakmıştır. Yerel gelenekte efsanelerle bütünleşmiş olan Ferhat Su Kanalı'na gerçekçi ve tarafsız olarak yaklaşmaya ve su yolu hakkındaki değerlendirmelerini dönemin önemli bilimsel kitaplarından ve seyahatnamelerden edindiği bilgilere dayandırmaya gayret etmesi, yer verdiği konuları ne kadar ayrıntılı ve titiz bir şekilde ele aldığıının bir örneğidir.

KAYNAKÇA

- Abdîzâde Hüseyin Hüsameddîn Yasar. *Amasya Tarihi*. ed. Songül Keçeci Kurt vd. 12 Cilt. Samsun: Uğur Ofset, 2022.
- AİLTM. Amasya İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü. "Dağlar". Erişim 28 Nisan 2024. <https://amasya.ktb.gov.tr/TR-59464/daglar.html>
- Albayrak, Nurettin. "Ferhad ve Şirin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 12/388-389. İstanbul: TDV Yayınları, 1995. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ferhad-ve-sirin>
- 64 Ali Şîr Nevâî. *Ferhad ü Şirin: İnceleme-Metin*. çev. Gülay Alpay. Ankara: Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1975.
- Alpay, Gülay. "Ali Şir Nevai'nin Ferhad ü Şirin mesnevisi üzerindeki etkileri". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 18 (1970), 155-167.
- Amasya Kültür Envanteri*. Amasya: Amasya Valiliği, 2007.
- Baum, Wilhelm. *Shirin. Christian Queen: Myth of Love*. Mannanam: St. Joseph's Press, 2005.
- Canepa, Matthew P. "Sculpting in time: Rock reliefs, inscriptions and the transformation of Iranian memory and identity". *Afterlives of Ancient Rock-cut Monuments in the Near East. Carvings in and out of Time*. ed. Jonathan Ben-Dov - Felipe Rojas. 221-271. Leiden: Brill, 2021.
- Erkan, Mustafa. "Hüsrev ve Şirin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 19/53-55. İstanbul: TDV Yayınları, 1999. <https://islamansiklopedisi.org.tr/husrev-ve-sirin>

- Firdevsi. *Shahnameh. The Persian Book of Kings*. çev. Dick Davis. New York: Penguin Books, 2016.
- Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Bursa - Bolu - Trabzon - Erzurum - Azerbaycan - Kafkasya - Kırım - Girit. thk. Yücel Dağlı - Seyit Ali Kahraman. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005.
- Hamilton, William John. *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia with some Account of their Antiquities and Geology*. 2 Cilt. London: John Murray, 1842.
- Luschey, Heinz. "Bisotun ii. Archaeology". *Encyclopædia Iranica*. IV/3/291-299, 2013. <https://www.iranicaonline.org/articles/bisotun-ii>
- Mustafa Vâzih Efendi. *Amasya Fetvaları ve İlk Amasya Şehir Tarihi (Belâbilü'r - Râsiye f î Riyâz - ı Mesâili'l-Amâsiyye)*. ed. Ali Rıza Ayar - Recep Orhan Özel. Amasya: Amasya Belediyesi Kültür Yayınları, 2011.
- Nicholson, Oliver - Nicholson, Caroline. "The aqueduct at Amasya in Pontus". *Anatolian Studies* 43 (1993), 143-146.
- Nizâmî-i Gencevî. *Khosrow and Shirin*. çev. Dick Davis. Washington: Mage Publishers, 2024.
- Otter, Jonas. *Voyage en Turquie et en Perse, avec une relation des expéditions de Tahmas Kouli-Khan*. 2 Cilt. Paris: Freres Guerin, 1748.
- Ouseley, William. *Travels in Various Countries of the East, More Particularly Persia*. 3 Cilt. London: Rodwell and Martin, 1832.
- Perrot, Georges vd. *Exploration archéologique de la Galatie et de la Bithynie d'une partie de la Mysie, de la Phrygie, de la Cappadocie et du Pont*. 2 Cilt. Paris: Librairie de Firmin Didot Frères, Fils et Cie, 1872.
- Porter, Robert Ker. *Travels in Georgia, Persia, Armenia, ancient Babylonia &c. &c: during the years 1817, 1818, 1819, and 1820*. 2 Cilt. London: Longman, 1822.

Texier, Charles. *Asie mineure: description géographique, historique et archéologique des provinces et des villes de la Chersonnèse d'Asie*. Paris: Didot frères, 1862.

UNESCO. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. "Bisotun". Erişim 28 Nisan 2024. <https://whc.unesco.org/en/list/1222/>

Urak, Gediz - Aksulu, Işık. "Documentation for preservation of the Ferhat Water Canal in Amasya". *Metu Journal of the Faculty of Architecture* 23/2 (2006), 93-112.

Van Lennep, Henry Joh. *Travels in little known parts of Asia Minor; with illustrations of biblical literature and researches in archaeology*. 3 Cilt. London: John Muray, 1870.

Yüce, Ahmet. "Ferhat Su Kanalı 1997 yılı temizlik çalışmaları ve kurtarma kazısı". *IX. Müze Kurtarma Kazıları Semineri*, 27-29 Nisan 1998, Antalya. 199-218. Ankara: Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, 1999.

"Zagros Mountains". *Encyclopedia Britannica*. ed. The Editors Encyclopaedia Britannica. Erişim 28 Nisan 2024. <https://www.britannica.com/place/Zagros-Mountains>

ABDÎZÂDE HÜSEYİN HÜSÂMEDDÎN'İN EMEVÎLER'E BAKIŞI (AMASYA TARİHİ ÖZELİNDE)*

Ramazan TOPAL**

Öz

Hz. Muhammed'in vefatından sonra Müslümanların devlet başkanları, sırasıyla Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali olmuştur. Dört halifeden sonra, Hz. Hasan'ın hilafeti Muaviye b. Ebû Süfyân'a devretmesiyle 90 yıl sürecek Emevî iktidarı başlamıştır. Emevîler Batıda Fransa'nın güneyine, doğuda Çin'e kadar yaptıkları fetihlerle İslâm devletinin sınırlarını fevkalade genişletmiştir. Bunun yanında onların Ehl-i Beyt ile olan siyasi mücadeleleri, mevâlîye karşı yaklaşımları, Horasan vb. yerlerde bazı guruplardan Müslüman oldukları halde cizye alması günümüze kadar eleştirile gelmiştir. Amasyalı Abdîzâde Amasya Tarihi adında yazdığı şehir tarihinde Emevîleri eleştirirken onların Ehl-i Beyt'e zulmettiği, Türklerin İslâm'ı kabul etmesine rağmen kendilerinden cizye alınması hususlarını öne çıkarmaktadır. Abdîzâde çoğu zaman Emevîlerin şahsî menfaatleri uğrunda din ve iman tanımadığı iddiasında olduğu gibi dinî açıdan ağır bir şekilde tenkit etmektedir. Bunun yanında Emevî halifelerinden Ömer b. Abdülazîz ve Hişâm b. Abdülmelik'i siyasete ehil, adaletli ve insafî olarak nitelemektedir. Bu iki zıt görüş arasında ilk görüşe daha meyilli olduğu anlaşılan Abdîzâde Emevîleri bir İslâm iktidarı görmektedir. Özellikle Emevîler ile Türkler arasında gerçekleşen askeri ve devlet-vatandaş ilişkileri çerçevesinde Emevîler'i suçlu ilan etmekte ve Türklerin devlete karşı yaptığı birçok eylemi hafif ifadelerle geçiştirdiği gözlenmekte veya onların nefis-i müdafaa yaptığı gibi masumane bir duruma sokmaktadır. Bunun altında iyi bir

* Bu çalışma 16-18 Mayıs 2024 tarihinde düzenlenen Abdizade Hüseyin Hüsameddin Yasar temalı "Uluslararası Amasya Sosyal Bilimler Araştırmaları Sempozyumu-1" adlı sempozyumda sunulan bildirinin genişletilmiş halidir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, ramazantopal_31@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-4236-4289>.

araştırmacı olduğu anlaşılan Abdîzâde'nin yaşadığı dönemdeki milliyetçilik akımlarından ciddi anlamda etkilenmesinin yattığı düşünülmektedir. Abdîzâde eserinde Emevîler döneminde Horasan valisinin Abbâsîlere karşı Türkleri yanına çekmeye çalışması gibi kayıtları vererek Türklerin o dönemde dikkate alınması gereken Müslüman topluluklar oluşturduğu izlenimi vermesi dikkat çekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Amasya Tarihi, Abdîzâde Hüseyin Hüsâmeddîn, Emevîler, Türkler.

Abdîzâde Hüseyin Hüsâmeddîn's View on the Umayyads (Specially on Amasya Tarihi)

Abstract

After the death of Prophet Muhammad, the heads of state of Muslims were Abû Bakr al-Siddîq, 'Umar b. al-Khattâb, 'Uthmân b. 'Affân and 'Alî b. Abî Tâlib, respectively. After four caliphs, Hasan b. 'Alî handed over the caliphate to Mu'âwiya b. Abî Sufyân, and the Umayyad rule, which would last for 90 years, began. The Umayyads expanded the borders of the Islamic state tremendously with their conquests to the south of France in the west and to China in the east. In addition, their political struggles with Ahl al-Bayt, their approach towards Mawâlî, Khurâsân, etc. The fact that some groups in some places receive jizya even though they are Muslims has been criticized to this day. While Abdîzâde al-Amasî criticizes the Umayyads in the history of the city he wrote called History of Amasya, he highlights the fact that they oppressed the Ahl al-Bayt and that the Turks were charged jizya even though they accepted Islam. Abdîzâde often criticizes the Umayyads severely from a religious perspective, as he claims that they did not recognize religion and faith for the sake of their personal interests. In addition, he describes the Umayyad caliphs 'Umar b. 'Abd al-'Azîz and Hishâm b. 'Abd al-Malik as competent in politics, just and fair. Among these two opposing views, Abdîzâde Umayyads, who seem to be more inclined to the first view, see an Islamic government. Especially within the framework of the military and state-citizen relations

between the Umayyads and the Turks, it declares the Umayyads guilty and it is observed that many of the actions of the Turks against the state are glossed over with mild expressions, or they are portrayed as innocent, as if they were acting in self-defense. It is thought that the underlying reason for this is that Abdîzâde, who was understood to be a good researcher, was seriously affected by the nationalist movements of his time. It is noteworthy that in his work, Abdîzâde gives the impression that the Turks constituted Muslim communities that should be taken into consideration at that time, by giving records such as the governor of Khurâsân during the Umayyads period trying to attract the Turks against the 'Abbâsids.

Key Words: History of Amasya, Abdîzâde Hüseyin Hüsâmeddîn, Umayyads, Turks.

GİRİŞ

41/661 yılında Hz. Hasan'ın Muâviye b. Ebû Süfyân'a hilafeti devretmesiyle¹ başlayan Emevîler iktidarı, 132/750 yılında Büyük Zap Suyu Savaşı'ndan kısa bir süre sonra Mervan b. Muhammed'in ölümüyle² sona ermiştir. Emevîler İslâm tarihinde kısa süre içinde doğuda Çin sınırları içerisinde yer alan Kaşgar, batıda Fransa içlerine kadar çok geniş topraklara hükmeden küresel bir güç haline gelmiştir. Birçok sebepten dolayı da kısa süre içerisinde iktidardan düşmüşlerdir. Bu sebeplerin önemli bir kısmı da aynı zamanda günümüze kadar onların eleştirildiği hususlardır. Ehl-i beyt'e karşı yürüttükleri

¹ Meselâ bk. Ebû Amr Halîfe b. Hayyât b. Halîfe eş-Şeybânî el-Basrî Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, thk. Süheyl Zekkâr (Dâru'l-Fîkr, 1414), 203; Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd b. Venend ed-Dîneverî, *el-Ahbâru't-tivâl*, thk. Abdülmün'im Âmir (Kahire: Dâru İhyâ'î'l-Kütübi'l-'Arabî, 1960), 218; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî et-Taberî, *Târîhu't-Taberî Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk ve slatü tarihi't-Taberî*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm (Mısır: Dâru'l-Me'ârif, 1387), 5/162-163.

² Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 403; Dîneverî, *el-Ahbâru't-tivâl*, 366-367; Taberî, *Târîh*, 7/437-441; Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-târîh*, thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmürî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1417), 5/18.

siyasi politika, Kerbelâ Hâdisesi,³ Harre Vak'ası⁴ ve Mekke muhasarası⁵ gibi meydana gelen üzücü olaylar, Hz. Ali ve taraftarlarına yönelik hakaret politikası,⁶ bazı halifelerin ahlaki zaafı,⁷ hilafetin saltanata dönüştürülmesi,⁸ Arapçılık taasubu veya Mevâlîye karşı yaklaşımları,⁹ Müslüman olan bazı guruplardan cizye alınmaya devam edildiği iddiası¹⁰ ve Emevîler'in şahsî menfaatleri uğrunda din ve iman tanımadığı iddiası gibi hususlar bunlardandır.¹¹

Emevîler dönemi âlimlerinin Emevî yönetimine dair eleştirileri,¹² Abbâsîler'in başa geçer geçmez Emevî hanedanına katliam uygulaması,¹³ bazı Abbâsî halifelerinin

³ Detaylı bilgi için meselâ bk. Ünal Kılıç, *Tartışmaların Odağındaki Halife Yezid b. Muaviye* (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2001), 209-292.

⁴ Detaylı bilgi için bk. Kılıç, *Yezid b. Muaviye*, 300-349.

⁵ Bu olaylardan Yezid b. Muâviye döneminde gerçekleşen Mekke muhasarası için meselâ bk. Kılıç, *Yezid b. Muaviye*, 350-360.

⁶ Meselâ bk. M. Bahaüddin Varol, "Emevîler'in Hz. Ali ve Taraftarlarına Hakaret Politikası Üzerine", *İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Müsiki Dergisi* 4/8 (2006), 83-108; Gülgün Uyar, *Ehl-i Beyt İslâm Tarihinde Ali-Fatıma Evlâdı* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2011), 83-88.

⁷ Yezid b. Muâviye'nin ahlakî davranışlarıyla alakalı iddiaların değerlendirilmesi için meselâ bk. Kılıç, *Yezid b. Muaviye*, 396-412. Ahlakî ile alakalı çok fazla ve çeşitli rivayetler bulunan (II.) Velid b. Yezid b. Abdülmelik'in kişiliğine dair rivayetlerin değerlendirilmesi için meselâ bk. Mücahit Yüksel, "Emevî Halifesi Velid b. Yezid ve Halifeliği Üzerine Bazı Tespitler", *Türk-İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi* 14/27 (2019), 208-212.

⁸ Tafsilatlı bilgi için meselâ bk. Adem Demir, *Muâviye b. Ebî Süfyan'a Yöneltilen Eleştiriler* (Kahramanmaraş: SAMER, 2021), 80-94.

⁹ Detaylı bilgi için meselâ bk. Ali Delice, "Emevi Devletinin Yıkılış Nedenleri Üzerine Bazı Mülâhazalar", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (1999), 310-316.

¹⁰ Bu konuda meselâ bk. Yunus Akyürek, "Emevîlerde Haccâc b. Yûsuf Döneminden İtibaren Mevâliden Cizye Alınmasına ve Arka Planı", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/1 (2019), 331-351.

¹¹ Detaylı bilgi için meselâ bk. İsmail Yiğit, *Emevîler (41-132/661-750)* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2017), 134-138; Âdem Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (3) (Emevîler Dönemi)* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2011), 255-260.

¹² Yiğit, *Emevîler*, 17-18. Taberî'nin *Târîh*'inde Şîî tarihçi Ebû Mihnef'den naklen Hasan el-Basrî'nin Muâviye b. Ebû Süfyan hakkındaki eleştirileri için meselâ bk. Taberî, *Târîh*, 5/279. Ayrıca bk. Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târîhi'l-ümem ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ ve Mustafa Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1412), 5/243; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/82. Abdullah b. Ömer, Abdurrahman b. Ebû Bekir ve Abdullah b. Zübeyr'in Muâviye'nin oğlu Yezid'i veliaht tayini kararı hakkındaki eleştirileri için meselâ bk. Halife b. Hayyât, *Târîh*, 213-214.

¹³ Meselâ bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/22-23, 24; Ebû Zeyd Velîyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-

aşırı derece Emevî düşmanlığı yapması,¹⁴ Emevî düşmanlığının halife ve devlet adamlarında asırlarca devam etmesi,¹⁵ Emevîler'in tarihinin Abbâsîler döneminde Vâkıdî (öl. 207/823), Belâzürî (öl. 279/892-93) ve Ya'kûbî (öl. 292/905'ten sonra) gibi Abbâsî idaresinde görev yapan veya yönetimden çekindiği anlaşılan tarihçiler tarafından yazılması¹⁶ gibi hususlar da Emevîler hakkındaki düşmanlığının devam etmesi ve sonraki yüzyıllara aktarılmasında önemli rol oynamıştır.

1286/1869 yılı Recep ayında Abdîzâde Hacı Mehmed Ağa ile el-Hâc Hafız Osman Efendi'nin kızı Zâhîde Hatun'un çocuğu olarak Amasya'da Çeribaşı Mahallesi'nde dünyaya gelen tarihçi Abdîzâde Hüseyin Hüsâmeddin'in¹⁷ de Emevîler'e bakışı yukarıda bahsedilen hususlar çerçevesinde geliştiği görülmektedir. Daha önce çalışma yapılmadığı tespit edilen Abdîzâde'nin bu yönüne dair bu çalışmada Abdîzâde'nin *Amasya Tarihi*'nde Emevî hanedanına bakış açısı belirlenmeye çalışılmakta ve bazı değerlendirmeler yapılmaktadır. Çalışmada sırasıyla Abdîzâde'nin Emevîler'e yönelttiği eleştiriler, bazı eleştirilerinde hissi davranması ile Türkler'in Müslüman oluşuyla ilgili bir tespiti ve Emevîler'e yönelik olumlu ifadeleri ele alınmaktadır. Böylelikle Abdîzâde'nin yukarıda bahsedilen eleştiriler çerçevesindeki konumu ve

Tûnisî İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, thk. Halîl Şehâde ve Süheyl Zekkâr (Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1408), 3/165-166.

¹⁴ Meselâ Emevî halifelerinin kazılıp naaşlarına işkence yapıldığına dair meselâ bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 23-24; İbn Haldûn, *Târîh*, 3/166; Kâdî Hüseyin b. Muhammed b. el-Hasen ed-Diyârbekrî, *Târîhu'l-hamîs fi 'ahvâli enfesi'n-nefis* (Beyrut: Dâru Sâdir, ts.), 2/320.

¹⁵ Halife Me'mûn'un (198-218/813-833) bu yöndeki tutumu için bk. Taberî, *Târîh*, 8/618. Halife Mu'tazîd'in (279-289/892-902) 284/897 yılında minberlerde Muâviye b. Ebû Süfyân'a lanet edilmesine karar verdiği ve bunun için hazırlanan fermanda halifenin Ebû Süfyân, Muâviye, Yezîd b. Muâviye ve Mervan b. Hakem gibi Emevîler'in tümünü lanetleyen, onların gerçekte İslâm'ı kabul etmediklerini, Resûlullah'ın onların hallerini bildiği için müellefe-i kulûb'a dâhil ettiği, Allah'ın Kur'ân'da ve Hz. Peygamber'in ise diliyle lanetlediği, Muâviye ve ailesi hakkında çoğu mevzu olduğu bilinen rivayetleri kaydederek çeşitli iddialar dile getirdiği vb. ağır itham ve iddiaları ifade ettiği görülmektedir. Bu ferman hakkında detaylı bilgi için bk. Taberî, *Târîh*, 10/54-62.

¹⁶ Yiğit, *Emevîler*, 17.

¹⁷ Hayatı hakkında detaylı bilgi için meselâ bk. Hüseyin Hüsâmeddin Yasar, *Târîh-i Amasya Birinci Cildi* (İstanbul: Hikmet Matbaası, 1327), 334-340; Turgut Akpınar, "Hüseyin Hüsâmeddin Yasar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/551-552.

Emevîler'e karşı olan perspektifi tespit edilip değerlendirilmektedir.

ABDÎZÂDE HÜSEYİN HÜSAMEDDİN'İN EMEVÎLER'E BAKIŞI

Eleştirileri

Abdîzâde'nin Emevîler'e yönelik eleştirileri genel olarak üç noktada toplanmaktadır. Aşağıda ele alınan bu üç nokta Emevîler'in Ehl-i beyt'e karşı takip ettiği politika, halka zulmetmesi ve kötü idaresi ile bazı Müslüman kesimlere tatbik ettiği cizyedir.

Ehl-i Beyt'e Karşı Yürüttükleri Siyasi Politika: Kerbelâ Hâdisesi

Abdîzâde H. 36 ile H. 72 yılları arasında Türkler'in İslâm'a ve Müslümanlara bakışının değiştiğini ve bu dönem arasında gerçekleşen olaylardan Türkler'in olumsuz anlamda etkilendiğini ifade etmektedir. Ona göre bunda Müslümanların hilafet mücadelesinin, özellikle Emevîler'in zorla hilafeti elde etmesi, bunu yaparken Ehl-i beyt'in kökünü kurutması etkilidir.¹⁸ Abdîzâde burada her ne kadar isim vermese de ima ettiği olayın 10 Muharrem 61/680 yılında Yezîd b. Muâviye döneminde gerçekleşen ve İslâm tarihinde köklü izler bırakan Kerbelâ hadisesi olduğu açıktır. Yazarın, Emevîler'in Ehl-i beyt'in kökünü kuruttuğu iddiasının kısmen haklı olmakla beraber mübalağa olduğu anlaşılmaktadır. Zira Kerbelâ hâdisesinde Zeynelâbidîn (öl. 94/712), Hz. Hüseyin'in kardeşi Zeyneb (öl. 62/682 [?]) ve Sükeyne (öl. 117/735) hayatta kalmıştır. Kaldı ki olayın tek sorumlusu de Emevîler değildir. Aksine Hz. Hüseyin'i isyana teşvik ve tahrik eden Kûfeliler, Vali Ubeydullah b. Ziyâd ve Hz. Hüseyin'in de olayın sorumlularından olduğu ifade edilmektedir. Bunun yanında Hz. Hüseyin aile fertlerini -bu yöndeki tavsiyelere uymayıp- Kerbelâ'ya kendisi getirmiştir.¹⁹

Türkler'in bu süreçte İslâm'a ve Müslümanlara karşı fikir değiştirmesini sadece hilafet mücadelesi ve Emevîler'in

¹⁸ Hüseyin Hüsameddin Yasar, *Târîh-i Amasya İkinci Cildi* (İstanbul: Necm-i İstikbâl Matbaası, 1329), 72.

¹⁹ Detaylı bilgi için bk. Kılıç, *Yezid b. Muaviye*, 275-287.

sert politikası ile açıklamak, çok yüzeysel bir değerlendirme olur. Hâlbuki bu kargaşa dönemi Türkler için güçlenmek için önemli bir fırsattır. Onların sürekli askerî olarak mücadele ettikleri Emevîler'e karşı böyle bir fırsattan yararlanmak istemesi daha makul durmaktadır.

Halka Zulmetmeleri ve Kötü İdare

Amasya Târîhi'nde Emevîler'in yıkılışının ana sebebi olarak Irak valisi Haccâc'a (öl. 95/714) Horasan vilayetinin bağlanması (78/697),²⁰ onun buradaki Türkler'e karşı olumsuz icraatları gösterilmiştir. Şöyle ki Haccâc 79 yılında Horasan emiri Mühelleb b. Ebû Sufre (öl. 82/702) ve sonrasında Abdurrahman b. Eş'as'ı (öl. 85/704) Kâbülistan'ın Türk hükümdarı Rutbîl/Artîl Han üzerine gönderdi. Bunun yanında Mâverâünnehir hükümdarı Sebel/Sâbûl Han gibi barış yaparak cizye veren Türkler'in cizyelerini iki katına çıkarması, teslim olanlara baskı ve zulüm yapması Türkler'i son derece korkutuyordu.²¹

Cizyelerini iki katına çıkartmanın yanında itaatlerini arz edenleri tehdit, yıldırma vb. olumsuz icraatlar Türkler'in devlete karşı tahrik sebepleri olarak sayılmaktadır.²² Bunlarda valilerin, emirlerin ve âmillerin sorumsuzca davranması ve Türkler arasında görev yapan Emevî âmillerinin mezalimlerinin daima acı olaylar çıkarmasının²³ da etkili olduğu ifade edilmektedir. Meselâ, yazar Ömer b. Abdülazîz'in Horasan'a vali tayin ettiği Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî'nin (99/717) halka zulmettiğini, bu sebeple halk tarafından öldürüldüğünü, yerine geçen Abdurrahman b. Nuaym el-Kuşeyrî'nin (100/718) de sabık valinin intikamını almak istediğini ve bu yüzden yöre halkının nefsi-i müdafaa yaptığını belirtir.²⁴ Diğer bir emir Saîd b. Amr el-Haraşî de Türkler'e zulmetti ve yaptığı bu gibi kötü icraatı sebebiyle azledildi.²⁵ Saîd b. Amr el-Haraşî'den sonra Horasan emiri olan Müslim b.

²⁰ bk. Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân* (Beyrut: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, 1988), 403; Taberî, *Târîh*, 6/319.

²¹ Yasar, *Târîh-i Amasya İkinci Cildi*, 73-74.

²² Yasar, *Târîh-i Amasya İkinci Cildi*, 73-74.

²³ Yasar, *Târîh-i Amasya İkinci Cildi*, 86.

²⁴ Yasar, *Târîh-i Amasya İkinci Cildi*, 76-77.

²⁵ Yasar, *Târîh-i Amasya İkinci Cildi*, 79-80.

Saîd b. Eslem el-Kilâbî (104/722) Türkler'in Abbâsî davetine icabet ettiğini zannederek onlara şiddetli muamelede bulundu ve bundan dolayı kendi makamı sarsıldı. Kısa bir süre sonra Türkistan'a sefere çıktı; savaş yapmadan önce azledildiğini öğrenince geriye döndü. Dönüş yolunda Kûsûn Han liderliğindeki Türkler'in saldırısına uğradı. Çok fazla zayıat vermekle beraber canını kurtardı. Ondan sonra zalim Haccâc'ın bir benzeri olan Esed b. Abdullah el-Kasrî (öl. 120/738) yeni emir oldu (105/723).²⁶

Abdîzâde'nin kaydettiği bilgilere göre emir Abdurrahman b. Eş'as Türkler'in İslâm'a karşı olan samimi meyline vakıf olmuş, Haccâc'ın bazı Müslüman Türk kesimlerinden cizye alması gibi zulümlerinin İslâm'ın amaçlarına muhalif olduğunu, İslâm aleyhine kötü sonuçlara sebebiyet verdiğini söylemiş ve onun zikredilen bu sözleri korkaklığına yorulmuştur. Haccâc'ın onu azarlaması, isyanına sebep olmuştur. Abdurrahman b. Eş'as isyan ettikten sonra yapılan savaşta mağlup olunca Rutbîl'e sığındı. Haccâc yedi sene cizye almamak karşılığında Rutbîl'den Abdurrahman'ı teslim aldı.²⁷

Sonuç olarak Abdîzâde'ye göre Emevîler'in halkına yukarıda bahsedilen zulüm ve baskı gibi icraatlarının yanında kötü idarenin de Türkler'le aralarının iyice açılmasına sebebiyet vermiştir. Bundan dolayı Türkler Emevîler'in sert politikasına karşılık doğal olarak savunma yapmak zorunda kalmıştır.²⁸ Dolayısıyla yazar 102'de yapılan savaş²⁹ ve diğer çarpışmaların ana müsebbibi olarak Emevîler'i görmekte; Türk-Emevî çatışmasının Emevîler'in zayıflamasına sebep olduğunu³⁰ ve Emevîler'in iç siyasetinin Müslüman halkı memnun edecek tarzda olmadığını kaydetmektedir.³¹ Zira Emevî emirleri rencide olan Türkler'in kalplerini kazanmaya

²⁶ Yasar, *Târîh-i Amasya İkinci Cildi*, 80-81.

²⁷ Yasar, *Târîh-i Amasya İkinci Cildi*, 74.

²⁸ Yasar, *Târîh-i Amasya İkinci Cildi*, 76.

²⁹ Yasar, *Târîh-i Amasya İkinci Cildi*, 77.

³⁰ Yasar, *Târîh-i Amasya İkinci Cildi*, 85-86.

³¹ Yasar, *Târîh-i Amasya İkinci Cildi*, 226.

ve İslâm üzere devam etmelerini sağlamaya önem vermemiştir.³²

Müslüman Olan Bazı Guruplardan Cizye Alınması

Emevîler'in bazı Müslüman guruplardan cizye alması ve bununla ilgili tasarrufları günümüze kadar tartışılmalıdır. Abdîzâde Halife Abdülmelik b. Mervân'ın (65-86/685-705) Horasan eyaletini Irak valisi Haccâc b. Yûsuf es-Sekafi'ye yani aynı zamanda Türkistan'ın Haccâc'ın sorumluluğuna verilmesinin Şam Emevî Devleti'nin yıkılmasının ana nedeni olduğunu iddia etmektedir.³³ Kaydettiğine göre Müslüman olanlardan cizye alınması, 78 senesinde Haccâc tarafından başlatılmış 110 yılına kadar uygulanmıştır.³⁴ Abdîzâde Müslüman olan Türkler'den cizye alınmasının Türkler arasında İslâm'ın yayılmasını engellediğini iddia etmektedir.³⁵ Örneğin, 90 yılında Badgîs hâkimi Tîrûk Han ve Müslüman olan oğlunun küçük bir şüphe ile idamları, kardeşinin oğlu Sîgrân ve Türk beylerinden Savultekin'in katledilmesi, önceden olmayan cizyelerin iki katına çıkarılması İslâm'ı kabule yaklaşan Türk hanlarından Rutbîl'i³⁶ etkilediğini (bu düşünceden uzaklaştırdığını) zikreder.³⁷

Cizye uygulamasının Türkler'in Müslüman olmalarına engel teşkil ettiğini zikretmekle beraber kaynakları iyi tetkik ettiği anlaşılan Abdîzâde, bu uygulamaların bazı valilerce kaldırıldığını, bazılarında ise cizye tahsildarı gibi memurların yönlendirmelerinin etkili olduğunu kaydetmektedir. Bu minvalde 109'da Horasan'a vali olan Eşres bin Abdullah es-Sülemî'nin önce cizyeyi kaldırdığını, Eşres'in bu uygulamasının çok sayıda Türkün Müslüman olmasına vesile

³² Yasar, *Târîh-i Amasya İkinci Cildi*, 85.

³³ Yasar, *Târîh-i Amasya İkinci Cildi*, 73.

³⁴ Yasar, *Târîh-i Amasya İkinci Cildi*, 83-84.

³⁵ Yasar, *Târîh-i Amasya İkinci Cildi*, 77.

³⁶ Maverâünnehir'deki Türkler'in büyük bir kısmının Müslüman olması, Buhara, Soğd, Semerkant ve Tâlikân ahalisinin teslim olmalarının Rutbîl'i İslâm'a yaklaştırdığı ifade edilmektedir. bk. Yasar, *Târîh-i Amasya İkinci Cildi*, 74-75.

³⁷ Yasar, *Târîh-i Amasya İkinci Cildi*, 75.

olduğunu ve harâc emirinin ısrarına binaen tekrar tahsil etmeye başladığını belirtir.³⁸

Yazarın tespitlerine göre Eşres b. Abdullah es-Sülemî dışında Abdurrahman b. Nuaym el-Gamedî'den sonra Horasan valisi olan Saîd b. Abdülazîz b. Hâris müslüman Türkler'den alınan cizyeyi kaldırmıştır. Şöyle ki Saîd b. Abdülazîz b. Hâris Yezîd b. Mühelleb, Abdurrahman b. Nuaym ve Semarkant emiri Ali b. Habîb el-Abdî'nin görevlendirdikleri âmillerin Müslüman olan Türkler'den cizye alma uygulamasını tespit edince bu uygulamayı kaldırdı. Sonrasında Saîd bu tasarrufundan dolayı azledildi (104/722).³⁹

Emevîler dönemi ile alakalı yapılan araştırmaların büyük bir kısmında, bu dönemde Arap olmayan müslümanlardan/mevâliden cizye alındığı yönünde genel bir kanaat kaydedilmektedir. Fakat bazı araştırmalarda konu daha kapsamlı ve derinlemesine incelenmekte ve olayın iddia edildiği gibi gerçekleşmediği belirtilmektedir. Buna göre Emevîler döneminde tüm ülkedeki mevaliden cizye alınmamış, söz konusu problem Horasan ve özellikle Mâverâünnehir'de yaşanmıştır. Bu uygulamayı başlatanın Haccâc olmadığı, aksine bazı kesimlerin harâc vergisi vermemek için çeşitli yollara başvurduğu ve zamanla bu yollarla alınan vergilerde ciddi düşüşler yaşandığı ifade edilmektedir. Örneğin bahsedilen sorunla ilgili Haccâc'ın da bunları engellemek için Müslüman olup şehre taşınan köylüleri, köylerine dönmeye zorladığı ve köyde iken vermekte olduğu harâc vergisini tekrar vermesini ve tarımsal faaliyetlerin devamlılığını sağlamayı amaçladığı kaydedilir.⁴⁰

İlk dönem kaynaklarında harâc ve cizyenin sıkça birbirinin yerine kullanılması kavramsal kargaşaya sebep

³⁸ Yasar, *Târîh-i Amasya İkinci Cildi*, 82-84. Abdîzâde'nin bu kaydı önemlidir. Çünkü bazı araştırmalarda halka zulmettiği, Müslüman olanlara da cizye koyduğu ve hem Müslümanlar hem gayri müslimlerden cizye aldığı için yerli halkın Türkler'le birleşerek ayaklanmasına sebep olduğu gibi Eşres'e tamamen olumsuz bir tanımlama yapılmaktadır. Meselâ bk. Nadir Özkuyumcu, "Hişâm b. Abdülmelik" (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/148. Abdîzâde'nin Eşres ile alakalı verdiği bu bilgiler için meselâ bk. Belâzürî, *Fütûh*, 413-414.

³⁹ Yasar, *Târîh-i Amasya İkinci Cildi*, 78.

⁴⁰ bk. Akyürek, "Haccâc b. Yûsuf Döneminden İtibaren Mevâliden Cizye Alınmasına ve Arka Planı", 348.

olmuş ve olay sonraki dönemlerden itibaren çok farklı şekillerde yorumlanmıştır. Abdîzâde de Emevîler'in mevâlidenden Türkler'den Haccâc döneminden itibaren cizye alındığı görüşünde olması bakımından bu alandaki araştırmacıların çoğuyla hemfikirdir. Bununla beraber onun cizye alınmasında cizye tahsildarlarının yönlendirmelerinin etkili olduğuna vurgu yapması önemlidir. Zira bu bölgede İslâmlaşmanın artmasıyla beraber harâc ve cizye gelirlerinde ciddi bir düşüş yaşanmış ve önceden sulh yoluyla toptan belirlenmiş müşterek cizyedeki düşüşü gidermek amacıyla, bu vergileri toplayan gayr-i müslim din adamları, dihkânlar ve Gûzek gibi bazı yerel (gayr-i müslim) Türk idarecileri, Müslüman olan halktan hala müşterek cizye almaya devam etmişlerdir. Bu da Türkler ve İranlılar gibi mevâli tabakasında hoşnutsuzluğa sebep olmuş; bazı Horasan valileri de bu duruma göz yummuşlardır. Bu uygulamanın da Kuteybe b. Müslim'in 96/715 yılında öldürülmesiyle oluşan siyasi istikrarsızlıkla başladığı ve aralıklarla 120/738 yılına kadar 15-20 yıl kadar devam ettiği belirtilmektedir. Nasr b. Seyyâr'ın mevâlidenden alınan bu harâc ve cizye uygulamasına kesin bir şekilde son verdiği ifade edilmektedir.⁴¹

Eleştirilerinde Hissi Davranması

Abdîzâde *Amasya Tarihi*'nde genel anlamda Müslüman hissiyatına göre olayları aktarmaktadır. Fakat Emevîler'i eleştirirken ve aynı ırktan olduğu Türkler'i tezkiye ederken bazan mübalağa ettiği görülmektedir. Ayrıca Emevîler'i bazı icraatlarından dolayı sert bir şekilde anarken devlete isyan eden ve binlerce Müslümanı şehit eden bazı Türk hanlarına hiçbir eleştiri ifadesi kullanmaması dikkat çekmektedir. Meselâ, 10 bin Müslümanı öldüren ve 5 bin Müslümanı esir alan Arslan Han'a hiçbir şekilde eleştiri ifadesi kullanmamaktadır.⁴² Buna karşın bazı Emevî vali ve emirlerinin cizye uygulamalarını ve zulümlerini kaydederken

⁴¹ Bu konuda detaylı bilgi için bk. Abdülaziz Dûrî, "İslam'ın İlk Yıllarında Horasan'da Vergi Sistemi", çev. Halil İbrahim Hançabab, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/22 (Şubat 2010), 211-223; Akyürek, "Haccâc b. Yûsuf Döneminden İtibaren Mevâlidenden Cizye Alınmasına ve Arka Planı".

⁴² Yasar, *Târih-i Amasya İkinci Cildi*, 85.

sıkça “zâlim,⁴³ zâlim-i meşhur,⁴⁴ gaddârâne harekât-ı şedîde,⁴⁵ mezâlim-i sâbika,⁴⁶ mezâlim-i menfûre⁴⁷” gibi eleştiri ifadeleri kullanmaktadır. Hatta bazan eleştirilerinde aşırıya kaçtığı görülmektedir. Örneğin “Kendilerini bir saâdet-i sermediyyeye irşâda çalışan Arab müncîlerini, ihvân-ı dîn oldukları nücebâ-yı Arabı ve hâssaten Âl-i Resûlullâh olan zevâtın hayât ve haysiyetlerini menâfi’-i zâtîyye uğurunda dîn ü îmân ve Ehl-i Beyt-i Risâlet’i tanımayan hükûmet-i Emeviyye mezâliminden kurtarmağa çalışıyorlardı.” ifadelerinde⁴⁸ görüldüğü üzere Emevîler’in şahsî menfaatleri söz konusu olduğunda dinin bu konudaki hükümlerini tanımadıklarını, aldırış etmediklerini iddia etmektedir. Hâlbuki Abdîzâde’nin de ifade ettiği üzere Emevîler bir İslâm devletidir. Dolayısıyla II. Velîd b. Yezîd (125-126/743-744) gibi birkaç halife üzerinden genelleme yapmak ilmî bir yaklaşım değildir.

78

Yazar Abbâsî davetine icabet eden Müslüman Türkler için “...müslim Türklerin gill u gışdan sâfî olan kalbine...”⁴⁹ şeklinde son derece tezkiye edici ifadeler kullanmaktadır. Başka bir yerde kaydettiğine göre H. 102 yılında yapılan savaşta iki taraf da büyük hasara uğradı. Aslında Türkler İslâm’a istekli idi. Fakat kötü idareden dolayı savunma yapmak zorunda kaldılar; cizye vermeyi bıraktılar; ama Müslüman Türk ve Arap ahalinin din, ırz ve mallarını muhafaza ettiler; Emevî memur ve âmillerine zarar vermediler.⁵⁰ Abdîzâde’nin devletine karşı isyan eden Türkler’e hiçbir şekilde eleştiri yapmaması çok dikkat çekmekte ve bu ilmi anlamda tarafsızlığını zedelemektedir. Velhasıl yazar gayr-i müslim Türkler’in devletine karşı isyan etmelerine ve daha sonraları müslüman Türkler’in devlete karşı yürütülen Abbâsî ihtilaline katılmalarına hiçbir eleştiride bulunmamaktadır. Hâlbuki Emevîler de Müslüman idi; fakat onları genel anlamda

⁴³ Yasar, *Târîh-i Amasya İkinci Cildi*, 75.

⁴⁴ Yasar, *Târîh-i Amasya İkinci Cildi*, 74.

⁴⁵ Yasar, *Târîh-i Amasya İkinci Cildi*, 80.

⁴⁶ Yasar, *Târîh-i Amasya İkinci Cildi*, 76.

⁴⁷ Yasar, *Târîh-i Amasya İkinci Cildi*, 88.

⁴⁸ Yasar, *Târîh-i Amasya İkinci Cildi*, 90.

⁴⁹ Yasar, *Târîh-i Amasya İkinci Cildi*, 89.

⁵⁰ Yasar, *Târîh-i Amasya İkinci Cildi*, 77.

neredeşye hiç teşkiye edici ifadelerle anmamıştış. Bu da yazarın kendi içerisinde tutarsızlığını göstermektedir.

Son olarak bu konuda yazarın Türkler’e yakınlık gösterip onlarla işbirliği yapan Abbâsiler’in Emeviler’e yönelik faaliyetlerini takdirane bir tutumla zikrettiğini belirtmek gerekir. Örneğin Büyük Zap Suyu Savaşı’ndaki (132/750) Emevî ordusunu kuru kalabalık gibi veren Abdîzâde isyancı Abbâsî ordusunu İslâm nuru ile aydınlanmış olarak nitelemektedir. İsyancı Abbâsiler’i Emeviler’e karşı övdükten sonra, “Benî Ümeyye Âl-i Reslullâh’a karşı irtikâb ettikleri mezâlim ve ta’addiyâtın ...” diyerek Emeviler’in Ehl-i beyt’e zulüm ve haksızlık ettiğini zikrederek sert bir şekilde tenkit etmektedir.⁵¹ Abdîzâde başka bir yerde Türkler’in isyancı Abbâsiler’e yardım etmesini “Binâen-aleyh cemiyet-i ittihâd-ı Abbâsiyye’ye dâhil oldukları seneden itibaren hilâfet-i Abbâsiyye’nin ilanına kadar hkmet-i Emeviyye’ye karşı sknetlerini muhâfaza ve cemiyet-i Abbâsiyye’ye karşı da dînen mecbr oldukları muâvenetlerini ibzâl ettiler.”⁵² diyerek dinle bağdaştırmakta, buna tam anlamıyla bir açıklama da getirmemektedir.

Abdîzâde’nin bu tutumunun altında onun sıkı bir Türk milliyetçisi ve araştırmacısı olması, onun bu sahayı Türk halkına bildirmenin ve öğretmenin kendi döneminin koşullarında milli bir zorunluluk olarak algılamasının⁵³ yattığı söylenebilir. Ayrıca onun bu anlayışının kültür milliyetçiliği olduğu da ifade edilmektedir.⁵⁴ Abdîzâde *Amasya Tarihi*’nin ikinci cildinin baş tarafında 60 sayfa kadar Türkler’in özellikleri, meşiyetleri, soyları, boyları, günleri, haftaları, yılları, bayramları, şubeleri ve bunlardan türeyen kabileler, eski dinleri ve peygamberleri gibi konuları çok geniş kapsamda ele almaktadır.⁵⁵ Onun bu yöntemi kültür milliyetçiliği ile açıklanabilir. Fakat tarihi olaylarda taraflar arasındaki

⁵¹ Yasar, *Târih-i Amasya İkinci Cildi*, 93.

⁵² Yasar, *Târih-i Amasya İkinci Cildi*, 90-91.

⁵³ Detaylı bilgi için bk. Hüseyin Hüsâmeddin Yasar, *Abdîzâde Hüseyin Hüsâmeddin Yasar Amasya Tarihi* (Amasya: Amasya Belediyesi Kültür Yayınları, 2022), 1/27-30.

⁵⁴ Yasar, *Amasya Tarihi*, 1/28.

⁵⁵ Yasar, *Târih-i Amasya İkinci Cildi*, 4-65.

olayların aktarılmasında ve değerlendirilmesinde bunun bir ölçüt olarak kullanılması olayların tahrif edilmesine ve sağlıklı bir değerlendirme yapılmamasına sebep olur. Buna binaen araştırma çerçevesinde Abdîzâde'nin milliyetçiliğinin her ne kadar ırkçılığa kaymasa da tarihî olayları değerlendirmesinde tarafsızlığını zedelediği düşünülmektedir.

Dikkat Çeken Bazı İfade ve Tespitleri

Abdîzâde Emevîler'i sadece eleştirmekle kalmaz; bazan onların bazı halife, vali ve emirlerini takdirle anmaktadır. Bunun yanında eserinde Türkler'in Müslüman oluşuyla alakalı dikkate değer kayıtlara yer vermektedir. Bu başlıkta genel hatlarla bu hususlara değinilmektedir.

Türkler'in Emevîler Döneminde Kitleler Halinde Müslümanlaşmaya Başlaması

Bilindiği üzere Türkler'in müslümanlaşması tedricen olmuştur.⁵⁶ VII. yüzyılda küçük guruplar, ferdî ihtidalar söz konusu iken VIII. yüzyılda ise bu artmıştır.⁵⁷ Bunun yanında tabii olarak Emevîler'in ilk olarak askerî üstünlük sağlamaya çalışması, Türkler'in de buna karşılık vermesi, ilk temasların çatışmalarla gerçekleşmesine sebebiyet vermiştir. Diğer taraftan Türkler açısından için önemli bir boyutu olsa gerektir. Zira yeni bir dini kabul etmek hiçbir toplum için kolay değildir. Türkler'in de ilk dönemlerde bundan kaçınmış olması doğaldır. Bu açıdan Abdîzâde'nin Türkler'in Müslüman oluşuyla alakalı bazı kayıtları oldukça dikkat çekicidir. Örneğin “Bundan sonra Balasagun hükümdârı Bugrâ Hân, Fergana hükümdârı Bilatây Hân b. İlder Hân, Buhârâ hükümdârı Toguk Hân ve Hazar hükümdârı Kuduz Hân kendi memleketleri dâhilinde dîn-i İslâm'ı neşre çalışıyor, müslim Türkler'e imâmet için duât-ı Âl-i Abbâs'dan yani cemiyet-i Abbâsiyye

⁵⁶ Türkler'in tedricen ve yavaş yavaş Müslüman olduğuna dair meselâ bk. Bekir Biçer, “Türklerin Müslüman Olması Meselesine Yeni Bir Bakış Denemesi”, *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 3 (2018), 101, 127; Abdülkadir İnan, *Makaleler ve İncelemeler II. Cilt* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991), 273; Oktay Berber, “Türklerin İslamlaşma Sürecine Dair Türk Tarih Yazımındaki Bazı İfadeler Üzerine”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* 2/1 (2017), 9-10.

⁵⁷ Türkler'in Müslüman olmaya başladığı tarih için meselâ bk. Rabia Mert, “İslam Öncesi Türkler ve Türklerin İslamlaşma Süreci”, *Tokat İlmîyat Dergisi* 9/2 (2021), 666, 671; Berber, “Türk Tarih Yazımındaki Bazı İfadeler Üzerine”, 5; Biçer, “Yeni Bir Bakış Denemesi”, 127.

komitesi efrâdından birer zâtı nasb ederek hânedân-ı risâletin ve Âl-i Abbâs'ın muhabbetlerini müslim Türkler'in gıll u gışdan sâfi olan kalbine yerleşdiriyorlardı.”⁵⁸ ifadesi bu konuda günümüzde devam bazı tartışmalara katkı sağlayıcı içeriğe sahiptir. Onun bu ifadeleri de Türkler'in Emeviler döneminde kitleler halinde müslümanlaşmaya başladığını göstermektedir. Ayrıca “Horasân vâlîsi Nasr b. Seyyâr 128'de cemiyet-i Abbâsiyye'nin dehşetini ve müslim Türkler'in bu cemiyete fiilen dâhil ve gayr-i müslimlerin de muîn olduklarını ve Ebû Müslim'in deruhde eylediği vazîfe-i mühimmeyi tamamıyla anlayıp bir taraftan Türkler'i celbe çalışıyor, diğer taraftan merkez-i saltanattan istimdâd ediyordu.”⁵⁹ ifadelerinden de Müslüman Türkler'in Emevîler'in son Horasan emiri/valisi Nasr b. Seyyâr (öl. 131/748) döneminde önemli bir sayıya ulaştığı anlaşılmaktadır.

Emevîler'i Bir İslâm İktidarı Görmesi

Abdîzâde Emevîler'i genellikle sert bir üslupla eleştirmesine rağmen bu hanedanı bir İslâm devleti olarak kabul etmektedir. “Muhammed b. Alî es-Seccâd, bir hükûmet-i İslâmiyyeyi yıkmak için Hıristiyân yani dîn-i İslâm'ın adüvv-i ekberi olan Rûmlar'a mürâcaat edemezdi. Çünkü hem diğer bir hilâfet-i İslâmiyye doğmadan evvel ölür, hem de kendisi şer'an mel'ûn-ı müebbed olurdu” ifadelerinde bunu açıkça görmek mümkündür.⁶⁰

Bazı Halife, Vali ve Emirleri Takdir Etmesi

Yazarın bazı halife, vali ve emirler hakkında da olumlu ifadeler ve kanaatlerine rastlanabilmektedir. Örneğin Kuteybe'nin askeri kabiliyeti ve sağlam siyasetinin Türkler'i etkilediği,⁶¹ Türkler'in Haccâc'ın ölümüne sevinmesine rağmen Kuteybe'nin ölümüne üzüldüklerini zikreder. Kuteybe'ye üzülmelerini şöyle açıklar: Kuteybe'nin meşhur kahramanlığı Hind ve Çin'i tehdit etmekte ve güzel ahlakının Haccâc'ın zulümlerinin oluşturduğu tesirleri

⁵⁸ Yasar, *Târih-i Amasya İkinci Cildi*, 88-89.

⁵⁹ Yasar, *Târih-i Amasya İkinci Cildi*, 89-90.

⁶⁰ Yasar, *Târih-i Amasya İkinci Cildi*, 91.

⁶¹ Yasar, *Târih-i Amasya İkinci Cildi*, 75.

hafifletmektedir.⁶² Horasan valisi Eşres b. Abdullah es-Sülemî'nin bir süreliğine de olsa müslüman ahaliden alınan cizyeyi kaldırmasını da takdir eder.⁶³ Aynı şekilde Saîd b. Abdülazîz b. Hâris'in cizye uygulamasını kaldırmasını "harekât-ı âdilesi" şeklinde takdirle anar.⁶⁴

Yazar halifeler arasında Ömer b. Abdülazîz'i (99-101/717-720) diğer Emevî halifelerinden ayrı olarak "Ömer b. Abdülazîz Hazretleri" şeklinde hürmetle anmaktadır.⁶⁵ Başka bir yerde ise Ömer b. Abdülazîz ve Hişâm b. Abdülmelik'i (105-125/724-743) "Mülûk-i Emeviyye içinde Ömer b. Abdülazîz'den sonra en ziyâde akl u siyâset, insâf u adâlet izhâr eden Hişâm b. Abdülmelik 125 Rebûlevvel'inde vefât ettiği gibi cemiyet-i Abbâsiyye reîsi el-İmâm Muhammed b. Alî es-Seccâd el-Abbâsî dahi vefât eyledi."⁶⁶ ifadelerinde iki Emevî halifesi Ömer b. Abdülazîz ve Hişâm b. Abdülmelik'i akıl ve siyaset sahibi, insaf ve adalet ehli olarak nitelemektedir.

SONUÇ

Yapılan araştırma çerçevesinde Abdîzâde Hüseyin Hüsameddin'in kaynaklara vakıf nitelikli bir araştırmacı ve tarihçi olduğu anlaşılmaktadır. Bu özelliği, ele aldığı Türklerin Müslüman oluş sürecinin, Emevîler devrindeki durumunun tasvirine de yansımıştır. Bununla beraber Emevîler hakkında yaptığı bazı değerlendirmeler dikkat çekmektedir.

Abdîzâde'nin *Amasya Tarihi* çerçevesinde Emevîler'e yönelik tutumuna birkaç hususla işaret edilebilir. Abdîzâde Emevîler döneminde Türkler'in müslümanlaşmasını ele alırken Emevîler'i ve onların idarecilerinin çoğunu zalim, gaddâr, şahsî menfaatleri uğrunda din ve iman tanımayan vb. ağır itham ve ifadelerle eleştirmektedir. Nadiren de olsa siyaset ve adalet gibi hususlarda temayüz ettiğini düşündüğü iki Emevî halifesi Ömer b. Abdülazîz ve Hişâm b. Abdülmelik'e ilaveten Saîd b. Abdülazîz ve Eşres gibi bazı idarecileri Müslüman Türkler'den alınan cizyeyi kaldırmalarından dolayı

⁶² Yasar, *Târîh-i Amasya İkinci Cildi*, 75-76.

⁶³ Yasar, *Târîh-i Amasya İkinci Cildi*, 81.

⁶⁴ Yasar, *Târîh-i Amasya İkinci Cildi*, 78.

⁶⁵ Yasar, *Târîh-i Amasya İkinci Cildi*, 76.

⁶⁶ Yasar, *Târîh-i Amasya İkinci Cildi*, 89.

takdir etmektedir. Bu iki tutumun sahibi Abdîzâde, Türkler'le yakın ilişkiler kuran Abbâsî ihtilal hareketi mensuplarını genellikle olumlu ifadelerle anmakta ve Türkler'in onlara dinen yardım etmekle mesul olduğunu ifade etmektedir. Abdîzâde'nin Türkler'le askeri olarak mücadele etmek durumunda olan Emevîler'i bu sebeple aşırı bir şekilde eleştirmesi, binlerce Müslümanı şehit edip devletine isyan eden Türkler hakkında nerdeyse hiçbir olumsuz ifade veya eleştiride bulunmaması, onun yaşadığı tarihi dönemde ortaya çıkan ve etkili olan aşırı derecedeki Türk milliyetçiliğinin tesiriyle açıklanabilir.

Genel olarak Abdîzâde'nin eleştirileri bakımından Emevîler'e bakış açısının, günümüz araştırmacılarının bakış açısına benzer olduğu, bazı hususlarda ise onlardan ayrıştığı söylenebilir. Emevîler'i dar bir ideolojik perspektiften değil, idarecilerin icraatlarına göre farklılaşan değerlendirmeler yapması, ilmi anlamda onun görüşlerini değerli kılan önemli hususlardandır. Bunun haricinde Türkler'in Emevîler döneminden itibaren kitleler halinde Müslüman olmaya başladığına dair eserinde kaydettiği birçok kayıt günümüzde hala tartışılan bu konuya katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Akpınar, Turgut. "Hüseyn Hüsâmeddin Yasar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/551-552. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Akyürek, Yunus. "Emevîlerde Haccâc b. Yûsuf Döneminden İtibaren Mevâlîden Cizye Alınmasına ve Arka Planı". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/1 (2019), 331-351.
- Apak, Âdem. *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (3) (Emevîler Dönemi)*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 3. Basım, 2011.
- Belâzürî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-*Fütûhu'l-büldân*. Beyrut: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, 1988.
- Berber, Oktay. "Türklerin İslamlaşma Sürecine Dair Türk Tarihi Yazımındaki Bazı İfadeler Üzerine". *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* 2/1 (2017), 1-24.

- Biçer, Bekir. "Türklerin Müslüman Olması Meselesine Yeni Bir Bakış Denemesi". *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 3 (2018), 99-137.
- Delice, Ali. "Emevi Devletinin Yıkılış Nedenleri Üzerine Bazı Mülâhazalar". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (1999), 299-320.
- Demir, Adem. *Muâviye b. Ebû Süfyân'a Yöneltilen Eleştiriler*. Kahramanmaraş: SAMER, 2021.
- Dîneverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd b. Venend ed-. *el-Ahbâru't-tivâl*. thk. Abdülmün'im Âmir. Kahire: Dâru İhyâ'i'l-Kütübi'l-'Arabî, 1960.
- Diyârbekrî, Kâdî Hüseyin b. Muhammed b. el-Hasen ed-. *Târîhu'l-hamîs fi 'ahvâli enfesi'n-nefis*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, ts.
- Dûrî, Abdülaziz. "İslam'ın İlk Yıllarında Horasan'da Vergi Sistemi". çev. Halil İbrahim Hançabay. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/22 (Şubat 2010), 211-223.
- Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr Halîfe b. Hayyât b. Halîfe eş-Şeybânî el-Basrî. *Târîhu Halîfe b. Hayyât*. thk. Süheyl Zekkâr. Dâru'l-Fikr, 1414.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî. *Târîhu İbn Haldûn*. thk. Halîl Şehâde ve Süheyl Zekkâr. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2. Basım, 1408.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *el-Muntazam fi târihi'l-ümem ve'l-mülûk*. thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ ve Mustafa Abdülkâdir Atâ. 19 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1412.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Kâmil fi't-târîh*. thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmürî. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1417.
- İnan, Abdülkadir. *Makaleler ve İncelemeler II*. Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.

- Kılıç, Ünal. *Tartışmaların Odağındaki Halife Yezid b. Muaviye*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2001.
- Mert, Rabia. “İslam Öncesi Türkler ve Türklerin İslamlaşma Süreci”. *Tokat İlmîyat Dergisi* 9/2 (2021), 655-678.
- Özkuyumcu, Nadir. “Hişâm b. Abdülmelik”. 18/148-150. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Taberî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî et-. *Târîhu’t-Taberî Târîhu’r-rusûl ve’l-mülûk ve silatü tarihi’t-Taberî*. thk. Muhammed Ebü’l-Fazl İbrâhîm. 11 Cilt. Mısır: Dâru’l-Me’ârif, 2. Basım, 1387.
- Uyar, Gülgün. *Ehl-i Beyt İslâm Tarihinde Ali-Fatıma Evlâdı*. İstanbul: İFAV Yayınları, 3. Basım, 2011.
- Varol, M. Bahaüddin. “Emevîler’in Hz. Ali ve Taraftarlarına Hakaret Politikası Üzerine”. *İslâm San’at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi* 4/8 (2006), 83-108.
- Yasar, Hüseyin Hüsâmeddin. *Abdîzâde Hüseyin Hüsâmeddîn Yasar Amasya Tarihi*. 12 Cilt. Amasya: Amasya Belediyesi Kültür Yayınları, 2022.
- Yasar, Hüseyin Hüsâmeddin. *Târîh-i Amasya Birinci Cildi*. İstanbul: Hikmet Matbaası, 1327.
- Yasar, Hüseyin Hüsâmeddin. *Târîh-i Amasya İkinci Cildi*. İstanbul: Necm-i İstikbâl Matbaası, 1329.
- Yiğit, İsmail. *Emevîler (41-132/661-750)*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2. Basım, 2017.
- Yüksel, Mücahit. “Emevî Halifesi Velîd b. Yezîd ve Halifeliği Üzerine Bazı Tespitler”. *Türk-İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi* 14/27 (2019), 207-225.

ABDÎZÂDE HÜSEYİN HÜSÂMEDDÎN'İN AMASYA TARİHİ ADLI ESERİNDE MOĞOL İSTİLASI ALGISI*

Çetin KAYA**

Öz

Abdîzâde Hüseyin Hüsâmeddîn Yasar'ın kaleme almış olduğu eser Amasya'nın kuruluşundan başlayarak on iki cilt halinde XIX. yüzyıla kadar şehrin genel tarihini anlatmaktadır. Ancak müellifin olayları şahıs biyografileri üzerinden aktarması oldukça ayrı bir meziyet isteyen bir iştir. Çünkü metnin genel akışını bozmadan biyografileri birbiri ardına sıralayabilmek kalem ehli olmayı gerektirir. Müellifin kullanmış olduğu kaynaklar da dönem itibarı ile yetkin ve değerli bir eser ortaya koyduğunun bir kanıtıdır. Eserde müellif tarafından fark gözetilmeksizin Moğol ve Tatar adları birlikte anılmaktadır. Moğollar, Cengiz Han liderliğinde Doğu Asya'da bir devlet kurmuş ve kısa zaman sonra Anadolu Selçuklu Devleti sınırlarına dayanmışlardır. 1243 yılında Köseadağ'da Selçuklu ordusunu yenerek Anadolu'da kendilerine karşı durabilecek en güçlü siyasi teşekkülü bastırmayı başarmışlardır. Sonrasında Amasya şehrinin kontrolünü de ellerine almayı başarmışlardır. Bu nedenle Abdîzâde Hüseyin Hüsâmeddîn eserini oluşturur iken, Moğollara dair bilgilere de yer vermiştir. Eser genel olarak Amasya tarihi özelinde Moğollardan bahsetse de yer yer onların umumi tarihine dair malumatlar da içermektedir. Kitapta Moğol istilası döneminde genel siyasi duruma ilaveten idari, mali, dini ve kültürel konulara da değinilmektedir. Müellifin olayları algılaması, meseleye bakış açısı ve yorumları özgündür. Ayrıca eser, yazıldığı dönemin Moğol algısını yansıtmaları nedeniyle önem arz etmektedir. Bahsedilen hususlar üzerinde durularak

* Bu çalışma 16-18 Mayıs 2024 tarihinde düzenlenen Abdizade Hüseyin Hüsameddin Yasar temalı "Uluslararası Amasya Sosyal Bilimler Araştırmaları Sempozyumu-1" adlı sempozyumda sunulan bildirinin genişletilmiş halidir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Kastamonu Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Kastamonu-Türkiye, ccetinkayaa.58@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3876-5140>

kaleme alınan bu yazıda müellifin Moğollar hakkındaki düşüncesi ve vermiş olduğu bilgiler değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Moğollar, Amasya Tarihi, Abdîzâde Hüseyin Hüsâmeddîn.

Abdizade Huseyin Husameddin's Perception of the Mongol Invasion in His Book the History of Amasya

Abstract

The work written by Abdizade Huseyin Husameddin tells the general history of Amasya, starting from its foundation until the 19th century, in twelve volumes. However, the author's transfer of events through personal biographies is a job that requires quite a separate merit. Because being able to list biographies one after another without disrupting the general flow of the work requires being a master writer. The sources used by the author are also a proof that he has produced a competent and valuable work as of the period. Mongol and Tatar names are mentioned together in the work by the author without distinction. The Mongols established a state in East Asia under the leadership of Genghis Khan and soon reached the borders of the Anatolian Seljuk State. by defeating the Seljuk army in Kosedag in 1243, they managed to suppress the most powerful political entity in Anatolia that could stand against them. Afterwards, they managed to take control of the city of Amasya. For this reason, while Abdizade Huseyin Husameddin created his work, he also included information about the Mongols. Although the work generally talks about the Mongols in the city of Amasya, it also includes information about their general history. In addition to the general political situation during the Mongol invasion, administrative, financial, religious and cultural issues are also addressed in the work. The author's perception of events, perspective on the issue and interpretations are original. In addition, the work is important because it reflects the Mongolian perception of the period in which it was written. In this article written by focusing on the mentioned issues, the author's thoughts about the Mongols and the information he provided are evaluated.

Keywords: Mongols, History of Amasya, Abdizade Huseyin Husameddin.

GİRİŞ

Abdîzâde Hacı Mehmed Ağa'nın oğlu olan Abdîzâde Hüseyin Hüsâmeddîn, 1869 yılında Amasya'nın Çeribaşı mahallesinde dünyaya gelmiştir. Çocukluk dönemini Amasya'da geçirmiş olup, orada bulunan çeşitli eğitim kurumlarında ilköğrenimini tamamlamıştır. Ayrıca Fars dili ve edebiyatına ilgi duyarak bu alanda kendisini geliştirmek için özel dersler almıştır. Bu sayede Amasya'da bulunan kütüphaneleri dolaşarak şehir tarihi hakkında bilgiler toplamaya başlamıştır. 1889 yılında İstanbul'a gitmiş ve eğitim hayatını Kalenderhâne Medresesi'nde sürdürürken mülazım olmuştur. İstanbul'da iken orada bulunan kütüphanelerden Amasya tarihi hakkında bilgiler toplamayı sürdürmüştür. Ardından 1894'te Hanya, 1895'te de Şam kütüphanesinde çalışmalarına devam edip, Hicaz'a gitmiştir. Bu seyahatleri sırasında Arapçası da iyi bir seviyeye gelmiştir. Daha sonra İstanbul'a dönmüş, çeşitli nedenlerle Anadolu'ya gönderilerek Amasya civarında bulunan birçok kaza ve vilayette görevler üstlenmiştir. Bu görevleri sırasında da Amasya tarihi hakkında veriler toplamayı sürdürmüştür. Çabaları neticesinde on iki ciltten oluşan başeseri Amasya Tarihi'ni tamamlamayı başarmıştır. Eserinin ilk dört cildi 1912-1928 yılları arasında müellif yaşarken basılmıştır. Beşinci cildi kaybolmuştur. VI-XII. ciltleri ise Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Bu eserin kayıp olan cildi hariç diğer kısımları, 2022 yılında Amasya Belediyesi ve Amasya Üniversitesi katkılarıyla Songül Keçeci Kurt, Recep Orhan Özel, Metin Hakverdioğlu editörlüğünde yayınlanmıştır. Abdîzâde Hüseyin Hüsâmeddîn İslam dini ve kültürüne dair sıkı bir eğitim ve gelenekten gelmektedir. Ama eserlerinde Türkçülük akımından da etkilendiği görülmektedir. Hatta hayat gayesini de Türk tarihi ve dilini araştırmak şeklinde ifade etmiştir¹.

---

¹ Turgut Akpınar, "Hüseyin Hüsâmeddin Yasar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/551-552; Mesut Aydın - Recep Dündar, "Amasya Şehir Tarihleri", *The Journal of Academic Social Science Studies* 6/3 (2013), 978-986; Abdîzâde Hüseyin Hüsâmeddîn Yasar, *Amasya Tarihi*, ed. S. Keçeci Kurt, R. O. Özel, M. Hakverdioğlu, (Samsun: Uğur Ofset, 2022), I-IV/12-30.

ABDÎZÂDE HÜSEYİN HÜSÂMEDDÎN'E GÖRE MOĞOLLAR

Amasya Tarihi adlı eserde Moğollara dair ilk göze çarpan husus, genel olarak onlardan “Moğol” ya da “Tatar”³ olarak bahsedilmesidir. Esere göre, Tatar adının aslı “Tagar”, “Doğar” veya “Tahar” olup, sonradan bu şekilde anılmaya başlamıştır. Bu adın ortaya çıkışı, tüm Türkmen olarak anılan boyların ve Oğuz Kağan’ın atası Altay Han’ın oğullarından Bars Han’ın kardeşi Togar’ın soyundan gelenlere hitaben kullanılmasıyla olmuştur. Onların yaşadıkları yere ise, Taharistan denilmiştir. Tatar adı daha sonra İskit, Hazar ve Altaylılara verilmiştir. Ardından gelen Avarlar, Onguzlar ve Togarlar bu şekilde isimlendirilmiştir. Sonrasında ise, Moğol ve Hitaylar dahi bu adla anılmıştır⁴. Eserde Moğol adının etimolojisine dair herhangi bir açıklama görülmemektedir. Tatar ve Moğol ifadelerinin birbirinin yerine kullanıldıkları da dikkat çeken bir başka husustur. Ama bu iki ifadenin aynı cümle içerisinde yan yana kullanılması müellifin zihninde alt tabakanın Tatar, yüksek rütbeli sınıfın ise Moğol olarak adlandırıldığı düşüncesini ortaya çıkartmaktadır. Ancak eserde devletin en yüksek idari mercii ifade edilirken “Tatar hükümdarı”, “Moğol hükümdarı” ya da “Moğol hanı” gibi tabirlerin bulunması bu düşüncüyü yersiz hale getirmektedir. Bu durum haricinde akla gelen bir diğer soru ise, eserde Büyük Moğol hükümdarlarının Moğol, diğer şube devletlerinin de Tatar şeklinde anıldığı yönünde bir görüşün tutarlı olup olmayacağıdır. Ancak bu görüş de “Tatar hükümdarı Oktay Ka’an, Geyük Han Tatar hakanı, Tatar hükümdarı Geyük Han, Tatar hükümdarı Hülagu Han, Tatar hükümdarı Abaka ve Argun, Tatar hükümdarı Sultan Mahmud-ı Gazan Han, Tatar hükümdarı Sultan Olcaytu Muhammed Han Hudabende, Moğol hükümdarı Oktay Ka’an, Moğol hükümdarı Geyük Han, Moğol hükümdarı Mengü Ka’an, Moğol hükümdarı Abaka Han,

² Moğol adının kökenine dair bilgi için bkz. Etienne de la Vaissiere, “Moğol Adının Kökeni”, çev. Hilal Okul *Edebiyat Dilbilim Eğitimi ve Bilimsel Araştırmalar Dergisi* 1/1 (2022), 179-183.

³ Tatar adının kökenine dair ayrıntılı bilgi için bkz. Kürşat Yıldırım, “Tatar Adının Kökeni Üzerine”, *Türkiyat Mecmuası* 22/ 2 (2012), 171-190.

⁴ Yasar, *Amasya Tarihi*, I-IV/229-232, 238.

Moğol hükümdarı Teküdar Ahmed Han, Moğol hanı Berkay, Moğol hükümdarı Argun Han, Moğol hükümdarı Geyhatu Han” gibi ifadelerin varlığı ile geçersiz hale gelmektedir⁵. Netice itibarı ile Tatar ve Moğol ifadeleri üzerine Amasya Tarihi adlı eserde yapılan tetkikler göstermektedir ki, herhangi bir ayırım gözetilmeden müellif tarafından bu ifadelerin tercih edildiği hususu kesinlik kazanmıştır.

Abdîzâde Hüseyin Hüsâmeddîn'in Amasya Tarihi adlı eserinde, Moğol istilasını genel olarak İslam dünyası düşmanlarının teşviki ile gerçekleştirilen bir olay olarak algılanmıştır. Cengiz Han'ın⁶ batıya doğru ilerleyişi İslam dünyasını dehşete gark ederken bu dairenin içerisinde yer almayan çeşitli dini grupları ise sevindirmiştir. Hatta İslam düşmanları bu durumdan faydalanmak için her türlü yolu denemiş ve çıkan her fitneyi körüklemekle meşgul olmuşlardır. Bu sebeple Trabzon Rum krallığı (1204-1461)⁷ ve

⁵ Yasar, *Amasya Tarihi*, I-IV/131, 135, 138, 152, 343, 350-351, 356, 359, 364-365, 367

⁶ Alan Goya kocası Dobun Mergen öldükten sonra, ışıktan hamile kalarak Bugu Hatagi, Bugatu Salci ve Bodonçar isimli üç çocuk dünyaya getirmiştir. Bu çocuklar ışıktan gelenler manasında Moğolların Nirun soyunun ataları olmuşlardır. Bunların en küçüğü Bodonçar Moğolların hükümdar soyunun atası kabul edilmektedir. Bodonçar'ın soyuna Borçigin denilmektedir. Borçigin soyundan Kabul Kağan'ın soyu ise, Kıyat boyunu teşkil etmiştir. Kıyat boyuna mensup Yesügey Bagatur'un oğullarından biri olan Temüçin, Moğolları kendi idaresinde toplayarak Cengiz Han olarak anılmaya başlamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Reşîduddîn Fazlullah Hemedânî, *Câmiu't Tevârih*, neşr. M. Ruşen – M. Musevi (Tahran: İntişarat-ı Elburz, 1995), I/ 148, 173, 183, 220, 225; *Mongolin Nigoçan Tobçiyân*, neşr. B. Sumyabaatar (Ulaanbaatar: Ulsin Hevleliin Gazar, 1990), 20-64; a7-19; *Moğolların Gizli Tarihçesi*, ed. E. Kalan, çev. M. L. Kaya (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2011), 15-24.

⁷ 1204 yılında Latinlerin İstanbul'u işgal etmesi ile birlikte Bizans İmparatorluğu adına Trabzon'da hükümet eden Komnenos ailesinden Aleksios ve David akrabaları olan Gürcü kraliçesi Tamara'nın (1184-1212) yanına sığınmışlardır. Sonrasında Bizans'tan bağımsız olarak Gürcülerin desteği ile Aleksios ve David'in Trabzon'u yeniden kontrollerine almasıyla kurulmuş bir devlettir. İbrahim Tellioğlu, “Trabzon Rum Devleti'nin Hristiyan Dünyasıyla İlişkileri (1214-1458)”, *Uluslararası Karadeniz Araştırmaları Dergisi* 5/5 (2008), 34-35; İbrahim Tellioğlu, *Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, (Trabzon: Serander Yayınları, 2004).

Gürcüler⁸, Anadolu Selçukluları (1075-1308)⁹ üzerine sürekli doğrudan ya da dolaylı saldırılar planlıyorlardı. Bahsedilen hedefler doğrultusunda Anadolu'da Moğol istilasına yönelik ilk girişimlerin Selçuklu sultanı Alaeddin Keykubad (1220-1237)¹⁰ zamanına denk gelen h. 628 (1230-1231) tarihine rastladığı kaydedilmiştir. Bu tarihte Moğolların öncü kuvveti olarak Gürcüler, Erzurum civarına saldırarak bölgede huzursuzluk çıkarmışlardır. Erzurum valisi Emir Mübarizeddin Halife Alp, Gürcüler üzerine bir akın başlatarak onları perişan etmiş ve topraklarının bir kısmını ele geçirerek onları anlaşılmaya zorlamıştır. Bu arada bir tümen ordu ile bölgenin zaptına Oktay Ka'an tarafından memur edilen Carmagun Noyin h. 629 yılında (1231-1232) Sivas'ı kuşatmıştır. Ancak Sivas valisi Emir Necmeddin Ebu'l-Feth b. Emir Han, Konya'dan yardım talebinde bulunarak şehri müdafaaya girişmiştir. Amasya valisi Emir Nureddin Tuğrak, Sivas'a giderek şehrin savunmasına katkı sağlamıştır. Sultan Alaeddin Keykubad meşhur kumandanlarından Kemaleddin Kamyar'ı göndererek kendisi de ardından yola çıkmıştır. Sivas yakınlarında gerçekleşen savaşta Carmagun¹¹ Noyin¹² bozguna

⁸ Kadim Kafkasya halklarından biridir. İlk çağlardan beri bölge tarihinde önemli yer edinmişlerdir. Bkz. Ş. Muhammed Dualı, "Hristiyanlık Öncesi Gürcü Tanrılar Panteonu", *Hitit İlahiyat Dergisi* 21/ 1 (2022), 671-672; Murat Keçiş, Cüneyt Güneş, "Bizans Kafkasya'sının Yönetimine Dair Bazı Tespitler", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi* 12/ 23 (2017), 9-28.

⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", *Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1978), 10/397-385; Faruk Sümer, "Anadolu Selçukluları", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 36/380-384.

¹⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Faruk Sümer, "Keykubad I", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/ 357-359.

¹¹ Kaynaklarda Sormagan ya da Çormagan olarak anılan bu kişi Ötegedey boyundan bir komutandır. Cengiz Han, onu Harezmsular üzerine düzenlediği seferden dönerken etrafa dağılmış Harezmsular bakiyelerini imha etmek, Bağdat Abbasi Halifeliğini itaat altına almak, Kafkasya, İran ve Anadolu'da Moğol akınlarını sürdürmek için görevlendirmiştir. Çormagan Noyan bahsedilen bu görevleri sağlık durumunun bozulduğu 1241 yılına kadar Moğollar adına sürdürmüştür. Hayatı hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Ch'i T'ang, Moğol Sülalesi Devrinde Türk ve İslam Dünyası ile Temaslarda Bulunan Şahsiyetler (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Umumi Türk Tarihi Kürsüsü, Doktora Tezi, 1970), 268; Ergin Ayan, "Moğolların Ortadoğu'daki İlk Noyanı Cormagun", *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 13/ 2 (2018), 179-196.

¹² Abdizâde Hüseyin Hüsameddin'in eserinde Noyin olarak geçen bu ifade Noyan olup, Moğol askeri sisteminde komutan manasına gelmektedir. Bkz. Christopher

uğratarak geri çekilmiştir. Ancak bu sırada Moğollar karşısında güçlü bir direniş göstermesine rağmen ağır yenilgiler almış olan Celeddin Harezşah (1220-1231)¹³, müellifin yorumuyla ifade edecek olursak, asıl düşmanlarıyla mücadeleyi bırakıp İslam ülkelerine karşı saldırıya geçmiştir. Müellif bu saldırının sebebini Hristiyanların teşviki olarak göstermektedir. Alaeddin Keykubad tarafından yenilgiye uğratan Harezşah kaçmış, maiyetinde bulunan beyler bu olaydan kısa bir süre sonra h. 631 (1233-1234) yılında kendileri için Moğollar karşısında güvenli gördükleri Selçuklu topraklarına sığınmışlardır¹⁴.

Müellife göre, Moğolların yeniden Selçuklu topraklarına saldırmasında da Hristiyanların teşviki etkilidir. Moğolları Müslüman Türkler üzerine saldırmaya, Baba İshak¹⁵ isyanında arzu ettikleri başarıyı sağlayamayan Rumlar ve Ermeniler¹⁶, Erran'da ikamet eden Kafkasya Moğol valisi Baycu Noyin'i¹⁷

P. Atwood, *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire*, (New York: Facts on File, Inc, 2004), 412.

- ¹³ Aydın Taneri, "Celâleddin Hârizmşah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/ 248-250.
- ¹⁴ Yasar, *Amasya Tarihi*, I-IV/342-344. Harezşah bakiyelerinin Anadolu'ya göçleri ve yerleşim alanları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mahmut Demir, "Yassıçimen Savaşı Sonrası Sultan I. Alâeddin Keykubâd'ın Harezmlî Politikası", *Harezşahlar ve Etrafındaki Dünya*, ed. O. Bozan - M. Saylık - A. Yaz - A. Ertekin, (Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım, 2024), 245-266.
- ¹⁵ Baba İshak'ın hayatı hakkında kaynaklarda herhangi bir malumat bulunmamaktadır. Abdîzâde Hüseyin Hüsâmeddîn bu kişinin asıl adının İshak olduğunu belirtmektedir. Ancak vermiş olduğu bu bilgiyi aldığı kaynağı belirtmemiştir. Müellife göre, Baba İshak Trabzon Rum İmparatorluğuna bağlı olarak Amasya'da bir Rum devleti kurmak için bazı girişimlerde bulunmuştur. Hristiyan kimliğini gizleyerek Müslümanlar arasında ün kazanmıştır. Böylece bir isyan tertip edecek kadar etrafına adam toplamayı başarmıştır. Hüseyin Hüsâmeddîn haricinde bazı kaynaklar Baba İlyâs-ı Horâsânî'nin müritlerinde biri olduğunu yazmaktadır. Yapılan araştırmalar neticesinde de tertiplenen isyanı Baba İlyâs'ın planladığı Baba İshak'ın da bu doğrultuda bir takım işlere kalkıştığını göstermektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Yaşar Ocak, "Baba İshak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/ 368-369; Yasar, *Amasya Tarihi*, I-IV/ 344.
- ¹⁶ Kafkasya ve Anadolu'da varlık gösteren halklar biridir. İlk çağlardan beri bölge tarihinde önemli yer edinmişlerdir. Bkz. Aygün Attar, "Ermeni Kimliği'nin Anatomisi", *Akademik İncelemeler Dergisi* 2/1 (2014), 293-294; İlhan Akbulut, "Türk Tarihinde Ermeniler", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi* 50/1 (1995), 29.
- ¹⁷ Baycu Noyan 1229 yılında binlik komutanı olarak İran ve Anadolu'da Moğollar adına faaliyetlerini sürdürmekte olan Çormagan Noyan'ın ordusuna katılmıştır.

ikna etmişlerdir. Böylelikle Moğollar h. 640 yılında (1242-1243) otuz bin Tatar askeriyle gelerek Erzurum'a saldırmış ve şehri zapt edip yağmalamışlardır. Şehrin idaresinde bulunan kimseler ile birlikte İslam dinin önde gelen şahsiyetlerini katletmiştir. Ardından Sivas üzerine yürümüştür. Durumdan haberdar olan Sultan Gıyaseddin Keyhusrev (1237-1246)¹⁸ derhal Tatarlar üzerine harekât başlatmıştır. 641 yılı Muharrem ayının 6. günü (26 Haziran 1243 Cuma) Köseadağ mevkiinde gerçekleşen savaşta Selçuklu ordusu bozguna uğramıştır. Bu olay sonrasında Anadolu'da Moğol nüfuzu artmış ve birçok meselede etkisini göstermiştir. Anadolu'ya gelen Moğol beyleri gözüne kestirdiği yayla ve tarlaların iyilerini kendi kontrollerine geçirmişlerdir. Karşlarına çıkan en ufak bir direnişi bahane ederek koca bir nahiye ya da kasabayı yağmalamaya çalışmışlardır¹⁹.

Abdîzâde Hüseyin Hüsameddîn, Anadolu'da Moğol istilasına karşı başkaldırıyı da yine Selçuklu coğrafyasında Hristiyanların nüfuzunu kırmak olarak algılamıştır. Bu nedenle Anadolu Türkmenleri, Mısır Türkleri ile irtibat kurmuştur. Böylece kendileri gibi Müslüman Türk olan, onlar ile ittifak oluşturmuşlardır. Hatta bu ittifaka Selçuklu sultanı Gıyaseddin Keyhüsrev'in de katılmıştır. Bu ittifakın neticesinde Mısır hükümdarı Baybars Han (1260-1277)²⁰,

---

Aslen Moğolların Besüd boyuna mensup olup, Cengiz Han'ın ünlü komutanlarından Cebe Noyan'ın akrabasıdır. Çormagan Noyan'ın 1241 yılında rahatsızlanması üzerine onun yerine geçmiştir. Hayatı hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Atwood, *Encyclopedia of Mongolia*, 29; Mustafa Akkuş - Büşra Bağcı, "Hülâgû Han Döneminde Anadolu'da Görev Yapan Moğol Komutanları", *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 9 (2018), 150-171.

¹⁸ Dönemi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Sevim, "Keyhusrev II", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/348-350; Nejat Kaymaz, *Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev ve Devri*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014).

¹⁹ Yasar, *Amasya Tarihi*, I-IV/350-353.

²⁰ Baybars 1223 yılında Deşt-i Kıpçak'da doğmuştur. Kıpçakların Borçoğlu veya Borlu adıyla bilinen boyuna mensuptur. Esir edilerek ilk önce Sivas'ta ardından da Halep ve Şam'a götürülerek orada bir kuyumcuya satılmıştır. Baybars'ı alan kuyumcu da onu Hama'da bulunan Emir Aytekin el-Bundukdari'ye satmıştır. Böylelikle Kahire'ye giderek Bahriye Memluklarına katılmıştır. Baybars, Eyyubi hanedanına karşı isyan eden Memluklar ile birlikte hareket etmiştir. İsyanın başarıya ulaşması neticesinde devlet içinde önemli görevler üstlenmeye başlamıştır. Ardından 3 Eylül 1260 tarihinde gerçekleşen Ayn-ı Calut savaşında

Tatarlar ile savaşarak Kayseri'ye kadar gelmiştir. Ancak Anadolu'da idari görevler üstlenen beyleri Kayseri'ye ağırtmasına rağmen hiçbiri Moğol korkusundan onun bu davetine icabet etmeyi uygun görmemiştir. Gıyaseddin Keyhüsrev bile Konya'dan çıkararak Baybars'ın bulunduğu yere gitmeye cesaret edememiřtir²¹.

Amasya Tarihi adlı eserde Abdzde Hüseyin Hsmeddn'in fikri dünyasını yansıtn ve Trklk²² akımından etkilendiğinin açıkça görüldüğü kısımlar ise, Moğol istilasına dair görüşlerinde gözlemlenmektedir. Ona göre, "Eğer Moğol hükümeti hissiyt-ı milliyeyi bilseydi ya'n siyset-i milliyeyi ta'kb etseydi ne Anadolu Türkmenleri'ni kırıp geçirir, ne de Mısır Türkleri'yle harb ederek kendi kolunu kanadını kırardı. Belki bunlar ile te'yd-i mnsbt ederek keşmekeş içinde yüzen Bizans ve her tarafını ihta eden Türk ve Tatar hükümetlerini iğfl ve yek-diğeriyle ięęl etmek syesinde idme-i hayt eden ufak Trabzon hkmt-ı Rmiyye'sini ufak bir himmetle kaldırdıktan sonra Asya ve Avrupa'da şanlı bir devlet-i mu'azzama te'ss ederdi. Tatarların bu mağlbiyeti, Anadolu merasına kudret-i mdfa'a verdiği cihetle Tatar nüfuzunun Anadolu'da zevline bir başlangıç olmuşdu."²³ . Müellif burada bu sözleri sarf ederken eserin ilerleyen kısımlarında ise, Azerbaycan ilinde yaşayan Türkler olarak tasvir ettiği Azerilerin Moğollar ile işbirliği içerisinde olmalarını kınamaktadır. Onların Moğollara olan sevgi ve saygısının tapmaya varacak şekilde olduğunu ifade etmiştir. Müslüman ve dindar olmalarına rağmen Moğol idaresinde görevler üstlenmelerini yadırgamıştır. Hatta onların Türkleri ve Türklüğü tahkir edecek durumlara mahal vermekten çekinmediklerini belirtmiştir. Ayrıca Moğolların Anadolu'da

---

Moğolların yenilgiye uğratılmasında önemli roller üstlenmiştir. 23 Ekim 1260 tarihinde de Seyfeddin Kutuz'u öldürerek Memlklular tahtına çıkmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kzım Yaşar Koprman, "Baybars I", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/ 221-223; İsmail Yiğit, "Memlkler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/ 90.

²¹ Yaşar, *Amasya Tarihi*, I-IV/361-362.

²² Ayrıntılı bilgi için bkz. M. şükrü Hanioğlu, "Türkçülük", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/ 551-554.

²³ Yaşar, *Amasya Tarihi*, I-IV/360-361

en güçlü taraftarlarının da Azeriler olduğunu söylemektedir²⁴. Eserde bulunan bu söylem değerlendirildiğinde Abdîzâde Hüseyin Hüsâmeddîn'in, Moğollar ile Türklerin birlikte hareket ederek diğer milletlere karşı bir cephe oluşturması gerektiğine inandığını görmekteyiz. Öte yandan Moğollar ile mutabakat sağlamaları ve Anadolu Türklerine karşı yürütülen harekâtlara destek veren Azerbaycan Türklerinin bu tutumunu da tasvip etmediğini görmekteyiz. Eserde Moğolların, Azeriler haricinde bir diğer yardımcıları İraniler olarak gösterilmektedir. Bu iki grup Moğol tahakkümü altında bulunan Anadolu Türklüğünün rakibi şeklinde tasvir edilmektedir. Moğol idaresinde meydana gelen nifaklar onların yanı sıra destekçileri Azeriler ve İranilerin gücünün kırılmasına, bu durumla ters orantılı olarak Türkmenlerin kuvvet kazanmasına sebep olmaktadır²⁵.

Abdîzâde Hüseyin Hüsâmeddîn'in Amasya Tarihi adlı eserinde Moğol istilası ve neticeleri konusu oldukça yoğun işlenmiştir. Hatta bu olay Anadolu Türklüğüne zarar veren en büyük hadise olarak gösterilmiştir. Bu nedenle Moğolların Anadolu'da yaptıkları yıkım ve katliamın boyutları Amasya şehri özelinde açık bir şekilde ortaya konulmaya çalışılmıştır²⁶. Anadolu halkının Moğollara olan düşmanlığı gözler önüne serilmeye çalışılmıştır. Bu durumun en çarpıcı örneği olarak da eserde, Sivas hâkimi Kadı Burhan (1381-1398)²⁷, Osmanlı'nın, Kosova Savaşı (1389)²⁸ ile meşgul olduğu sırada

²⁴ Yasar, *Amasya Tarihi*, I-IV/394.

²⁵ Yasar, *Amasya Tarihi*, I-IV/398.

²⁶ Yasar, *Amasya Tarihi*, I-IV/159.

²⁷ Oğuzların Salur boyuna mensup Kadı Burhâneddin 1335-1381 yılları arasında Sivas ve Kayseri merkez olmak üzere hüküm süren Uygur asıllı Alaeddin Eretna tarafından kurulmuş, Eretnaoğulları Beyliği'nde idari görevler üstlenmiştir. Ardından Kadı Burhâneddin vezirliğe kadar yükseldiği Eretnaoğulları Beyliği'ne son vererek kendi adıyla anılan bir devlet kurmuştur. Ancak bu devlet de onun yaşamını yitirmesiyle son bulmuştur. Bu devletin tarih sahnesinde kaldığı süre 1381-1398 yılları arasını kapsamaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülkerim Özeydin, "Kadı Burhâneddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/ 74-77; Kemal Göde, "Eretnaoğulları", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/ 295-296.

²⁸ Haçlılar ile Osmanlılar arasında gerçekleşen bu savaşta Osmanlılar galip gelmiştir. Ancak Osmanlı hükümdarı Sultan I. Murad savaş sonrası suikasta uğramış ve öldürülmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Feridun Emecen, "Kosova Savaşları",

Amasya'da bulunan ordunun bir kısmının da bu harbe intikali ile güçsüz düşen şehri zapt etmesi sonrasında yaydığı söylentiler gösterilmiştir. Halkın tepkisini çekmemek ve onları kendi saflarına katmak isteyen Kadı Burhan, “öz Türk” Osmanlılara karşı karalama politikası kapsamında onların Moğol olduklarını iddia ettiği anlatılmaktadır. Bu propaganda ile Kadı Burhan halkın, Moğollardan görmüş olduğu zulüm ve cefayı hatırlamalarını, Moğol olarak nitelendirdiği Osmanlılara meyletmemelerini sağlamaya çalışmıştır²⁹.

Abdîzâde Hüseyin Hüsâmeddîn'in Amasya Tarihi adlı eserinin mühim yanlarından biri ise, Moğol istilası ile birlikte Amasya şehri ve civarında görev yapan Moğol idarecileri hakkında bilgiler vermesi, onların kendilerine yurt tutukları yerleri göstermesidir. Eser bu hususta onlar tarafından kurulan yerleşim yerleri ve inşa edilen binalar hakkında malumatlar içermektedir. Ayrıca eserden Moğol ya da Tatar adıyla anılan kimselerin Amasya ve civarında yüzyıllar boyunca, nerelerde yaşadıkları, ne gibi faaliyetlerde buldukları, hangi görevleri ifa ettikleri ve dönemlerinin mühim meselelerinde üslendikleri roller takip edilebilmektedir³⁰.

SONUÇ

Yapmış olduğumuz bu çalışmada Abdîzâde Hüseyin Hüsâmeddîn'in Amasya Tarihi adlı eserinde ele aldığı Moğol İstilasası konusunu nasıl algıladığı hususu değerlendirilmiştir. Eserde geçen bir takım örnekler üzerinden müellifin bakış açısı incelenmiştir. Bu doğrultuda dikkatimizi çeken ilk unsur eser içerisinde Moğollardan bahsedilirken iki farklı isimlendirmenin tercih edildiğidir. Yapılan tetkikler neticesinde, eserden görüldüğü üzere Moğol ve Tatar adları birbirinin muadili olarak kullanılmıştır.

Eserin farklı yerlerinden edindiğimiz bilgiler ışığında Abdîzâde Hüseyin Hüsâmeddîn'in genel olarak Moğol istilasını gayri müslim çevrelerce alevlendirilen bir olay gibi ifade

---

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/ 221-224.

²⁹ Yasar, *Amasya Tarihi*, I-IV/447.

³⁰ Bkz. Yasar, *Amasya Tarihi*, I-IV, VI-XII.

ettiğini görmekteyiz. Müellifin bakış açısıyla olay şu şekilde özetlenebilir: Müslümanlar ile aynı coğrafyada yaşayan ve onlara karşı bir üstünlük sağlayamayan Hristiyan halklar Moğol istilasını bir fırsat bilmişlerdir. Böylelikle Moğolların tarafına geçerek Müslümanlara yapılan zulüm ve katliamı teşvik etmişlerdir. Bu sayede Anadolu'da eşi benzeri görülmemiş bir yıkımın önü açılmıştır. Bu yıkımın maddi ve manevi boyutları da eserden gözlenebilmektedir.

Müellif ayrıca Müslüman olan Azeriler ve İranlıların da Moğollar tarafında yer almalarını yadırgamış ve onları Moğol perestlik ile suçlamıştır. Bu tutumu da müellifin, bir taraf olarak olayları algıladığının açık kanıtıdır. Çünkü savunduğu görüş ve ifadelerinde bir takım çelişkiler mevcuttur. Bir yandan Moğollar ile birlik olan Anadolu ve Mısır Türklüğünün muazzam bir devlet kurduğunu hayal ederken diğer taraftan onlarla birlikte hareket edenleri kınamaktadır. Elbette bu durum müellifin mensubu olduğu Anadolu Türklüğünün, Moğol istilası sırasında çekmiş oldukları acıların fikri dünyasındaki milli tutumun bir yansıması olarak görülebilir.

KAYNAKÇA

- Akbulut, İlhan. "Türk Tarihinde Ermeniler". *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi* 50/1 (1995), 29-41.
- Akkuş, Mustafa - Bağcı, Büşra. "Hülâgû Han Döneminde Anadolu'da Görev Yapan Moğol Komutanları". *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 9 (2018), 150-171.
- Akpınar, Turgut. "Hüseyin Hüsâmeddin Yasar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 18/551-552. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Attar, Aygün. "Ermeni Kimliği'nin Anatomisi". *Akademik İncelemeler Dergisi* 2/1 (2014), 291-308.
- Atwood, Christopher P.. *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire*. New York: Facts on File, Inc, 2004.
- Ayan, Ergin. "Moğolların Ortadoğu'daki İlk Noyanu Cormagun". *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 13/ 2 (2018), 179-196.

- Aydın, Mesut – Dündar, Recep. “Amasya Şehir Tarihleri”. *The Journal of Academic Social Science Studies* 6/ 3 (2013), 971-990.
- De la Vaissiere, Etienne. “Moğol Adının Kökeni”. çev. Hilal Okul. *Edebiyat Dilbilim Eğitim ve Bilimsel Araştırmalar Dergisi* 1/ 1 (2022), 179-183.
- Demir, Mahmut. “Yassıçimen Savaşı Sonrası Sultan I. Alâeddin Keykubâd’ın Harezmi Politikası”. *Harezmsahlar ve Etrafındaki Dünya*. ed. O. Bozan - M. Saylık - A. Yaz - A. Ertekin. Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım, (2024), 245-266.
- Dualı, Muhammed. “Hristiyanlık Öncesi Gürcü Tanrılar Panteonu”. *Hitit İlahiyat Dergisi* 21/ 1 (2022), 667-687.
- Emecen, Feridun. “Kosova Savaşları”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 26/ 221-224. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Göde, Kemal. “Eretnaoğulları”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 11/ 295-296. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Hanioğlu, M. Şükrü. “Türkçülük”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 41/ 551-554. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Kafesoğlu, İbrahim. “Selçuklular”. *Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*. 10/353-416. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1978.
- Kaymaz, Nejat. *Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev ve Devri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.
- Keçiş, Murat - Güneş, Cüneyt. “Bizans Kafkasya’sının Yönetimine Dair Bazı Tespitler”. *Karadeniz İncelemeleri Dergisi* 12/ 23 (2017), 9-28.
- Koprıman, Kâzım Yaşar. “Baybars I”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 5/ 221-223. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Moğolların Gizli Tarihçesi*. ed. E. Kalan, çev. M. L. Kaya. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2011.
- Moğolların Gizli Tarihi*. çev. Ahmet Temir. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995.
- Mongolin Nigoçan Tobçıyan*. neşr. B. Sumyabaatar. Ulaanbaatar: Ulsin Hevleliin Gazar, 1990.
- Ocak, Ahmet Yaşar. “Baba İshak”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 4/ 368-369. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

- Özaydın, Abdülkerim. “Kadı Burhâneddin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 24/ 74-77. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Reşîduddîn Fazlullah Hemedânî, *Câmiu't Tevârih*. neşr. M. Ruşen – M. Musevi. I Cilt. Tahran: İntişarat-ı Elburz, 1995.
- Sevim, Ali. “Keyhusrev II”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 25/348-350. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Sümer, Faruk. “Anadolu Selçukluları”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 36/380-384. Ankara: TDV Yayınları, 2009.
- Sümer, Faruk. “Keykubad I”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 25/357-359. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- T’ang, Ch’i. Moğol Sülalesi Devrinde Türk ve İslam Dünyası ile Temaslarda Bulunan Şahsiyetler. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Umumi Türk Tarihi Kürsüsü, Doktora Tezi, 1970.
- Taneri, Aydın. “Celâleddin Hârizmşah”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7/ 248-250. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Tellioğlu, İbrahim. “Trabzon Rum Devleti’nin Hristiyan Dünyasıyla İlişkileri (1214-1458)”. *Uluslararası Karadeniz Araştırmaları Dergisi* 5/5 (2008), 33-53.
- Tellioğlu, İbrahim. *Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz’de Türkler*. Trabzon: Serander Yayınları, 2004.
- Yasar, Abdîzâde Hüseyin Hüsâmeddîn. *Amasya Tarihi*. ed. S. Keçeci Kurt, R. O. Özel, M. Hakverdioğlu. I-IV, VI-XII Cilt. Samsun: Uğur Ofset, 2022.
- Yıldırım, Kürşat. “Tatar Adının Kökeni Üzerine”. *Türkiyat Mecmuası* 22/ 2 (2012), 171-190.
- Yiğit, İsmail. “Memlükler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 29/ 90-97. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

ABDÎZÂDE HÜSEYİN HÜSÂMEDDÎN YASAR'IN AMASYA TARİHİ ESERİ BAĞLAMINDA ANADOLU'DA ŞİİLİK*

Ümit ERKAN**

Öz

Şiîliğin Anadolu'daki etkisinin tespit edilebilmesi için Anadolu Türk tarihindeki dinî ve mezhebî serencâmın bilinmesi gerekir. Bu bağlamda Hüseyin Hüsâmeddîn Yasar'ın Amasya Tarihi adlı eser Anadolu'da Şiî varlığına dair çeşitli bulgular içermektedir. Eserde Anadolu Selçuklu, İlhanlılar Dönemi ve Osmanlı-Safevî ilişkileri çerçevesinde Anadolu'da Şiîliğin etkisinden bahsedilmektedir. Eserde Şiîliğe dair verilen bilgilere bakıldığında Anadolu Selçuklu I. Kılıçarslan döneminde (1092-1107) Şiîliğin halk arasında yayıldığı, İlhanlı hakimiyeti döneminde (1304-1316) Şiîliğin resmî mezhep ilan edilmesiyle Anadolu'da ilk üç halifenin adının zikredilmesinin yasaklandığı, Olcaytu'nun muhabbetini kazanan Barak Baba'nın insanları Şiîliğe davet ettiği zikredilmektedir. 904/1498 yılında İran taraflarında Şeyh İsmâil'in ortaya çıkışı ve Amasya'ya gelen Acemler'in etkisiyle Şiîliğin yayılmaya başladığı vurgulanmaktadır. Bu dönemde Figânî İshâk Çelebi'nin Şiîleri ta'n eden hicivleri halk arasında okunarak Şiîlerin kızdırıldığı belirtilmektedir. Amasya'da Cemel ve Siffîn ricâli hakkındaki tartışmalar nedeniyle Sünnîler ile Şiîler arasında kanlı bir arbede yaşandığı da ifade edilmektedir. Hüseyin Hüsâmeddîn eserinde 916/1510'da Şah Kulu'nun halifelerinden Celal Halife ve Zünnûn Halife Amasya civarında isyan çıkararak açıktan herkesi Şiîliğe davet etmeye çalıştığı ifade edilmektedir. Bu bağlamda Amasya Tarihi'nde Şiîliğe dair verilen bilgilerin atıf yapılan kaynaklardan teyit edilmesi, konu ile ilgili çalışmalarla karşılaştırılması ve değerlendirmeye tabi tutulması önem arz etmektedir. Hüseyin

* Bu çalışma 16-18 Mayıs 2024 tarihinde düzenlenen Abdizade Hüseyin Hüsameddin Yasar temalı "Uluslararası Amasya Sosyal Bilimler Araştırmaları Sempozyumu-1" adlı sempozyumda sunulan bildirinin genişletilmiş halidir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi, umit.erkan@erdogan.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-6583-0767>.

Hüsâmeddîn eserinde Anadolu'da Şîliğin tesirine dair birçok bilgi olmakla birlikte özellikle Osmanlı-Safevî mücadelesi sürecinde Anadolu'da isyan eden Kızılbaş (Alevi) liderler Şîlikle irtibatlandırılmaya, Sünnîlik içerisinde de olan Hz. Ali ve Ehl-i Beyt'i sevme gibi birtakım anlayışların Şîliğe mâl edilmeye çalışıldığı görülmüştür. Safevî Şîliği'nin özellikle Anadolu'daki göçebe Türkmenleri etkilediğini söylemekle birlikte onların İmâmiyye Şîliğini tercih ettiğini kabul etmek pek mümkün görünmemektedir.

Anahtar Kelimeler: İslam Mezhepleri Tarihi, Şîlik, Anadolu Selçuklu, İlhanlı, Osmanlı.

The History of Amasya by Abdizade Huseyin Husameddin Yasar in the Context of Shiism in Anatolia

Abstract

In order to determine the influence of Shiism in Anatolia, it is necessary to know the religious and sectarian history of Anatolian Turkish history. In this context, Hüseyin Hüsâmeddîn Yasar's History of Amasya contains various findings on the Shiite presence in Anatolia. In the work, the influence of Shiism in Anatolia is mentioned within the framework of the Anatolian Seljuk, Ilkhanid and Ottoman-Safavid relations. When we look at the information on Shiism in the work, it is mentioned that Shiism spread among the people during the Anatolian Seljuk Kılıçarslan I period (1092-1107), Shiism was declared an official sect during the Ilkhanid period (1304-1316), the mention of the names of the first three caliphs was banned in Anatolia, and Barak Baba, who won the affection of Olcaytu, invited people to Shiism. It is emphasized that Shiism began to spread in 904/1498 with the emergence of Sheikh Ismail in Iran and the influence of Persians who came to Amasya. In this period, Figânî İshâk Celebi's satires on the Shiites were read among the people and Shiites were angered. It is also stated that there was a bloody brawl between Sunnites and Shiites in Amasya due to discussions about the rijâl of Jamal and Siffîn. Hüseyin Hüsâmeddîn states that in 916/1510, Celal Halife and Zünnûn Halife, caliphs of Şah Kulu, revolted in the vicinity of Amasya and tried to openly

invite everyone to Shiism. In this context, it is important to confirm the information on Shiism given in the History of Amasya from the referenced sources, compare it with related studies and subject it to evaluation. Although there is a lot of information about the influence of Shiism in Anatolia in Hüseyin Hüsâmeddîn's work, it has been observed that especially during the Ottoman-Safavid struggle, the Kızılbaş (Alevi) leaders who rebelled in Anatolia were linked to Shiism, and some understandings such as love for Hz. Ali and Ahl al-Bayt, which are also within Sunnism, were tried to be attributed to Shiism. Although we can say that Safavid Shiism influenced nomadic Turkmens especially in Anatolia, it is not possible to accept that they preferred Imamiyya Shiism.

Keywords: History of Islamic Sects, Shiism, Anatolian Seljuk, Ilkhanid, Ottoman.

GİRİŞ

Hüseyin Hüsâmeddîn Yasar'ın (1869-1939) şehir tarihçiliğine öncülük ettiği kabul edilen "*Amasya Tarihi*" adlı eseri Anadolu şehir tarihçiliği alanında ilk ve en önemli çalışmalardan biri olarak kabul edilmektedir. Bu eser, şehir tarihi olmasının ötesinde Anadolu'daki Türk tarihinin gelişimine dair kapsamlı bilgiler sunmaktadır. Eserde, Selçuklu, Beylikler dönemi ve Osmanlı tarihi başta olmak üzere, genel olarak Türk tarihinin önemli dönemeçleri ve olayları ele alınmaktadır. Yasar'ın, İstanbul, Selânik, Hanya, Şam, Hicaz, Amasya ve Bursa gibi Osmanlı coğrafyasının farklı şehirlerinden topladığı el yazmaları, mahkeme sicilleri, vakfiyeler, kitâbeler ve mezar taşları gibi birincil kaynaklardan yararlanarak hazırladığı çalışmalar, bu alandaki literatüre önemli katkılar sunmuştur. Ancak, Yasar'ın kaynak gösterme konusunda yeterince titiz davranmamış olması ve etimolojik benzetmelerde aşırıya kaçması, eserlerinin bilimsel değeri konusunda bazı şüphelere yol açmıştır. Yine de Yasar'ın özellikle "*Amasya Tarihi*" adlı eseri hem yerli hem de yabancı tarihçiler tarafından yüksek değer verilen bir eser olarak kabul edilmektedir. On iki cilt olarak hazırlanan *Amasya Tarihi*'nin

ancak ilk dört cildi ile 4. cildin “bâkiyesi” yayımlanabilmiş, 5. cilt kaybolmuş, diğer yedi cilt ise neşredilmek üzere Amasya Belediyesi tarafından satın alınmıştır.¹

XI. yüzyılın son çeyreklerine doğru, Anadolu, İslâmlaşma sürecinin en yoğun yaşandığı evrelerden birine şahit olmuştur. Bu süreç, Bizans İmparatorluğu’nun doğu sınırlarından başlayıp, günümüz İran’ının batı sınırlarına kadar uzanmış; Kuzeyde Karadeniz’in sahillerinden, güneyde ise o dönemde varlık gösteren Eyyûbî Devleti’nin sınırlarına dek geniş bir coğrafyayı kapsamıştır. İlgili coğrafya, batıda Anadolu Selçukluları, merkezde Dânişmendliler ve doğuda çeşitli Türkmen beylikleri olmak üzere farklı siyasî oluşumlar tarafından yönetilmiştir. Bu siyasî oluşumlar, kendilerine bağlı topraklarda, özgün dinî ve siyasî politikalar uygulamayı tercih etmişlerdir. Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nun ideolojik ve siyasî mirasını üzerine alan bu devletler, yönetim biçimlerini, İslâm dininin Sünnî yorumuna dayandırarak şekillendirmişlerdir.²

Anadolu’da İslâmlaşma süreci ve dinî yapılanma, özellikle XI. yüzyılın sonlarından itibaren, Hanefî mezhebinin Sünnî İslâm içerisinde baskın bir konuma gelmesiyle karakterize edilirken, Doğu Anadolu bölgelerinde Şâfiî mezhebinin varlığı da belirgin bir şekilde hissedilmiştir. Bu dönemde, eğitim ve öğretim faaliyetleri ile hukukî alanda Hanefî mezhebi ağırlıklı bir yapı hâkimken, devlet mekanizması ve yönetici sınıf tarafından bu durumun bilinçli bir şekilde desteklendiği anlaşılmaktadır. Anadolu Selçuklu Devleti başta olmak üzere, bölgedeki Türk hükümdarlarının, çeşitli etnik ve kültürel kökenlerden gelen din ve ilim adamlarını, tasavvuf erbâbını desteklemeleri ve onları himâye altına almaları, bu dönemin entelektüel ve dinî yaşamını

¹ Turgut Akpınar, “Amasya Tarihi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/6-7; Turgut Akpınar, “Hüseyn Hüsâmeddin Yasar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/551-552; Abdîzâde Hüseyn Hüsâmeddin Yasar, *Amasya Tarihi*, haz. Mehmet Arslan, ed. Songül Keçeci Kurt vd. (Amasya: Amasya Belediyesi Kültür Yayınları, 2022), 11-72.

² Ahmet Yaşar Ocak, “Anadolu (Anadolu’nun Türkleşmesi ve İslâmlaşması)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/111.

zenginleştiren önemli bir faktördür. Devletin resmî olarak benimsediği Sünnî İslâm anlayışının yanı sıra, göçebe ve yarı göçebe Türkmenler arasında Şîî ve özellikle İsmâîlî etkilerin de görüldüğünü belirtmek gerekir. Ancak Şîîlik, resmî bir mezhep olarak tanınmamıştır. Anadolu Selçukluları ve diğer devlet yapıları içerisinde, Sünnîlik dışı dinî akımlar ve gruplara karşı herhangi bir baskı politikası da uygulanmamıştır; bu tür hareketlere yalnızca sosyal ve idari düzen için bir tehdit olarak görüldüklerinde müdahale edilmiştir.³

XIII. yüzyılda yaşanan göçler, Anadolu'nun sosyo-kültürel ve dinî yapısında önemli değişikliklere yol açmıştır. Bu dönemde, Anadolu'ya yerleşen göçebe Türkmenler arasında Sünnîlik dışında çeşitli dinî akımlar ve mezhepler yayılmış, özellikle siyasî ve sosyal hareketler ile dinî ve tasavvufî akımlar da etkili olmuştur. Türklerin İslâm öncesi dönemlerden itibaren sahip olduğu kültürel ve dinî unsurlar, göçebe Türkmenler arasında Sünnîlik dışında gelişen bu akımların temelini oluşturmuştur. Atalar kültü, Gök Tanrı inancı, tabiat kültleri, Şamanizm ve çeşitli Asya dinlerinin kalıntıları, bu yeni dini eğilimlerin yapı taşlarını teşkil etmiştir. İslâmiyet'in Türk toplulukları arasında yayılmasından önceki dönemde, bazı Türk grupların İran ve Mâverâünnehir bölgesindeki İsmâîlî propagandalarının etkisi altında kaldığı bilinmektedir. VIII. yüzyılda, Emevîlere karşı olan hareketler ve 755 yılında Ebû Müslim'in öldürülmesinin ardından Mâverâünnehir, Horasan ve Azerbaycan'da meydana gelen ayaklanmalar aşırı Şîî grupların güçlenmesine ve Türkler arasında önemli bir taraftar kitlesinin oluşmasına neden olmuştur.⁴

İlhanlı hükümdarı Olcaytu'nun İmâmîyye Şîîliğini kabul etmesinin ardından Anadolu'da Şîîliğin yayılması için uygun bir zemin oluşmuştur. Öte yandan 1240 yılındaki Babaî İsyanı ve Cimri İsyanı gibi Moğollara karşı yapılan ayaklanmalarda güçlü bir mehdîlik inancının varlığına dikkat çekilmesine rağmen, tüm bunlar İsmâîliyye veya İmâmîyye Şîîliğinin Anadolu'da yaygın olduğuna dair kesin kanıtlar

³ Ocak, "Anadolu (Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşması)", 3/111.

⁴ Ocak, "Anadolu (Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşması)", 3/113.

sunmamaktadır. Ayrıca, seyyah İbn Battûta gibi kişilerin gözlemlerine dayanarak Anadolu'da Sünnîlik dışı grupların bulunmadığı sonucuna varmak da yanıltıcıdır. Nitekim İbn Battûta'nın sınırlı bir güzergâhı takip etmesi ve ana yollardan sapmadan seyahat etmesi nedeniyle, Anadolu'nun her yerini kapsamlı bir şekilde görememiş olabileceği ve bu yüzden dini çeşitliliği tam olarak yansıtamamış olabileceği belirtilmektedir.⁵ Şîliğin Anadolu'ya tesir edişi daha çok Osmanlı-Safevî ilişkileriyle bağlantılı XV. yüzyılın sonu XVI. yüzyılın başında Safevî propagandalarının sonucunda gerçekleştiği bilinmektedir.⁶

Anadolu'da Şîliğin tesirine dair çeşitli araştırmalar⁷ olmakla birlikte çalışmamız Hüseyin Hüsâmeddîn Yasar'ın Amasya Tarihi eseri üzerinden Anadolu'daki Şîî varlığına dair bilgileri ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Hüseyin Hüsâmeddîn Yasar'ın Anadolu Selçuklu, İlhanlı ve Osmanlı dönemlerinde Anadolu'da Şîî varlığına dair verdiği bilgilerde döneme ait birincil kaynakları kullanmasının yanında günümüze ulaşmayan kaynaklara da atıf yapması araştırmanın önemini ortaya koymaktadır. Birincil ve ikincil kaynakları kullanarak kaynak kritiği metodolojisini benimseyerek elde ettiğimiz bulgular, Yasar'ın eserinde, Anadolu'da İsmâiliyye ve İmâmîyye Şîîliği'nin etkisinin gözlemlenmesine rağmen, bu mezheplerin geniş bir yayılım göstermediğini ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, günümüzde Şîî olarak tanımlanması mümkün olmayan ancak Alevi olarak

⁵ Ocak, "Anadolu (Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşması)", 3/113.

⁶ Tahsin Yazıcı, "Safevîler", *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, ts.), 10/53-54.

⁷ Anadolu'da Şîliğin tesiriyle ilgili bk. Claude Cahen, "Osmanlılar'dan Önce Anadolu'da Şîilik Problemi", çev. Sabri Hizmetli, *Ankara Üniversitesi İslami İlimler Enstitüsü Dergisi* 5/5 (1982), 305-319; M. Fuad Köprülü, *Anadolu'da İslâmiyet* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2005), 53-63; Seyfullah Kara, "Türkiye Selçukluları Döneminde Anadolu'da Şîilik Sorunu", *Marife* 8/3 (2008), 155-177; Metin Bozkuş, *Anadolu'da İslam ve Mezhepler* (Sivas: Asitan Yayıncılık, 2011), 47-64; M. Saffet Sarıkaya, *Anadolu Aleviliğinin Tarihi Arka Planı (XI-XIII. Yüzyıl)* (İstanbul: Post Yayınevi, 2016), 97-181; Tahir Harimi Balcıoğlu, *Türkler Arasında Şîilik Cereyanları*, haz. Ali Birbiçer (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2017), 118-193; Şaban Banaz, "Safevî Etkisi Öncesinde Anadolu'da Ca'ferîlik", *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (2018), 66-87.

adlandırılan Kızılbaş topluluklarının, Şîf olarak sınıflandırıldığına dair bulgular sunmaktadır.

Anadolu Selçuklu Dönemi

Anadolu Selçuklu Devleti'nin tarihsel süreci içerisinde, Babaîler İsyanı, dinî ve sosyal tarih açısından mühim bir vakadır. Bu isyan, Türkmen ayaklanmaları arasında özel bir yer tutmakta ve Anadolu'nun tarihi dinamiklerini anlamak açısından önemli bir olay olarak değerlendirilmektedir. I. Alâeddin Keykubâd'ın trajik bir şekilde zehirlenerek hayatını kaybetmesinin ardından, oğlu II. Gıyâseddîn, 1237 yılında Anadolu Selçuklu tahtına çıkmıştır. Genç yaşında tahtı devralan II. Gıyâseddîn'in yönetim tecrübesinin eksikliği ve idari zafiyetleri, babasının sağlamış olduğu yönetim anlayışında köklü değişikliklere yol açmış, bu durum siyasî, toplumsal ve ekonomik alanlarda çeşitli sıkıntıların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu dönemde, vezir Sâdeddîn Köpek'in, kişisel geleceğini gözeterak gerçekleştirdiği meşruyet dışı faaliyetler, toplumda ciddi krizlerin meydana gelmesine sebebiyet vermiştir. Yönetimin bu şekilde yürütülmesi, toplumsal yapı üzerinde derin yaralar açmıştır. Çeşitli Türkmen liderlerinin öldürülmesi, hatalı ekonomik ve siyasî kararların alınması, ayrıca Türkmen nüfusunun ağır vergilerle baskı altına alınması, toplumun bu yönetimden ciddi şekilde olumsuz etkilenmesine yol açmıştır. Bu olumsuzluklar, 1240 yılında patlak veren bir isyanın zeminini hazırlamıştır.⁸

Önce Güney Doğu Anadolu bölgesinde, sonrasında Orta Anadolu'da yayılan isyanın merkezi Amasya olmuştur. İsyân bir Türkmen babasının, kendisinin Peygamber olduğunu ilan ederek Selçuklu yönetimine karşı ayaklanmasıyla başlamıştır. Türkmen babası etrafına topladığı Türkmenlerle Selçuklu güçlerine karşı ciddi başarılar elde etmiştir. Sonuçta 1240 yılında son bir teşebbüsü sonrası Amasya'da bastırılıp yakalanmış ve idam edilmiştir. İsyana liderlik edenlerden biri Amasya'da ikamet eden Baba İlyas-ı Horasanî, diğeri de

---

⁸ Ahmet Yaşar Ocak, *Babaîler İsyanı: Aleviliğin Tarihsel Altyapısı* (İstanbul: Dergah Yayınları, 1996), 31.

Kefersûd taraflarında otururken Amasya'ya gelip yerleşen onun halifesi Baba İshak isimli bir Türkmendir.⁹ Her ikisinin de Vefâiyye tarikatına mensup oldukları ifade edilmektedir.¹⁰

İsyanın ortaya çıkışında rol oynayan faktörlerden birisi, Baba İlyas'ın *Baba Velîyullah*, *Baba Resûlullah*, *Baba Resûl* gibi isimlerle kendini tanıtmış olmasıdır. Türkmenleri Selçuklu baskısından kurtaracak ve onlara adil bir yaşam şansı sağlayacak ilahi bir varlık olarak kendini pozisyonlandırmıştır. Hem kadınlar hem de erkekler tarafından peygamber ve ilahi bir kurtarıcı olarak kabul edilen bu lider uğrunda, varlıklarını ve hayatlarını feda etmek, onlar için büyük bir onur kaynağı haline gelmiştir. Öyle ki, onun vefatı karşısında bile, yandaşları ölümünü kabullenmekte güçlük çekmişlerdir. Selçuklu ordusunun mensupları dahi, isyan sürecinde, onun mucizelerle dolu hayatının bıraktığı etkiler nedeniyle saldırıya geçmekte tereddüt etmişlerdir.¹¹

Baba İlyas'ın, mesiyânîk ve mehdîci bir kimlikle sahneye çıktığı anlaşılmaktadır. Mehdî inancı, İslam'da ilk olarak Şîîliğin Gulât kollarında ortaya çıkmış, daha sonra İsmâiliyye ve İmâmîyye gibi Şîî mezheplerinin temel inançları arasında yerini almıştır.¹² Bu bağlamda Baba İlyas'ın, özellikle İsmâilîliği de içerebilecek şekilde, Şîî inanç sisteminden etkilenmiş olabileceği iddia edilmektedir. Baba İlyas'ın Amasya'daki isyan sırasında mağlubiyetinin ardından bazı yandaşları tarafından sorgulandığında, "*Yarın hepinizin önünde Tanrı ile konuşacağım ve bu talihsizliğin neden üzerimize geldiğini soracağım*" şeklindeki yanıtı, kendisinin gerçekten bir resul olduğuna inandığının göstergesi olarak önem taşımaktadır.¹³ XI-XIII. yüzyıllar arasında, Kuzey Suriye bölgesi, İsmâîlî hareketinin yoğun propaganda faaliyetlerine ev sahipliği yapmıştır. Bu bölgede

⁹ Ocak, *Babaîler İsyanı: Aleviliğin Tarihsel Altyapısı*, 31.

¹⁰ Ocak, *Babaîler İsyanı: Aleviliğin Tarihsel Altyapısı*, 74-75,104-105.

¹¹ Ocak, *Babaîler İsyanı: Aleviliğin Tarihsel Altyapısı*, 105-110.

¹² Ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa Öz, "Mehdîlik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/384-386; Sönmez Kutlu, "Beklenen Kurtarıcı İnanışına Dayalı Siyasî ve Dinî Hareketlerde Mehdîlik Tipolojileri", *Beklenen Kurtarıcı İnanıcı* (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2017), 291-351; Ali Avcu, *İslam'ın İlk Marjinaleri Gulat-ı Şîa* (Ankara: Fecr Yayınları, 2020), 330-350.

¹³ Ocak, *Babaîler İsyanı: Aleviliğin Tarihsel Altyapısı*, 110-112.

bulunan İsmâîlî kalelerin varlığı, bu coğrafyadan geçen ve sonrasında Anadolu'ya yerleşen Türkmenleri etkilemiş ve onlar aracılığıyla İsmâîlî düşüncelerinin Anadolu'ya taşınması olasılığını artırmıştır. Bu bağlamda, Baba İlyas'ın, zaten bu coğrafyadan geçmiş olan Türkmenler arasında yabancı olmayan bir dizi fikri kullanarak isyanını organize ettiği düşünülmektedir.¹⁴ Bununla birlikte, Babaîler isyanının heterodoks İslâm'ın, Sünnî İslâm'a karşı yürüttüğü bir din veya mezhep savaşı olmadığını da belirtmek gerekir.¹⁵ Netice itibarıyla Babaîliğin bir tarikat olduğu, Babaî isyanın peygamberlik veya mehdîlik iddiaları taşıdığı, isyan liderlerinin Sünnîlik dışı heterodoks zümrelerden ve Şîî İsmâîlî olduğu gibi yaklaşımlar karşımıza çıkmaktadır.¹⁶

Hüseyin Hüsameddin, Baba İshak'tan bahsettiği eserinde Şiraz'da Şîî usulünü öğrendiğine dair bilgilere yer vermektedir. Hüseyin Hüsameddin, 619/1222 yılından önce, Sivas kadısı olarak hizmet vermiş olan Muhyiddîn Muhammed bin Ali bin Ahmed et-Temîmî el-Halebî'nin, Şîîliğe mensup bir âlim aynı zamanda da Batınî düşünceye sahip biri olduğunu ifade etmektedir. Bu yönleriyle Sultan Alâ'eddîn Keykubâd'ın ilgisini çekmeyi başaran Muhyiddîn Muhammed'in, Sivas kadılığı görevine getirildiği belirtilmektedir. Eserde Baba İshâk Kefersûdî'nin, Şiraz'da Şîî usulünü tahsil ederek tanınmış bir kişi haline geldiği ifade edilmektedir. Sivas kadısı olan hocası Muhammed Temîmi'nin görev yaptığı dönemde Sivas'a taşınan Baba İshâk Kefersûdî, burada Şîîliği halk arasında yaymaya başlamış ve bu faaliyetleriyle ün kazanmıştır. Ancak, 621 yılında Muhammed Temîmi'nin ölümüyle, Kefersûdî'nin yaydığı Şîîliğin olumsuz etkileri ortaya çıkmış, bu da onun gizlenmesine ve nihayetinde Sivas'tan ayrılarak büyük

¹⁴ Ocak, *Babaîler İsyani: Aleviliğin Tarihsel Altyapısı*, 118-120; Ayrıca bk. Ali Avcu, *Horasan-Maveraünnehir'de İsmâîlîlik* (İstanbul: Marmara Akademi Yayıncılık, 2018), 196-202.

¹⁵ Ocak, *Babaîler İsyani: Aleviliğin Tarihsel Altyapısı*, 76-80; Ahmet Yaşar Ocak, "Babaîler İsyanından Kızılbaşlığa: Anadolu'da İslâm Heterodoksisinin Doğuş ve Gelişim Tarihine Kısa Bir Bakış", *Belleten* 64/239 (2000), 136-137.

¹⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. Ocak, *Babaîler İsyani: Aleviliğin Tarihsel Altyapısı*.

olasılıkla Amasya yakınlarında, Kedağra olarak adlandırılan bir köye sığınmasına sebep olmuştur.¹⁷

Amasya Valisi Hacı Nûreddîn Tuğrak Bey'den bahseden Hüseyin Hüsameddin, 631/1233-34 tarihinde Tuğrak Bey'in Baba İlyas Horasânî'nin Hânkâh-ı Mes'ûdî'nin şeyhi olması sebebiyle ona mürit olduğunu ve dergâhın etkisini artırdığını ifade etmektedir. Baba İlyas'ın müridi olan Baba İshak Kefersudî de dergâhın artan nüfuzundan faydalanmış ve zamanında köylüleri büyü ve olağanüstü yetenekleriyle kendine çekmiş, bu sayede halk arasında önemli bir kişi haline gelmiştir. Baba İlyas'ın etkisi, artan sayıda müritleri ile önem kazanmaya başlamıştır. Ancak Baba İlyas'ın faaliyetlerini perde arkasından yönlendiren ve İslâm'a yeni girmiş bir mühtedi gibi davranıp İslâm toplumunun dini inançlarını bozarak Rumların lehine hareket eden Baba İshak, Amasya'da bir Rum krallığı kurma çabası içindedir. Bu amaçla Baba İlyas'ı kullanarak, Müslüman Türkler ile Hristiyan Rumlar ve Ermenilerin inanç ve duygularını uzlaştırmaya çalışmaktadır. Netice itibarıyla Hüseyin Hüsameddin, Baba İshak Kefersudî'nin aslında bir Rum olduğunu, Amasya'dan Urfa yakınlarındaki Sümaysat'a giderek Müslümanmış gibi kendini gösterdiğini belirtmektedir. Sonrasında Şiraz'a gidip orada Sivas kadısı Ebû Abdullah Muhammed et-Temîmi'den Şîliğin esaslarını, büyüü ve felsefeyi öğrenmiştir.¹⁸

Baba İshak'ın Batınî düşüncelerinin kaynağından bahseden Hüseyin Hüsameddin, onun Batınîlerin lideri Hând Alâeddîn Muhammed bin Hasan-ı Sâni'den¹⁹ Batınîliğin prensiplerini öğrendiğini ifade etmektedir. Baba İshak, Sümaysat çevresinde bulunan Kefersud bölgesinde yaşayarak halka Şîliği ve Batınî öğretilerini yaymaya başlamıştır. Aynı zamanda sihir ve büyü ile keramet göstererek bazı cahilleri etkisi altına aldığı belirtilmektedir. Batınîlikteki, kişinin kalben aydınlanması ile Kur'an-ı Kerim'in emrettiği beş temel farzın fiilen yerine getirilmesi zorunlu olmaktan çıkmış ve bu

¹⁷ Yasar, *Amasya Tarihi*, 2/341.

¹⁸ Yasar, *Amasya Tarihi*, 2/344.

¹⁹ II. Hasan için bk. Mustafa Öz - Mustafa Muhammed eş-Şek'a, "İsmâiliyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/128-133.

görevlerin daha çok batını anlamları önem kazanmıştır. Kalbin Allah'a boyun eğmesiyle, bu mezhepte zahiri eylemler gereksiz hale gelmiş ve şeriatın yasakladığı her türlü eylem mübah sayılmıştır.²⁰

Hüseyin Hüsameddin, Şîliği Bâtınıliğe benzeterek Yaratıcı'nın yaratılmış bedenlere girme (hulul) ve yaratılmışın Yaratıcı ile birleşme (ittihad) inancının Şîlikte de temel bir öğreti olarak kabul edildiğini iddia etmektedir. Bu inanç sistemine göre ulûhiyet sırasıyla peygamberlere, Hz. Ali'ye, Ehl-i Beyt imamlarına ve sonrasında da her asırda Hz. Ali'yi seven kâmil insanlara geçeceği inancı bulunmaktadır. Hüseyin Hüsameddin'e göre Baba İshak, bu iki temel prensibi birleştirerek, bir yandan İslâmî inançları bozup, şehvet peşinde koşan cahil insanları kendine çekmekte, diğer yandan da zaten Hz. İsa ve Hz. Meryem gibi yaratılmış insanlara Tanrı demeye alışkın olan Hristiyanları daha kolay etkisi altına almaktadır.²¹

Hüseyin Hüsameddin, Emîr Hüsâmeddîn Berke Hân'dan bahsettiği eserinde, onun 631 yılında Erzincan'a geldiğini ve sonrasında Amasya çevresine yerleştirilen Harezmîlerin üst düzey yöneticilerinden biri olduğunu zikretmektedir. Amasya Valisi Emir Berke Han, çok sert ve kararlı ve cesur bir lider olarak tanımlanmaktadır. Baba İshak'ın, Berke Han'ın valiliği döneminde istediklerini gerçekleştiremeyeceği ile ilgili endişelerinden bahsedilmektedir. Hüseyin Hüsameddin, Tarih-i İbni Bibi, Câmîu'd-Düvel gibi kaynaklara dayanarak verdiği bilgilere göre Baba İshak Amasya'da durmaksızın kendi planlarını uygulamaya devam ettiğini ifade etmektedir. Baba İshak, perde arkasından sürekli entrikalar çevirerek Amasya Valisi Berke Han'ı görevden almak için Konya'ya şikâyetler yağdırmış ve Harezmîlerin zulümlerinden bahsederek halkı kışkırtmaya çalışmıştır.²²

²⁰ Yasar, *Amasya Tarihi*, 2/344.

²¹ Yasar, *Amasya Tarihi*, 2/344.

²² Yasar, *Amasya Tarihi*, 2/345-346; Nâsîrüddîn Hüseyin b. Muhammed b. Alî Ca'ferî Rugadî Münşî İbn Bibi, *el-Evamirü'l-alaiyye fi'l-umuri'l-alaiyye: (Selçuk name)*, çev. Mürsel Öztürk (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996), 2/49-50; Ahmed b. Lütfullah Müneccimbaşı, *Câmîu'd-düvel: Selçuklular tarihi II: Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, haz. Ali Öngül (İstanbul: Kabalıcı Yayıncılık, 2017), 78-79.

Baba İshak, Tokat, Canik, Çorum, Sivas ve Karahisar-ı Şarki sancaklarında ve çevrelerinde gizlice yerleştirdiği halifeleri aracılığıyla yerel halkı önce Baba İlyas Horasanî'ye bağlılık çağrısıyla kendine çekmeye, daha sonra onları kademeli bir şekilde Batınî ve Şîliğin usul ve erkânıyla tanıştırmak için kendi tarafına çekmeye çalışmıştır. Câmîu'd-Düvel'e dayandırılan bilgilere göre Baba İshak dışarıdan son derece dindar ve takvalı bir görünüm sergileyerek, insanları aldatmaktadır. Kendini bir mağaraya veya Amasya'daki bir odaya kapatıp, yalnız yaşadığı belirtilmektedir. Bu davranışlarıyla halk arasında "*veliyyullah*" olarak tanındığı, Hasan Sabbah gibi Batınî öğretinin öncülerini taklit ederek dikkat çektiği ifade edilmektedir.²³

Hüseyin Hüsameddin'e göre Baba İlyas-ı Horasanî isimli, uzun yıllardır Amasya'daki bir zaviyede inziva hayatı süren bir dervişin hareketine öncülük eden Baba İshak, yirmi yıl süresince gizli tuttuğu niyetini açığa vurma zamanının geldiğine karar vererek perde arkasından sahneye çıkmaya başlamıştır. Selçuklu yönetiminin şeriata uymayan davranışlarına işaret ederek, kendisinin ilahî bir emirle şeriatı uygulamakla görevlendirildiğini ilan etmiştir. Ayrıca, otuz bin civarında silahlı Babaî taraftarının lideri olarak, Hârizmşahlar'ın Amasya'dan çekilmesinin ardından 637/1240 yılında hilafet iddiasıyla isyanını başlatmıştır.²⁴

Amasya valisi Zahirreddin Hurşid Bey, Hârizmşahlar ile meşgulken, Baba İshak'ın Amasya'da bağımsızlık ilan etmesi, herkesi şaşkınlığa uğratmıştır. Baba İshak, başlangıçta Baba İlyas adına hareket ederek Hârizmşahlar'ın durumunu takip etmektedir. Hârizmşahlar'ın Amasya valisini yenilgiye uğratıp

²³ Yasar, *Amasya Tarihi*, 2/346. Müneccimbaşı, Baba İshak'ın Allah'ın Resülü olduğu iddiasıyla ortaya çıktığını ifade etmektedir. Bk. Müneccimbaşı, *Câmîu'd-düvel: Selçuklular tarihi II: Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, 79. Ayrıca Hüseyin Hüsameddin'in Babaî İsyanı hakkında verdiği bilgilerin kaynakları arasında yer alan Cenâbî, Amasya şehrinde Baba adında bir adamın ortaya çıktığını, peygamberlik iddiasında bulunduğunu ve mucizeler gösterdiğini belirtmektedir. Bk. Ebû Muhammed Mustafa b. Hasan el-Hüseynî Cenâbî, *el-Aylemu'z-Zâhir fî İlmî'l-Evâil ve'l-Evâhir* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 3033), 475a; Ebû Muhammed Mustafa b. Hasan el-Hüseynî Cenâbî, *el-Aylemu'z-Zâhir fî İlmî'l-Evâil ve'l-Evâhir* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ragıp Paşa, 983), 452b-453a.

²⁴ Yasar, *Amasya Tarihi*, 2/347.

Sivas sınırlarından çekildiklerinin haberini aldığında, kendisini "*Emirü'l-Mü'minin Sadru'd-Dünya ve'd-Din İshak*" ünvanıyla halife ilan etmiştir. Hz. Muhammed'in nurunun önce Hz. Ali'ye ardından kendisine geçtiğini ileri sürerek, peygamberliğini ilan etmiştir. Amasya'da bu iddialar yayıldığında, başta Hânkâh-ı Mes'ûdî'nin şeyhi Baba İlyas olmak üzere, Amasya kadısı Bedreddin İbrahim el-Kımâri, Mesûdiye medresesi müderrisi Taceddin Yusuf et-Tebrizî, Halife medresesi müderrisi Fahreddin Ali el-Buharî ve birçok ümerâ, İslâm şeriatını ve yönetimi savunmaya çalışmışlardır. Baba İshak, bu kişilerin faaliyetlerini zararlı bularak birçok kişiyi şehit etmiştir.²⁵

Baba İshak, birkaç cephede başarı elde ederek ilerlemeye devam ederken, Konya'ya sığınanların çaresiz feryatları ve her taraftan yükselen yardım çağrıları Sultan Gıyaseddin Keyhusrev'e ulaşınca Mûhezzebeddin Ali bin el-Keşânî'yi vezir olarak atamıştır. Mûhezzebeddin Ali, Amasya valisi Zahirreddin Hurşid Bey'i Sivas emirliğine ve Hacı Mübârizeddin Armağanşah'ı Amasya valiliğine atayarak, Hacı Armağanşah'ı yalancı peygamberle mücadele etmek üzere serdar olarak görevlendirmiştir. Amasya valisi Hacı Armağanşah, Amasya'yı hızla kuşatarak, Babaîlerin direncini kırmıştır. Hacı Armağanşah Amasya'ya girdiğinde, "*Hak geldi ve batıl zail oldu*" ilkesi gerçekleşmiş ve sihir ile aldatmaların etkisi sona ermiştir. Sonuç olarak, Hacı Armağanşah, çobanlıktan veliliğe, velilikten de yalancı peygamberliğe yükselen Baba İshak ve önemli taraftarlarını 637 veya 638 yılının Recep ayının başlarında asarak, isyanı sonlandırmıştır.²⁶

Hüseyin Hüsameddin'in aktardığı bilgilere göre, isyanı başlatan ve peygamberlik iddiasında bulunan kişi Baba İshak olarak tanımlanmaktadır. Bu anlatımlar, Baba İlyas'ın Sünnî akidelerine bağlı bir âlim olarak betimlenmesi ve isyanla herhangi bir bağlantısının olmadığını vurgulamasıyla da öne çıkmaktadır.²⁷ Hüseyin Hüsameddin, Baba İshak'ın kendi şeyhini aldatarak onun konumuna yükselmeye çalıştığını iddia

²⁵ Yasar, *Amasya Tarihi*, 2/348.

²⁶ Yasar, *Amasya Tarihi*, 2/349.

²⁷ Yasar, *Amasya Tarihi*, 2/343.

etmektedir. Ahmet Yaşar Ocak'ın değerlendirmelerine göre, Hüseyin Hüsameddin'in kaynakları arasında yer alan ve isyanın başlatıcısı olarak Baba İlyas yerine Baba İshak'ı gösteren İbn Bibi'deki bilgiler, Baba İshak'ın isyanı ile ilgili karışıklığın ve yanlışlığın kaynağı olmuştur.²⁸ Nitekim Baba İlyas'ın torunlarından XIV. yüzyıl mutasavvif şairi Elvan Çelebi'nin *Menâkıbü'l-Kudsiyye fi Menâsibi'l-Ünsiyye* adlı eserinde isyanın lideri olarak Baba İlyas gösterilmektedir.²⁹ Ayrıca Hüseyin Hüsameddin'in dikkate aldığı kaynakların çoğunda Baba İshak'ın Şîî olarak vasıflanmadığı nübüvvet iddiasıyla ortaya çıkan bir Haricî ve asî olduğu belirtilmektedir.³⁰

İlhanlı Dönemi

Babaî isyanının sebep olduğu olaylardan biri de Moğol kuvvetlerinin Anadolu'ya girişlerinin kolaylaştırılması olmuştur. Erzurum'da, Moğollara karşı konumlandırılan doğu ordusunun, isyanı bastırmak üzere geri çağırılması, Moğolların Anadolu içlerine ilerlemeleri için bir cesaret kaynağı teşkil etmiş ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin dışa yansıttığı güç göstergesinin gerçekçi olmadığını gözler önüne sermiştir. Bu durum, Moğolların 1241 yılında Erzurum'u işgal etmeleri ve ardından 1243 yılında Baycu Noyan liderliğinde Selçuklu ordusunu Köseadağ'da herhangi bir ciddi direnişle karşılaşmadan yenilgiye uğratmalarıyla somut bir hal almıştır. Bu yenilgi, Anadolu Selçuklu Devleti'nin Moğol egemenliğine girmesine ve böylece İran'da kurulan (1256) ve 1295 yılından itibaren tam bağımsız bir devlet haline gelen Moğollara (İlhanlılar) tabi bir devlet haline gelmesine neden olmuştur.³¹

²⁸ Elvan Çelebi, *Menâkıbü'l-Kudsiyye Fî Menâsibi'l-Ünsiyye: Baba İlyas-ı Horasânî ve Sülâlesinin Menkabevî Tarihi*, ed. İsmail. E. Erünsal - Ahmet Yaşar Ocak (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995), LI; Ayrıca bk. Ocak, *Babaîler İsyanı: Aleviliğin Tarihsel Altyapısı*, 87-94.

²⁹ Çelebi, *Menâkıbü'l-Kudsiyye*, 40 vd.

³⁰ Bk. İbn Bibi, *el-Evamirü'l-alaiyye fi'l-umuri'l-alaiyye: (Selçuk name)*, 2/49-53; Cenâbî, *el-Aylemu'z-Zâhir* (Ayasofya, 3033), 475a; Cenâbî, *el-Aylemu'z-Zâhir* (Ragıp Paşa, 983), 452b-453a; Münecimbaşı, *Câmiu'd-düvel: Selçuklular tarihi II: Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, 78-79.

³¹ İbn Bibi, *el-Evamirü'l-alaiyye fi'l-umuri'l-alaiyye: (Selçuk name)*, 2/64-75; Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 1 (1969), 9; Faruk Sümer, "Köseadağ Savaşı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV

Kösedağ Muharebesi'nin ardından yaşanan dönemde (1243-1277), politik istikrarsızlıklar ve Moğol müdahaleleri devam etmesine karşın, Selçuklu Devleti, askeri gücü, idari düzeni ve kültürel gelişimiyle varlığını sürdürmüştür. Bununla birlikte, 1277 yılından itibaren Moğolların doğrudan işgali ve yönetimi, sadece siyasi düzlemde değil, aynı zamanda ekonomik ve sosyal alanlarda da derin bir çöküşe yol açmıştır. Bu süreçte tahtta bulunan III. Keyhüsrev, II. Mes'ud ve III. Keykubâd gibi sultanlar, Moğol egemenliğine bağlı olarak etkisiz ve iktidarsız bir konumda bulunmuştur.³²

Moğol hâkimiyeti dönemi, Anadolu'nun İslâmlaşma sürecini olumsuz yönde etkileyerek bir duraksama yaratmamıştır. 1250'lerden itibaren yaklaşık yirmi yıl boyunca, Şamanist inanca sahip Moğollar, İslâm ve Hristiyanlık karşısında kayıtsız kalmışlardır. Özellikle, İlhanlı Hükümdarı Gazân Han'ın 1296 yılında resmi olarak Sünnî mezhebini benimseyerek İslâm'a geçişi, Anadolu'da İslâmlaşma sürecini (1295-1304) yeniden ivmelendirmiştir. Birçok göçebe Şamanist Moğol oymağı Türkmen babaları aracılığıyla Müslüman olmaya ve yerleşik hayata geçmeye başlamıştır.³³ Gazân Han'ın vefatının ardından kardeşi Olcaytu Han Ücân'a gelerek İlhanlı tahtına oturmuştur.³⁴ Ancak Olcaytu Han döneminde (1304-1316) mezhebî durum değişmiştir. Olcaytu Han, Müslüman eşinin teşvikiyle on iki yıl boyunca Sünnî-Hanefî mezhebine bağlı kaldıktan sonra, 709 (1309-10) yılında Şîî (İmâmiyye/İsnâşeriyye) mezhebini benimsemiş ve hayatını bu inanç üzerine sonlandırmıştır. Bu dönüşüm, Sünnî çevreler tarafından sert tepkilere neden olmuştur.³⁵ Özellikle Anadolu'da, hutbelerde ilk üç halifenin anılmasının yasaklanması gibi uygulamalarla tepkiler somutlaşmıştır. Sultan Veled, Olcaytu'yu Şîîlikten döndürme amacıyla oğlu Ulu

---

Yayımları, 2002), 26/272-273; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti* (Ankara: Ötüken Neşriyat, 2009), 296.

³² Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, 297-298.

³³ Ocak, "Anadolu (Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşması)", 3/112.

³⁴ Osman Gazi Özgüdenli, "Olcaytu Han", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/345.

³⁵ Hanifi Şahin, *İlhanlılar Döneminde Şîîlik* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2010), 50,164,186-187.

Ârif Çelebi'yi Sultâniye'ye göndermiştir. Ancak Olcaytu Han'ın vefatı, bu girişimin sonuçsuz kalmasına yol açmıştır.³⁶ Olcaytu Han'ın 1316 yılında vefatı üzerine tahta geçen oğlu Ebû Said döneminde, devletin resmi mezhebi yeniden Sünnîliğe dönüştürülmüştür.³⁷

İlhanlı döneminde Anadolu'da Şîî varlığıyla bağlantılı meselelerden biri de Aybek Baba ve Barak Baba gibi şahsiyetlerdir. Bu dönemde, Anadolu'da Şîî düşünce ve inanç yapısının güçlenmesi ve yayılması, Aybek Baba ve Barak Baba gibi dini liderlerin faaliyetleriyle yakından ilişkilendirilmiştir. Aybek Baba, hulûl ve ittihâd gibi görüşleriyle toplumun tepkisini alarak Amasya'dan ayrılıp Mısır'a gitmek zorunda kalan bir Babaî müridi olduğu iddia edilmektedir. Sünnî İslâm'a aykırı söylemleri nedeniyle Baba İlyas gibi tehlikeli propagandalara girdiği düşünülerek Amasya'daki Hânkâh-ı Mes'ûdî dergâhından kovulmuştur.³⁸ Barak Baba ise Tokat kökenli bir Türkmen olarak, Sarı Saltuk'un müridi olduğu ve Gazân Han'ın daveti üzerine İran'a giderek onun takdirini kazandığı Olcaytu Han döneminde ise aynı itibarını koruduğu ifade edilmektedir. Çeşitli yerlere gönderilen elçilik heyetleri içine dâhil edilen Barak Baba'nın kılık kıyafetlerinden, saç, sakal ve kaşlarını kazımış olmasından Haydarî Kalenderîlerden olduğu iddia edilmektedir.³⁹ Ayrıca Barak Baba'nın *Barakıyyûn* adında Anadolu'da kalabalık bir mürit topluluğunun olduğu, XIII. yüzyılın sonlarıyla XIV. yüzyılda Anadolu ve İran'da bu grup tarafından Haydarîliğin temsil edildiği belirtilmektedir.⁴⁰

İbn Kesîr, Barak Baba'yı kalender meşrepli bir kişi olarak tanımlamaktadır. İbn Kesîr, onun yüz adamıyla birlikte Şam'a gittiğini, bıyıklarını Sünnîlere muhalif bir biçimde uzattığını ve orada Hanbelî revakında Cuma namazı kıldığını belirtmektedir. Ayrıca, Barak Baba'nın, namaz kılmayanlara

³⁶ Ahmed Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, çev. Tahsin Yazıcı (İstanbul: Kabcacı Yayınları, 2012), 634-635; Şahin, *İlhanlılar Döneminde Şîilik*, 187.

³⁷ Şahin, *İlhanlılar Döneminde Şîilik*, 51.

³⁸ Ocak, *Babaîler İsyanı: Aleviliğin Tarihsel Altyapısı*, 193-194.

³⁹ Ocak, *Babaîler İsyanı: Aleviliğin Tarihsel Altyapısı*, 189-190; Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Sûfilik: Kalenderîler* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999), 65-66.

⁴⁰ Ocak, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Sûfilik: Kalenderîler*, 66-67.

sopa cezası verdiği ve Ramazan orucunu tuttuğu bilgileri, onun itikadi olarak sapkın kabul edilmediğini de göstermektedir.⁴¹ İbn Kesîr'e göre, Olcaytu'nun Gîlân halkından askeri destek talebinde bulunduğu ancak istediği yanıtı alamayınca üzerlerine ordusunu gönderdiği belirtilmektedir. Ordunun ciddi mağlubiyetler yaşamasından öfkelenen Olcaytu, Barak Baba'yı Gîlân halkına elçi olarak gönderdiği kaydedilmektedir. Ancak Gîlân halkı Barak Baba'yı öldürmüştür. İbn Kesîr, Barak Baba'nın ölümüyle ilgili olarak Gîlân halkının Sünnî/Hanbelî olduğunu hiçbir bidatçinin onların arasında bulunmasının mümkün olamayacağını zikretmektedir.⁴² *İkdü'l Cümân*'da yer alan bilgilere göre ise, Barak Baba'nın Gîlân halkını Eş'arîliğe yönlendirmek amacıyla gönderildiği belirtilmektedir.⁴³ Hanifi Şahin'in iki farklı rivayeti incelemesi sonucunda, Olcaytu'nun 709/1309-10 yılında Şîliğe geçiş yaptığı göz önünde bulundurulduğunda, 706/1306 yılında Gîlân'a Şîliği yaymak üzere gönderilen Barak Baba'nın bu amacı güttüğü ihtimali düşük görünmektedir. Zira Barak Baba, Olcaytu'nun Şîliğe geçişinden üç yıl önce öldürülmüştür. Barak Baba, Gîlân'a vardığında, bölgenin resmî mezhebinin Sünnîlik olduğu ifade edilmektedir.⁴⁴ İlhanlı tarihçiliğinin önemli eserlerinden biri olan *Târîh-i Olcaytu*'nun müellifi Abdullah bin Ali el-Kâşânî, Barak Baba'nın vefatına dair detayları aktarırken, Sultan Olcaytu'nun temsilcisi sıfatıyla Gîlân bölgesine seyahat eden Barak Baba'nın, dönüş yolculuğu sırasında "*Hac'dan geliyorum,*

⁴¹ İbn Kesîr Ebü'l-Fidâ İmâdüddin İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye* (Beyrut: Mektebetü'l-Me'arif, 1988), 14/41; Aynî'nin eserinde, Barak Baba ve beraberindekilerin Şam'a seyahatleri esnasında, Hanbelî mezhebine ait bir revakta Cuma namazına iştirak ettikleri kaydedilmektedir. Bu ziyaretin ardından, Kudüs'ü ziyaret etmek üzere yola çıktıkları ve ardından Mısır'a giriş yapmak amacıyla izin talebinde buldukları ancak bu isteklerinin reddedildiği belirtilmektedir. İzin alınamaması üzerine Şam'a geri dönüş yapıldığı ve burada Ramazan ayı münasebetiyle oruç tutulduğu aktarılır. Daha sonra, Şam'da yeterli kabul görememeleri ve ev ya da kalacak yer bulamamaları nedeniyle Doğu ülkelerine geri dönme kararı alındığı ifade edilmektedir. bk. Bedreddin el-Aynî, *İkdü'l-Cümân fî Târîh-i Ehli'z-Zamân*, nşr. Muhammed Muhammed Emîn (Kahire: Matbaatü Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâik el-Kevmiyye, 2010), 4/422.

⁴² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 14/44-45.

⁴³ Aynî, *İkdü'l-Cümân fî Târîh-i Ehli'z-Zamân*, 4/403; Ayrıca bk. Şahin, *İlhanlılar Döneminde Şîlik*, 209.

⁴⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Şahin, *İlhanlılar Döneminde Şîlik*, 205-217.

benim canıma kastetmekten utanıp sıkılmaz mısınız?" demesine rağmen Gılân halkı tarafından öldürüldüğünü belirtmektedir.⁴⁵ Bu bağlamda Barak Baba'nın Sünnîliği ve Şiîliği ile ilgili kesin bir şey söylemenin zorluğu ortaya çıkmaktadır.

Hüseyin Hüsameddin, İlhanlı döneminde Anadolu'da Şiî varlığına dair Aybek Baba ve Barak Baba'nın faaliyetlerinden bahsetmektedir. Eserinde bu mesele ile bağlantılı, Babaîler olarak bilinen Âl-i Abâ'nın sevenlerinin etkisinin Amasya'da artışı ifade edilmektedir. Mes'ûdiyye tarikatının şeyhi ve müderrisi olan eş-Şeyh Mecdeddîn İsa'nın yerine Şemseddîn Ahmed Baba getirilmiştir. Aynı zamanda, meşhur Aybek Baba'nın müridi Tokatlı Barak Baba, Sultan Muhammed Hudâbende'nin yanında önemli veliler arasında sayılarak Tatarların güvenini kazanmış ve o yıl Amasya'ya gelerek halkı Âl-i Abâ'ya olan sevgiye davet etmiştir. Bedreddîn Mahmûd el-Aynî'nin *İkdü'l-Cümân* isimli eserine atıf yapan Hüseyin Hüsameddin, Barak Baba'nın aslen Tokatlı olduğunu yaklaşık 566 yılında doğduğunu vurgulamaktadır. Küçük yaşta Amasya'ya gelerek Aybek ve Ahmed Babalar'ın elinin altında büyüdüğü ifade edilmektedir. Babalardan Arapça ve Farsça dillerini öğrenmiş, tasavvuf ehli olmuş ve doğası gereği kaygısız ve umursamaz bir mizaca sahip olduğundan seyahate çıkmış ve köy köy dolaşarak "Han Elçisi" lakabıyla tanınmıştır.⁴⁶

Aybek Baba ise Baba İlyas'ın halifeleri arasında zikredilmektedir. Nitekim 657 yılında, Amasya'daki Hânkâh-ı Mes'ûdî'nin şeyhi Baba İlyâs Horasânî'nin vefatının ardından,

⁴⁵ Derya Örs, *Tarih-i Olcaytu (İnceleme ve Çeviri)* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1992), 108.

⁴⁶ Yasar, *Amasya Tarihi*, 2/378; Aynî, *İkdü'l-Cümân fi Târih-i Ehli'z-Zamân*, 4/405; Barak Baba hakkında bk. İbn Tağrıberdî el-Atâbekî Cemâlüddîn Ebü'l-Mehâsin, *el-Menhelü's-sâfi ve'l-müstevfi ba'de'l-Vâfi*, thk. Nebîl Muhammed Abdülazîz (Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyye'l-Âmme li'l-Kitâb, 1985), 3/246-249; Cemâlüddîn Ebü'l-Mehâsin Yusuf b. Tağrıberdî el-Atâbekî, *en-Nücumü'z-Zahire fi Müluki Mısır ve'l-Kahire* (Kahire: Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, 1939), 8/169-170; Salâhuddîn Halîl b. Aybek es-Safedî, *Kitâbü'l-vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnâvut - Türkî Mustafa (Beyrut: Daru İhyai't-Turasi'l-Arabi, 2000), 10/66-67; Takiyyüddin Ebi'l-Abbâs Ahmed b. Ali b. Abdülkâdir Makrîzî, *Kitâbü's-Sülûk li-Ma'rifeti düveli'l-mülûk*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ (Beyrut: Darü'l Kütübi'l İlmîyye, 1997), 2/409-410.

Baba İlyâs Horasânî'nin halefi olarak Şemseddîn Ebu'l-Fezâil Behlûl Baba, Mes'ûdiyye tarikatının şeyhi olarak görev almıştır. Anadolu'da Babâiyye tarikatının kurucusu olarak bilinen Baba İlyâs Horasânî'nin oğulları, önemli devlet adamları arasında yer alan Şemseddîn Mahmûd, Mu'izzeddîn Alî, Ziyâeddîn Mes'ûd ve Muhliseddîn Mûsâ olarak sıralanır ve bu dört kardeşe "çâr-erkân" denilmiştir. Baba İlyâs Horasânî'nin halifeleri arasında ise Aybek Baba, Behlûl Baba, Saltık Baba ve Lokmân Baba gibi önemli isimler bulunmakta ve bu halifelere "çâr-yâr" adı verilmiştir. Bektâşiyye tarikatının kurucusu olan Hacı Bektâş Veli, "çâr-yâr"dan Lokmân Baba'nın halifesi olarak kabul edilmektedir.⁴⁷

Barak Baba'nın ayrıca kalender meşrep, hulul inancına sahip, ahireti inkâr eden bir mülhid olduğu zikredilmektedir. Farzları ve yasakları reddeden, Ali sevgisini dinin farzlarından gören biri olarak ifade edilmektedir. Tüm yasakları mübah saydığı, Allah'ın ilk olarak Hz. Ali'ye, sonra Sultan Olcaytu Muhammed Hudâbende Han'a hulul ettiğini iddia ettiği dile getirilmektedir.⁴⁸ Hüseyin Hüsameddin'in verdiği bu bilgiler doğru ise Barak Baba'nın Şîîlerin Gulat kollarından birine mensup olma ihtimali de gündeme gelmektedir.

Hüseyin Hüsameddin, Olcaytu Han'ın Şîîliği zorla kabul ettirme çabalarını, vicdanlara dayatılan katlanılamaz bir baskı olarak ifade ederken, Âl-i Abâ'ya olan sevginin ardına saklanan Barak Baba gibilerin baskıcı davranışlarının halkı isyana sürüklediği belirtilmektedir. Bu durum karşısında, Sünnî ulemadan bir grup Anadolu ve Rum eyaletlerinden ayrılarak Tatarların etkisinden uzak uç beyliklerine sığınmıştır.⁴⁹

Tokatlı Barak Baba'nın, Amasya'da bir süre kaldıktan sonra 705 yılında Şam'a gittiği belirtilmektedir. Orada, Şamlıları Şîîliğe davet etmiş, ancak Arap âlimler tarafından sorguya çekilmiştir. İbahiyye mezhebine mensup olduğu tespit

⁴⁷ Aynî, *İkdü'l-Cümân fî Târîh-i Ehli'z-Zamân*, 2/163; Yasar, *Amasya Tarihi*, 2/355.; Aybek Baba ile ilgili tartışmalar için bk. Mustafa Uyar, "Bir Ortaçağ Anadolu Süfisi Hakkında Yeni Bulgular: Aybek Baba Şeyh Mi, Emîr Mi", *Belleten* 78/283 (2014), 879-888.

⁴⁸ Yasar, *Amasya Tarihi*, 2/378.

⁴⁹ Yasar, *Amasya Tarihi*, 2/379.

edildikten sonra had uygulanmış ve sonuç olarak 706 yılının Zilkade ayının sonlarında Şam'da hayatını kaybetmiştir.⁵⁰

Hüseyin Hüsameddin, bu dönemde, Şîflerin durumunun korku yaratmaya başladığı, Âl-i Abâ'ya olan sevginin her yeri sarıp sarmaladığını dile getirmektedir. Bir grup Acem müteseyyidi Anadolu'ya gelmiş, büyük saygı görmüş, bu saygının karşılığında menfaatler elde etmişlerdir. Ancak, Sahâbe hakkındaki sözleri ve sergiledikleri saygısızca davranışlar Müslümanları derinden üzmüştür. *İkdü'l-Cümân*'a atıf yapan Hüseyin Hüsameddin, Sünnî âlimlerin ve Müslüman halkın, Şîflere karşı tolerans gösterip itiraz etmemelerine rağmen, küçük bahanelerle suçlandıklarını, evlerinin yağmalandığını ve mallarının yok edildiğini belirtmektedir. Haksız yere birçok Sünnî ateşe verilmiş, hayvanlardan daha aşağı görülerek ufak bir şüphe üzerine öldürülmüş, bu sebeple birçok aile yok olmuştur.⁵¹

Hüseyin Hüsameddin'in, Barak Baba'nın Şîliği ile ilgili *İkdü'l-Cümân*'a yaptığı atıflar olmasına karşın, eserde bu iddialara rastlamak mümkün değildir. Nitekim *İkdü'l-Cümân*'da, Barak Baba'nın kendisinin sebep olduğu bir meseleden ötürü, Olcaytu'nun elçisi Kutluğ Şah'ın Gîlânlı yöneticiler tarafından esir alındığı kaydedilmektedir. Bu olayın ardından Barak Baba, hem Gîlânlı yöneticileri Eş'arîliğe geçmeye ikna etmek hem de dostu Kutluğ Şah'ı kurtarmak amacıyla Gîlân'a yolculuk ettiği belirtilmiştir. Gîlânlı yöneticiler ile yapılan müzakerelerde, Barak Baba'nın, Gîlânlıları İbn Teymiyye'nin Mücessime mezhebine mensup olmakla suçladığı ve onları bu mezhepten çıkıp Eş'arîliğe geçmeye çağırıldığı ancak Gîlânlılar tarafından öldürüldüğü ifade edilmektedir.⁵² Bu durumda *İkdü'l-Cümân*'a atıfla Barak Baba'nın Şîliği iddiaları geçerliliğini yitirmektedir.

⁵⁰ Yasar, *Amasya Tarihi*, 2/379.

⁵¹ Yasar, *Amasya Tarihi*, 2/380; Aynî, *İkdü'l-Cümân fî Târih-i Ehli'z-Zamân*, 1/118,153,2/163.

⁵² Aynî, *İkdü'l-Cümân fî Târih-i Ehli'z-Zamân*, 4/403-404.

Osmanlı Dönemi

Safevî Devleti'nin Şîî İmâmîyye mezhebini resmi olarak benimsemesi, Osmanlı Devleti ile Safevî Devleti arasındaki ilişkilerin bir yansıması olarak Anadolu'da Şîî nüfuzunun belirginleşmesine yol açan kritik bir gelişmedir. Erdebil'deki Safevîyye tarikatına adını veren ve tarikatın kurucusu Şeyh Safiyüddin'den ismini alan Safevîler, başlangıçta Sünnî İslâm'ın etkisi altında bir yapı sergilerken, tarikat liderliğinin babadan oğula geçiş sürecinde Hoca Ali'nin (1392-1427) Şîî inançlara olan ilgisi ile bu dinî yapının temel nitelikleri önemli ölçüde dönüşüme uğramıştır. Bu dönemde, Hz. Ali'ye duyulan derin sevgi ve saygı artmış, bu da tarikatın İmâmîyye Şîîliğinin temel prensiplerini benimsemesine ve bu mezhebe yakın bir konum almasına ön ayak olmuştur. Bu dönemde, tarikat Sünnî olmayan zümreler içinde, özellikle Anadolu'daki Batınî topluluklar arasında hızlı bir yayılım göstermiştir.⁵³ Şeyh Cüneyd dönemine (1447-1460) geldiğimizde onun Şîîliğini açık bir şekilde izhar ettiği görülmektedir. Nitekim Şeyh Cüneyd'in Anadolu'ya geldiğinde Şeyh Abdüllatif ile Konya'da yaptığı tartışmada Hz. Peygamber'in vefatından sonra Hz. Ali ve çocuklarının hilafete en layık olduğunu açıkça ifade etmesi onun Şîîliği benimsediği şeklinde değerlendirilmektedir.⁵⁴ Şeyh Haydar döneminde ise (1460-1488) Anadolu'daki teşkilatlanmaya önem verilmiş ve müritlerin sayısı arttırılmıştır. Bu dönemde tarikat mensuplarının "tâc-ı haydârî" denilen on iki dilimli bir başlık takmaları tarikatın on iki imam inancından etkilendiğini de göstermektedir.⁵⁵

Şah İsmâil'in yönetimi (1494-1524) döneminde, şeyhlikten şahlığa bir geçiş yaşanmış ve bir tarikatın devlete dönüşümü gerçekleşmiştir. Bu döneme ait en belirgin değişikliklerden biri, Şah İsmâil'in on iki imam adına hutbeler

⁵³ Yazıcı, "Safevîler", 10/53; Mustafa Ekinci, *Anadolu Aleviliği'nin Tarihsel Arka Planı* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2010), 71-83; Mehmet Çelenk, *16-17. Yüzyıllarda İran'da Şîîliğin Seyri* (Bursa: Emin Yayınları, 2016), 48-57.

⁵⁴ Walther Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, çev. Tefik Bıyıklıoğlu (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992), 15-18; Ekinci, *Anadolu Aleviliği'nin Tarihsel Arka Planı*, 96-97; Çelenk, *16-17. Yüzyıllarda İran'da Şîîliğin Seyri*, 58-66.

⁵⁵ Ekinci, *Anadolu Aleviliği'nin Tarihsel Arka Planı*, 107-112; Çelenk, *16-17. Yüzyıllarda İran'da Şîîliğin Seyri*, 75-77.

okutması, para bastırması ve İmâmiyye Şîliğini devletin resmi mezhebi olarak ilan etmesidir (1501). Dinî alanda yapılan yenilikler arasında, Şah İsmâil'in ezana "*eşhedü enne aliyyen veliyullah*" ve "*hayye ale hayri'l-amel*" ifadelerinin eklenmesi talimatı da yer almaktadır. Ayrıca, Şah İsmâil'in, camilerde ilk üç halife; Hz. Ebubekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın isimlerinin lanetlenmesi yönünde emirler verdiği iddia edilmektedir. Şah İsmâil'in Şîlik adına gerçekleştirdiği bu faaliyetler, kılıç zoruyla uygulanmıştır.⁵⁶

Şah İsmâil, gönderdiği halifeler aracılığıyla, Anadolu'da eski Türk inançlarının ağır bastığı Türkmen zümreler üzerinde "*ehl-i beyt ve on iki imam*" gibi "*Şî İslâm*"ın temel unsurlarının benimsenmesi ve güçlenmesini sağlamıştır. Türkmenlerin yaşam tarzları ve inanç sistemleri tarafından şekillendirilen bu ortamda, Şah İsmâil ve halifeleri, "*zalim Osmanlı yezidine*" karşı intikam alma fikrini ideolojik bir araç olarak kullanarak Kerbelâ matemini bir kült olarak benimsetmeye çalışmıştır. Aynı zamanda, ilahlaştırılmış bir Hz. Ali kültürünü ve buna bağlı on iki imam kültürünü yerleştirerek Türkmen heterodoksisini Kızılbaşlık/Alevilik şekline dönüştürmeyi başarmıştır. Bu süreç, Türkmen toplulukları arasında Şî İslâm unsurlarının yayılmasını ve bu inançların yerel inançlarla bütünleşerek yeni bir dinî kimlik oluşturmasını sağlamıştır.⁵⁷

Kızılbaş Türkmen topluluklarının inanç yapısının, İslâm öncesi döneme dayanan inanç ve kültürel unsurlar ile Şî İslâm'ın öğretilerinin bir araya gelmesi sonucu oluşan senkretik yapısı, İran'da daha sonra yerleşik hale gelecek on iki imam Şîliğinden önemli ölçüde farklılık göstermektedir. Bu senkretizm, hem İslâm öncesi dönemden gelen inanç ve ritüelleri hem de Şîliğin bazı yönlerini içermekte, ancak on iki imam Şîliğinin bazı yönlerinden ayrılmaktadır. Nitekim Kızılbaş Türkmenlerin Safevî hanedanına yönelmelerinin temel nedeni, Osmanlı ve Timurlular gibi merkeziyetçi politikalar izleyen otoritelere duydukları rahatsızlıktır. Bu

⁵⁶ Faruk Sümer, *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999), 15-25; Ekinci, *Anadolu Aleviliği'nin Tarihsel Arka Planı*, 135-146.

⁵⁷ Çelenk, *16-17. Yüzyıllarda İran'da Şîliğin Seyri*, 88-92.

durum, baskın politik güçlerin uyguladığı merkezileştirme çabalarına bir tepki olarak, onları Safevî hanedanına yakınlaştırmış, siyasî ve dinî birlikteliği güçlendirmiştir. Safevîler, yönetimlerinin sürdürülebilirliği için geleneksel ve kurumsal bir yapıya yönelmişlerdir. Bu bağlamda, Kızılbaş inancının, dinî coşku ve askerî heyecanı barındıran bir yapı olarak, Safevî Devleti'nin kurulmasıyla birlikte esasen görevini yerine getirdiği kabul edilir. Devletin kurumsallaşma sürecinde, nitelikli eleman ihtiyacının giderilmesi amacıyla, Osmanlı Devleti'nin devşirme sistemine benzer bir yöntem izlenmiştir. Bu çerçevede, özellikle Gürcü ve Kafkas kökenli bireyler, devşirme yoluyla istihdam edilmişlerdir. Şîîliğin, İran'ın üst kimliği olarak benimsenmesiyle birlikte, bu kimliği öğretecek, yayacak ve muhafaza edecek olan ilmiye sınıfının oluşturulması için dışarıdan Şîî ulemâ getirilmiştir. Suriye, Irak ve Bahreyn'den gelen ulemâ, otoritelerini tesis ederken, yerel Kızılbaş grupları ile çatışma içerisinde olmuşlardır. Kızılbaşların, Şah'ı tanrısal bir tecellî ve beklenen mehdî olarak görmeleri, mutedil Şîî ulemanın asla tasvip etmeyeceği bir görüştür. Bu durum, ulemanın devlet yapısında kritik bir rol üstlenmesine yol açmıştır.⁵⁸

Safevîler döneminde, Şîî ulemanın otoritesinin güçlendiği bir dönemde, Şîîliğin imajı, sınır dışındaki Arap Şîî uleması tarafından pek olumlu karşılanmamıştır. Nitekim Şah İsmâîl'in siyasî amaçlarıyla yoğun bir şekilde bütünleşmiş Safevî din anlayışı, gulât düşünceleri de içermektedir. Özellikle, Cebel-i Âmil bölgesinden İran'a gelen Nureddin Ali b. Hüseyin el-Kerekî (1465-1534), Şah İsmâîl'in aşırı Şîî unsurlarla dolu inanç sisteminden rahatsız olmuş ve Kızılbaşların Ehl-i Beyt taraftarlığına kuşkuyla yaklaşmıştır. Kerekî'nin ölümünden bir yıl önce yayınladığı bir ferman, gulât Şîîlikten on iki imam Şîîliğine geçişte kritik bir dönüm noktası olarak kabul edilmiştir. Sonuç olarak, Şah İsmâîl'in başlattığı ve Şah Tahmasb'ın derinleştirdiği Şîîlik politikaları, on iki imam Şîîliği

⁵⁸ Çelenk, 16-17. Yüzyıllarda İran'da Şîîliğin Seyri, 252-256, 275-276.

dışındaki her türlü yapılanmaya yer vermeyerek, bu mezhebin politik ve dinî dokusunu şekillendirmiştir.⁵⁹

Safevî propagandasının Anadolu'da yayılması, halk İslâmî üzerinde belirgin etkiler bırakmış ve bu durum Osmanlı Devleti'nin Sünnî yapısını derinden sarsmıştır. Bu yayılım, özellikle Osmanlı toplumunda râfizî, zındık ve mühlid olarak tanımlanan gruplara karşı ciddi bir reaksiyonun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Osmanlı Devleti, bu etkiye karşı koymak ve topraklarının birliğini korumak amacıyla, Sünnîliği hem dinî hem de siyasî bir savunma mekanizması olarak benimsemiş ve güçlendirmiştir. Bu süreç, mezhepsel ve siyasî çatışmaların yanı sıra, toplumsal ve dinî kimliklerin yeniden tanımlanmasına da zemin hazırlamıştır.⁶⁰

Hüseyn Hüsameddin, 904/1498 yılında Anadolu'da Safevî Şîliği propagandalarının arttığı dönemde Münîrî Mehmed Çelebi'nin (öl. 927/1521)⁶¹ "*Mecmû'a-i Târîhiyye*" eserine atıf yaparak Amasya ve çevresinde "*Hubb-ı Âl-i Abâ*"ya olan muhabbetin artışa geçtiğini belirtmektedir. Amasya'nın nüfusu büyük ölçüde Sünnîliğe mensupken, Şîî nüfusunun neredeyse hiç bulunmadığını kaydeden Hüsameddin, Şirvan ve İran bölgelerinde Şah İsmâil'in ortaya çıkışının ardından, bölge halkının zor kullanılarak Şîliğe ve Âl-i Abâ'ya olan sevgiye yönlendirildiğini ifade etmektedir. Şah İsmâil'in Evlâd-ı Alî'nin soyundan geldiğini iddia etmesi, bu soy ile olan bağı ve Âl-i Abâ'ya duyduğu sevgiyi bir dini sorumluluk olarak görüp bu inancı yayma çabası, dönemin dinî ve sosyal yapısını derinden etkilemiştir. Bu inanç doğrultusunda, Şah İsmâil'in liderliğinde birçok mürit, halife ve davetçi topluluğu şekillenmiş, "*Hubb-ı Âl-i Abâ*" bu yayılımın en etkili aracı haline gelmiştir.⁶²

Hüseyn Hüsameddin'in 906/1501 yılı olaylarına ilişkin aktardıklarına göre, Şah İsmâil, babasının ölümünde sorumlu

⁵⁹ Çelenk, 16-17. *Yüzyıllarda İran'da Şîliğin Seyri*, 285-290.

⁶⁰ Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mühlidler 15-17. Yüzyıllar* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013), 117-120.

⁶¹ Münîrî Mehmed Çelebi ve eserleri hakkında bk. Ümran Ay, "Münîrî Amâşî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2019), Ek-2/337-338.

⁶² Yaşar, *Amasya Tarihi*, 3/483.

tuttuğu Şirvan Şahı Ferruh Yasar'a karşı bir sefer gerçekleştirmiştir. Ferruh Yasar'ın kuvvetlerini yenilgiye uğratarak onu esir alan ve canlı canlı yakan Şah İsmâil, bu zaferle birlikte kendi şahlığını ilan etmiştir. Bu eylem, Anadolu'da Safevî taraftarları arasında yeni bir dönemin habercisi olarak kabul edilmiştir. Şah İsmâil'in liderliğinde Safevîler, Anadolu'da Şîlik propagandası yaparak, halkı bu mezhebe davet etmeye yönelik yoğun bir çaba içine girmişlerdir.⁶³

908/1503 yılında, Şah İsmâil'in Erzincan ve çevresine kadar ilerleyerek bu alanları yağmaladığı, yerel halkı Şîliğe davet ettiği ve yakın bir gelecekte tüm Anadolu'yu ele geçireceğini açıkça ilan ettiğini kaydeden Hüseyin Hüsameddin, Erzincan halkının yardım çağrılarının yükseldiğini ifade etmektedir. Bu dönemde, saltanat vekili Kasım Paşa'nın, Safevîlere karşı tolerans gösterilmesinin tehlikeli sonuçlar doğurabileceği konusunda Şehzade Sultan Ahmed'i uyardığını, ancak bu uyarının dikkate alınmadığını zikretmektedir. Kasım Paşa'nın, 909/1504 yılının başlarında Amasya'dan ayrılarak Şah İsmâil'e karşı Trabzon valisi Şehzade Selim'in yanına sığındığı ve orada hak ettiği itibarı gördüğü belirtilmektedir. Kasım Paşa'nın kaçıışı, Acemlere geniş bir alan açmıştır. Ehl-i Beyt sevgisinden dolayı, bazı Sahâbelere yönelik eleştiri ve lanetleme meselesi zamanla daha da artmıştır. Bu dönemde, ayrıca Muâviye ve emsallerine yönelik eleştiri ve lanet konuları da gündeme gelmiştir.⁶⁴

Bu dönemde Tokat Sancak Beyi olan Amasyalı Mehmed Paşazâde Ali Bey, aldığı yeni güçlerle Şah İsmâil'in ilerleyişini zorlukla da olsa durdurmayı başararak Tokat'ı korumuştur. Şah İsmâil'in elde ettiği bu başarı, Acemler ve Şîler arasında büyük bir sevinç ve coşku yaratmıştır. Ancak, bu coşku sırasında yaşanan çeşitli çatışmalar sonucu birçok Türk hakarete uğramış ve dini duygular rencide edilmiştir. Amasya'nın tanınmış şairlerinden ve Torumtay ailesinden gelen, Şehzade Murad Bey'in dostu olan Figânî lakaplı İshak Çelebi oğlu

---

⁶³ Yasar, *Amasya Tarihi*, 3/484.

⁶⁴ Yasar, *Amasya Tarihi*, 3/485.

Mehmed Çelebi (öl. 938/1532)⁶⁵, yaşanan bu duruma tepki olarak Şîîleri ve Acemleri hiciv tarzında bir destanla eleştirmiştir. Bu destan, halk arasında yayılarak okunmuş ve Şîîleri kızdırmıştır.⁶⁶

Hüseyin Hüsameddin, 914/1509 yılının başlarında, "Şâh Kulu" olarak bilinen Nûreddîn Ali'nin, Sultan Ahmed'in Amasya'daki sarayına gidişinden bahsetmektedir. Bu ziyaret esnasında, Nûreddîn Ali, Şâh İsmâîl'in Sultan Ahmed'e yönelik mektubunu ve ona takdim etmek üzere gönderdiği hediyeleri sunmuştur. Ayrıca, Şâh İsmâîl'in Şîîliğe mensup müritlerine ilişkin talimatlarını Mîr Gıyâseddîn Şîrâzî'ye⁶⁷ (öl. 949/1542) ilettiği belirtilmektedir. Nûreddîn Ali, bu görevlerini yerine getirdikten sonra geri dönüş yapmıştır.⁶⁸

915/1510 yılının başlarında, Amasya'da Sünnîler ile Şîîler arasında şiddetli bir çatışma meydana geldiği ifade edilmektedir. Bu olay, Şîîlerin birtakım önemli şahsiyetlerin evlerine saldırılarıyla tetiklenmiş, Amasya muhafızı olan Bâlî Bey'in olayı güçlülükle kontrol altına almasıyla sonuçlanmıştır. Bu çatışmanın başlıca nedeni, Mîr Gıyâseddîn'in kethüdası Halîl Ağa'nın, Cemel ve Sıffîn olayları hakkında provokatif açıklamalar yapması olarak gösterilmektedir. Bu durum, Sünnîlerin tepkisini çekmiş ve kanlı bir çatışmanın başlamasına yol açmıştır.⁶⁹

916/1511 yılından bahseden Hüseyin Hüsameddin, Şah Kulu'nun halifelerinden olan Celâl Halife ve Varaylı Zünnûn Halife'nin, Amasya ve çevresindeki Bozok ile Çorum bölgelerinde isyanlar başlatarak, ortamı büyük bir kaosa sürükledikleri ifade edilmektedir. Herkesi Şîîliğe davet edip, kabul etmeyenleri cezalandırmaktadırlar.⁷⁰

917/1512 yılında, Serdar Hadım Ali Paşa, Şah Kulu'nun komutasındaki eşkıya ordusu ile Yozgat'ın Bozok bölgesi

⁶⁵ Figânî hakkında bk. Abdülkadir Karahan, "Figânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/57-58.

⁶⁶ Yasar, *Amasya Tarihi*, 3/487.

⁶⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. Harun Anay, "Mîr Gıyâseddîn Şîrâzî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/125-128.

⁶⁸ Yasar, *Amasya Tarihi*, 3/488.

⁶⁹ Yasar, *Amasya Tarihi*, 3/488.

⁷⁰ Yasar, *Amasya Tarihi*, 3/489.

civarında, Gökçay olarak bilinen yerde karşı karşıya geldiği belirtilmektedir. Şah Kulu, Ali Paşa'nın ordusunun yarısı kadar bir kuvvetle saldırıya geçmiş ve bir gün içinde Ali Paşa'nın ordusunu bozguna uğratmıştır. Bu durum, Ali Paşa'nın ordusunun içinde, Şiîliğe meyilli birçok askerin, savaş başladığında Şah Kulu'nun ordusuna katılması ve böylece Ali Paşa'nın mağlubiyetine neden olmasıyla açıklanmaktadır.⁷¹

Hüseyin Hüsameddin'in aktardığına göre, Şah Kulu'nun Şiîliğe bağlı olduğu ve elde ettiği zaferlerle Anadolu'nun büyük bir kısmını kontrol altına almayı başardığı ifade edilmektedir. 918/1513 yılı Muharrem ayında Amasya ve civarında "*âyîn-i mâtem*" adıyla bilinen bir törenin düzenlendiği ve bu törenin Sünnîlere karşı bir gösteri niteliği taşıdığı belirtilmektedir. Bu dönemde gerçekleştirilen olaylar kapsamında birkaç Sünnî'nin kurban edildiği, bu durumun Amasya halkı ve ileri gelenler arasında büyük bir korku yarattığı kaydedilmiştir. Şah Kulu'nun talimatıyla Zünnûn Halife liderliğindeki yaklaşık on bin Şiî, Muharrem ayının onuncu günü Amasya'ya beklenmeyen bir baskın gerçekleştirmiştir. Sultan Murad ve Yahşi Beyzâde Ahmed Paşa'nın, şehri savunma ve kurtarma çabalarına rağmen, Amasya'nın savunucuları, önde gelen sakinleri ve Sünnî topluluğu, şehri terk edip çevreye dağılmak zorunda kalmışlardır. Zünnûn Halife, büyük bir gurur ve ihtişamla Amasya'ya girerek, Şiîler için bir zafer kutlaması düzenlemiştir. Şiî merasimlerinden sayılan, Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osmân gibi Sahâbe-i Kirâm'a yönelik lanetlemeler gerçekleştirilmiştir.⁷² Amasya'nın yönetimi altında bulunan eski hanedan Sunkur Oğulları'ndan Yahşi Beyzâde Ahmed Paşa'nın olaya müdahalesiyle Zünnûn ve onun yanındakileri mağlup edilmiş, Amasya bu tehditten temizlemiştir.⁷³

Şehzade Selim'in Osmanlı padişahı olmasıyla, Safevî Devleti üzerine bir askeri sefer düzenlenmesi planlanmıştır. Bu sefer, Çaldıran Savaşı olarak adlandırılmakta ve bu savaşta Şah İsmâil'in ağır kayıplar yaşadığı, Osmanlı Devleti'nin topraklarını genişlettiği tarihsel kayıtlarda yer almaktadır.

⁷¹ Yasar, *Amasya Tarihi*, 3/490.

⁷² Yasar, *Amasya Tarihi*, 3/490-491.

⁷³ Yasar, *Amasya Tarihi*, 3/492.

Hüseyin Hüsameddin'e göre, Çaldıran Seferi öncesinde Yavuz Sultan Selim, kendi ordusunda bulunan yaklaşık 40 bin Şîî'yi tespit ettirmiş ve bu kişileri ordu dışına çıkarmıştır.⁷⁴ Bu hamleyle Sultan Selim'in, Safevî Devleti'ne karşı yürütülecek askerî bir seferde içeriden ihanet veya zayıflık oluşmasını engellemeyi amaçlamaktadır.

Hüseyin Hüsameddin'in 932/1526 yılına dair verdiği bilgilere göre, Kanuni Sultan Süleyman'ın Macaristan seferinde olduğu bir vakitte, imparatorluğun içerisinde iki önemli komutanın önderliğinde geniş bir ayaklanma meydana gelmiştir. Bu isyanın öncü figürlerinden biri olarak Zünnûn Şah, diğer adıyla Varaylı Zünnûn Halife, kırk bin civarında Şîî taraftarıyla birlikte harekete geçmiş önemli bir kişi olarak öne çıkmaktadır. Hüseyin Hüsameddin'e göre, 932/1526 yılındaki isyan hareketlerinin ikincisi, Hacı Bektâş-ı Veli'nin soyundan geldiğini öne süren ve "*Nefesoğlu*" lakabıyla tanınan Kalender Paşa tarafından yönlendirilmiştir. Kalender Paşa'nın liderliğindeki isyan, otuz binin üzerinde Şîî mürit tarafından desteklenmiş, bu büyük takipçi kitlesi ile dikkate değer bir güç merkezi oluşturmuştur. Ek olarak, Adana ve Tarsus bölgelerinde de önemli Şîî ayaklanmaları yaşanmıştır. Adana'da Velî Şah ve Tarsus'ta Yenice Bey liderliğinde, binlerce Şîî'nin katılımıyla geniş çaplı isyanlar gerçekleşmiştir.⁷⁵

Hüseyin Hüsameddin bu olayları, "933 ihtilali" olarak tanımlamaktadır. İsyanın başlıca sebeplerinden biri Osmanlı İmparatorluğu'nun Türklere yönelik benimsediği politikalar olduğu belirtilmektedir. İbrâhim Paşa'nın sadrazam olarak atanmasıyla birlikte, Türklere karşı takınılan tutumun Türklerin devlet yönetimindeki rollerinin kısıtladığını dile getirmektedir. Hüseyin Hüsameddin, Türklerin, Şîî liderleri haklarını savunmak için bir güç ve dayanak noktası olarak gördüklerini ve isyanlara katıldıklarını belirtmekte Türklerin

⁷⁴ Yasar, *Amasya Tarihi*, 3/495.

⁷⁵ Yasar, *Amasya Tarihi*, 3/501-502.

haklarının iade edildiğinde, Şîî liderlerinin etkisinin sona erdiğini ve nüfuzlarının yok olduğunu ifade etmektedir.⁷⁶

Hüseyin Hüsameddin, Osmanlı-Safevî ilişkileriyle bağlantılı Anadolu'da gerçekleşen faaliyetleri Şîîlik vasfıyla değerlendirildiği görülmektedir. Özellikle Anadolu'daki tüm Kızılbaş zümreleri ve onların çıkardığı isyanları Şîî faaliyetler olarak nitelmesi tarihsel gerçeklerle uyum içinde olmadığını göstermektedir. Anadolu'da yer alan Kızılbaş Türkmenler, Safevî Şîîliğinden etkilenmiş olsalar bile onları Şîî olarak değerlendirmenin doğru olmadığını söyleyebiliriz. Nitekim yukarıda da ifade edildiği üzere Safevî Devleti bünyesinde yer alan Kızılbaş gruplar bile, inançları Şîîlikle bağdaşmadığı için mutedil Şîîliğin karşı çıktığı bir durum olmuştur.⁷⁷ Ayrıca Hüseyin Hüsameddin'in bu dönemle ilgili verilen bilgilerde yararlandığı kaynakları yeterince belirtmemesi ciddi bir eksiklik olarak değerlendirilebilir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Babaîler İsyanı, Anadolu Selçuklu Devleti'nin karşı karşıya kaldığı en büyük iç meydan okumalardan biri olarak tarihe geçmiştir. Ekonomik zorluklar, idari zafiyetler ve sosyal çalkantılar gibi birçok faktörün bir araya gelmesiyle patlak veren bu isyan, Anadolu'daki Türkmen nüfusunun derin hoşnutsuzluğunu ve yönetimden duyduğu memnuniyetsizliği açıkça ortaya koymuştur. Baba İlyas ve Baba İshak liderliğindeki bu hareket, sadece Selçuklu yönetimine karşı bir ayaklanma olarak kalmamış, aynı zamanda Anadolu'da Şîî ve Batınî düşüncenin yayılmasını çabalamış ancak etkili olamamıştır. Hüseyin Hüsameddin, özellikle Baba İshak'ı Baba İlyas'ın faaliyetlerini perde arkasından yönlendiren dini inançları bozuk biri olarak zikretmiştir. Baba İlyas ise Sünnî akideye bağlı bir âlim olarak gösterilmiştir. Eserde, özellikle

⁷⁶ Yasar, *Amasya Tarihi*, 3/503-504; Kızılbaş ayaklanmalarının detayları için bk. Ümit Erkan, *Osmanlı'da Kızılbaş Ayaklanmaları (16.Yüzyıl)* (İstanbul: Okur Tarih Yayınları, 2020), 107-367.

⁷⁷ Kızılbaş farklılaşması ve isyanları için bk. Ömer Faruk Teber, *XVI. Yüzyılda Kızılbaşlık Farklılaşması* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005), 121-168; Hasan Onat, "Kızılbaşlık Farklılaşması Üzerine", *İslamiyat* 6/3 (2003), 111-126; Erkan, *Osmanlı'da Kızılbaş Ayaklanmaları (16.Yüzyıl)*, 37-107.

Baba İshak'ın Şîîliğin esaslarını Anadolu'da yaymak isteyen kişi olarak belirtilmesi Hüseyin Hüsameddin'in kaynakları arasında yer alan ve isyanın başlatıcısı olarak Baba İshak'ı gösteren İbn Bibi'deki bilgilerden kaynaklanmıştır. Ayrıca Hüseyin Hüsameddin'in bu döneme ait atıf yaptığı kaynaklarda Baba İshak'ın Şîî olduğu açıkça belirtilmemiş onun peygamberlik iddiasında bulunan bir harici olduğu belirtilmiştir. Anadolu'da İlhanlı dönemi, Şîî varlığının ve etkisinin şekillendiği kritik bir evredir. İlhanlı hükümdarlarının mezhepsel tercihleri ve politikaları, bölgede Şîî-Sünnî dinamiklerini önemli ölçüde etkilemiştir. Özellikle Gazân Han'ın İslâm'ı resmi olarak benimsemesi ve Olcaytu Han'ın Şîîliğe geçişi, Anadolu'da Şîîliğin etkisine zemin hazırlamıştır. Hüseyin Hüsameddin'e göre, bu dönemde Barak Baba gibi önemli figürlerin faaliyetleri, Şîî düşüncenin Anadolu'da daha görünür hale gelmesinde önemli bir etken olmuştur. Ancak, Hüseyin Hüsameddin'in Barak Baba hakkında verdiği bilgiler, İkdü'l-Cümân gibi eserlerle tam bir uyum içinde olmamıştır. İkdü'l-Cümân'da Barak Baba özellikle Kalender meşrep ve Hz. Ali sevgisini vurgulayan bir profil çizirken, Gîlânlıları Eş'arîliğe davet ettiği belirtilmiştir. Bu, Barak Baba'nın dinî ve mezhepsel konumlandırmasının karmaşık olduğunu ve hem Sünnî hem de Şîî unsurları içerebileceğini göstermiştir. Dolayısıyla, Barak Baba'nın dinî kimliği hakkında kesin bir yargıya varmak, mevcut tarihsel kaynaklar ışığında zordur. Osmanlı-Safevî rekabeti, Anadolu'da Şîî varlığının ve etkisinin şekillenmesi üzerinde derin izler bırakmıştır. Safevî Devleti'nin resmi olarak Şîî İmamiyye mezhebini benimsemesi ve bu ideolojinin yayılması için gösterdiği çabalar, bölgedeki dinî ve siyasî yapıyı önemli derecede dönüştürmüştür. Hüseyin Hüsameddin'in tespitlerine göre, Anadolu'daki Kızılbaş zümreler, Safevî ideolojisinin yoğun etkisi altında kalmıştır. Bununla birlikte, Hüseyin Hüsameddin'in Kızılbaşları, Safevî etkisi altında oldukları için Şîî olarak sınıflandırması ve Kızılbaş isyanlarını Şîî isyanları olarak değerlendirmesi, Kızılbaşların kendine özgü senkretik inanç yapısının göz ardı edilmesine yol açmıştır. Bu senkretik yapı, onları on iki imam Şîîliğinden

ayırmaktadır. Dolayısıyla, Anadolu’da Selçuklu, İlhanlı ve Osmanlı dönemlerinde Şîliğin etkisinin bulunduğunu ifade etmek mümkün olsa da sonraki yüzyıllarda bölgede Şîi grupların varlığının mevcut olmaması, Şîliğin Anadolu’da yayılmadığını göstermektedir.

KAYNAKÇA

- Akpınar, Turgut. “Amasya Tarihi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/6-7. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Akpınar, Turgut. “Hüseyn Hüsâmeddîn Yasar”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/551-552. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Anay, Harun. “Mîr Gıyâseddîn Şîrâzî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/125-128. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Atâbekî, Cemâlüddîn Ebü’l-Mehâsin Yusuf b. Tağrîberdî. *en-Nücumü’z-Zahire fi Müluki Mısr ve’l-Kahire*. Kahire: Dârü’l-kütübi’l-Mısrıyye, 1939.
- Avcu, Ali. *Horasan-Maveraünnehir’de İsmailîlik*. İstanbul: Marmara Akademi Yayıncılık, 2018.
- Avcu, Ali. *İslâm’ın İlk Marjinaleri Gulat-ı Şia*. Ankara: Fecr Yayınları, 2020.
- Ay, Ümran. “Münîrî Amâsî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ek-2/337-338. Ankara: TDV Yayınları, 2019.
- Aynî, Bedreddin. *İkdü’l-Cümân fi Târîh-i Ehli’z-Zamân*. nşr. Muhammed Muhammed Emîn. Kahire: Matbaatü Dâru’l-Kütüb ve’l-Vesâik el-Kevmiyye, 2010.
- Balcıoğlu, Tahir Harimi. *Türkler Arasında Şîlik Cereyanları*. haz. Ali Birbiçer. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2017.
- Banaz, Şaban. “Safevî Etkisi Öncesinde Anadolu’da Ca’ferîlik”. *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (2018), 63-92.
- Bozkuş, Metin. *Anadolu’da İslam ve Mezhepler*. Sivas: Asitan Yayıncılık, 2011.
- Cahen, Claude. “Osmanlılar’dan Önce Anadolu’da Şîlik Problemi”. çev. Sabri Hizmetli. *Ankara Üniversitesi İslami İlimler Enstitüsü Dergisi* 5/5 (1982), 305-319.

- Cemâlüddîn Ebü'l-Mehâsin, İbn Tağrîberdî el-Atâbekî. *el-Menhelü's-sâfi ve'l-müstevfi ba'de'l-Vâfi*. thk. Nebîl Muhammed Abdülazîz. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyye'l-Âmme li'l-Kitâb, 1985.
- Cenâbî, Ebû Muhammed Mustafa b. Hasan el-Hüseynî. *el-Aylemu'z-Zâhir fi İlmi'l-Evâil ve'l-Evâhir*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 3033, 1a-684b.
- Cenâbî, Ebû Muhammed Mustafa b. Hasan el-Hüseynî. *el-Aylemu'z-Zâhir fi İlmi'l-Evâil ve'l-Evâhir*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ragıp Paşa, 983, 1a-639a.
- Çelebi, Elvan. *Menâkıbu'l-Kudsiyye Fî Menâsıbi'l-Ünsiyye: Baba İlyas-ı Horasânî ve Sülâlesinin Menkabevî Tarihi*. ed. İsmail. E. Erünsal - Ahmet Yaşar Ocak. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995.
- Çelenk, Mehmet. *16-17. Yüzyıllarda İnan'da Şiîliğin Seyri*. Bursa: Emin Yayınları, 2016.
- Eflâkî, Ahmed. *Ariflerin Menkıbeleri*. çev. Tahsin Yazıcı. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2012.
- Ekinci, Mustafa. *Anadolu Aleviliği'nin Tarihsel Arka Planı*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2010.
- Erkan, Ümit. *Osmanlı'da Kızılbaş Ayaklanmaları (16.Yüzyıl)*. İstanbul: Okur Tarih Yayınları, 2020.
- Hinz, Walther. *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*. çev. Tevfik Bıyıklıoğlu. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992.
- İbn Bibi, Nâsirüddîn Hüseyin b. Muhammed b. Alî Ca'ferî Rugadî Münşî. *el-Evamirü'l-alaiyye fi'l-umuri'l-alaiyye: (Selçuk name)*. çev. Mürsel Öztürk. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İmadüddin İsmail b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. Beyrut: Mektebetü'l-Me'arif, 1988.
- Kara, Seyfullah. "Türkiye Selçukluları Döneminde Anadolu'da Şîlik Sorunu". *Marife* 8/3 (2008), 155-181.
- Karahan, Abdülkadir. "Figânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/57-58. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Köprülü, M. Fuad. *Anadolu'da İslâmiyet*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2005.
- Kutlu, Sönmez. "Beklenen Kurtarıcı İnanışına Dayalı Siyasî ve Dinî Hareketlerde Mehdîlik Tipolojileri". *Beklenen*

- Kurtarıcı İnanıcı*. 291-351. İstanbul: Kuramer Yayınları, 2017.
- Makrîzî, Takiyyüddin Ebi'l-Abbâs Ahmed b. Ali b. Abdülkâdir. *Kitâbü's-Sülûk li-Ma'rifeti düveli'l-mülûk*. thk. Muhammed Abdülkadir Atâ. Beyrut: Darü'l Kütübi'l İlmiyye, 1997.
- Müneccimbaşı, Ahmed b. Lütfullah. *Câmiu'd-düvel: Selçuklular tarihi II: Anadolu Selçukluları ve Beylikler*. haz. Ali Öngül. İstanbul: Kabalıcı Yayıncılık, 2017.
- Ocak, Ahmet Yaşar. "Anadolu (Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşması)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/110-116. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Babaîler İsyanı: Aleviliğin Tarihsel Altyapısı*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1996.
- Ocak, Ahmet Yaşar. "Babaîler İsyanından Kızılbaşlığa: Anadolu'da İslâm Heterodoksisinin Doğuş ve Gelişim Tarihine Kısa Bir Bakış". *Bellekten* 64/239 (2000), 129-160.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Sûfilik: Kalenderîler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler 15-17. Yüzyıllar*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013.
- Onat, Hasan. "Kızılbaşlık Farklılaşması Üzerine". *İslamiyat* 6/3 (2003), 111-126.
- Örs, Derya. *Tarih-i Olcaytu (İnceleme ve Çeviri)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1992.
- Öz, Mustafa. "Mehdîlik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/384-386. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Öz, Mustafa - Şek' a, Mustafa Muhammed. "İsmâiliyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/128-133. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Özgüdenli, Osman Gazi. "Olcaytu Han". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/345-347. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Safedî, Salâhuddîn Halîl b. Aybek. *Kitâbü'l-vâfi bi'l-vefeyât*. thk. Ahmed el-Arnâvut - Türkî Mustafa. 10/66-67. Beyrut: Daru İhyai't-Turasi'l-Arabi, 2000.
- Sarıkaya, M. Saffet. *Anadolu Aleviliğinin Tarihî Arka Planı (XI-XIII. Yüzyıl)*. İstanbul: Post Yayınevi, 2016.

- Sümer, Faruk. “Anadolu’da Moğollar”. *Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 1 (1969), 1-147.
- Sümer, Faruk. “Kösedağ Savaşı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/272-273. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Sümer, Faruk. *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999.
- Şahin, Hanifi. *İlhanlılar Döneminde Şiîlik*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2010.
- Teber, Ömer Faruk. *XVI. Yüzyılda Kızılbaşlık Farklılaşması*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005.
- Turan, Osman. *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*. Ankara: Ötüken Neşriyat, 2009.
- Uyar, Mustafa. “Bir Ortaçağ Anadolu Sûfisi Hakkında Yeni Bulgular: Aybek Baba Şeyh Mi, Emîr Mi”. *Belleten* 78/283 (2014), 879-890.
- Yasar, Abdîzâde Hüseyin Hüsâmeddîn. *Amasya Tarihi*. ed. Songül Keçeci Kurt vd. haz. Mehmet Arslan. Amasya: Amasya Belediyesi Kültür Yayınları, 2022.
- Yazıcı, Tahsin. “Safevîler”. *İslam Ansiklopedisi*. 10/53-59. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, ts.

AMASYA TARİHİ ADLI ESERDE ZİYA PAŞA’NIN BAYINDIRLIK İŞLERİ: GEÇ OSMANLI DÖNEMİ HELKİS MAHALLESİ’NİN DÖNÜŞÜMÜ*

Duygu KALKAN AÇIKKAPI**

Öz

Bu çalışma, geç Osmanlı dönemi Amasya kentinde Ziya Paşa'nın mutasarrıflığı sırasında gerçekleştirilen imar çalışmaları hakkında Abdizade Hüseyin Hüsameddin Yasar tarafından verilen bilgilere odaklanmaktadır. On iki cilt olarak tamamlanan Amasya Tarihi adlı eser, Amasya kent tarihi yazımına ilişkin yerel bir tarihçi tarafından kaleme alınan önemli bir eserdir. Amasya kentinin kuruluşundan, kent ve çevresinde yer alan tarihi mevkilerden, kentin mahalleleri ile kentin ileri gelenlerine kadar pek çok konuda bilgi içeren birinci cilt, Amasya üzerine mimarlık tarihi araştırmaları için temel başvuru kaynağıdır. 1863-1865 yılları arasında Amasya Mutasarrıflığı görevine getirilen Ziya Paşa Amasya vilayetinde hükümet konakları, saat kuleleri, çarşı, bedesten, köprü, okul, hapisane ve yol imarı çalışmalarını tamamlamıştır. Geç Osmanlı Dönemi'nde başlayan modernleşme ve yenilenme çabaları Tanzimat Dönemi'nde hız kazanarak, yeni gereksinimler doğrultusunda inşa edilen ve kent içerisinde yeni yapı tipolojileri olarak görülmeye başlanan kamusal yapıların sayısı artmıştır. Bu yapıların inşası ile kentin resmi hizmet binaları, sivil mimari eserlerin yanında yerini almıştır. Bu yenilenme çabalarının somut çıktıları olan yeni yapı tipolojileri ve açık kamusal alan inşası Helkis Mahallesi'ni de değişime uğratarak, konutlarla çevrili kent mekanının hükümet konağı ve çevresine inşa edilen belediye, karakol, cezaevi, postane gibi binalarla dönüşümünü sağlamıştır. Yasar, eserinde, Amasya'nın mahallelerini ele aldığı kısımda,

135

* Bu çalışma 16-18 Mayıs 2024 tarihinde düzenlenen Abdizade Hüseyin Hüsameddin Yasar temalı “Uluslararası Amasya Sosyal Bilimler Araştırmaları Sempozyumu-1” adlı sempozyumda sunulan bildirinin genişletilmiş halidir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Amasya Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Mimarlık Bölümü, duygu.kalkan@amasya.edu.tr <https://orcid.org/0000-0002-5463-1786>.

Helkis mahallesi ve Ziya Paşa'nın inşa ettirdiği yapılar hakkında önemli bilgilere ve tarihlere ulaşarak, kentin bu önemli konumunun nasıl dönüştüğünü anlatmıştır. Sonuç olarak, Yasar'ın sağlamış olduğu yazılı kaynak, ulaşılan harita, fotoğraf gibi görsel kaynaklarla desteklenerek mahallenin değişim öncesi, değişim esnası ve sonrasına yönelik durumu ortaya çıkarılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Amasya Tarihi, Kent ve Mimarlık Tarihi, Hüseyin Hüsameddin Yasar, Ziya Paşa, Helkis Mahallesi.

Ziya Pasha's Public Works in the Work Named History of Amasya: The Transformation of the Helkis Neighborhood in the Late Ottoman Period

Abstract

This study focuses on the information provided by Abdizade Hüseyin Hüsameddin Yasar regarding the urban development projects carried out in Amasya during the tenure of Ziya Paşa in the late Ottoman period. The work titled "Amasya Tarihi" (History of Amasya) is an essential work authored by a local historian concerning the history of Amasya, completed in twelve volumes. The first volume, which contains information on various aspects of Amasya, including its foundation, significant locations within the city and its surroundings, neighborhoods, and prominent figures, serves as a fundamental reference for architectural history studies on Amasya. Ziya Paşa, who served as the governor of Amasya between 1863 and 1865, completed various urban development projects, including government buildings, clock towers, a market, a bazaar, a bridge, a school, prisons, and road constructions within the province of Amasya. The construction of official government buildings and the emergence of new architectural typologies within the city, alongside civil architecture, was part of the modernization and renewal efforts that began in the late Ottoman period and accelerated during the Tanzimat Era and beyond. The concrete results of these renewal efforts, such as new architectural typologies and the construction of public spaces, transformed the Helkis neighborhood. The residential urban space

surrounded by houses was transformed with the construction of the municipal building, police station, prison, post office around the government building and its vicinity. In his work, Yasar recorded important information and dates about the neighborhoods of Amasya, focusing on the section where he describes the Helkis neighborhood and the construction of Ziya Paşa's buildings. With this work, Yasar has enabled access to significant records regarding how this part of the city transformed. In conclusion, the written sources provided by Yasar, supported by visual sources such as maps and photographs, have allowed for the depiction of the state of the neighborhood before, during, and after the period of urban transformation.

Keywords: History of Amasya, Urban and Architectural History, Hüseyin Hüsameddin Yasar, Ziya Paşa, Helkis Neighborhood.

GİRİŞ

Amasya tarihine ilişkin çalışmalardan biri olan Abdîzâde Hüseyin Hüsameddîn Yasar (1869-1939) tarafından kaleme alınan Amasya Tarihi adlı eser yerel tarihçilerin tarih yazımına katkısını gösteren ve Amasya kent ve mimarlık tarihi yazımında önemli boşlukları dolduran bir çalışmadır (Erkoçoğlu, 2017). Sarıcaoğlu (1994), Amasya'nın, kent tarihi yazımı çalışmalarının erken tarihlerde başlatıldığı nadir örneklerden biri olduğunu, Türkiye'de şehir tarihlerinin sistemli olarak incelemelerinin yaklaşık bir asır öncesine dayandığını belirtmektedir. Bu sistemli çalışmaların kitabe ve sikkelerden yararlanılarak yapılmasının Halil Edhem Eldem tarafından, şer'iyeye sicilleri, vakfiyeler ve çeşitli yazma eserlerden yararlanılarak yapılmasının ise Hüseyin Hüsameddin Yasar tarafından başlatıldığı, her iki yaklaşımı ele alarak yapılan ilk şehir tarihi denemesinin ise İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya ait olduğunun kabul gördüğünü söylemektedir (Sarıcaoğlu, 1994).

Yasar, Mustafa Vazih Efendi'nin (2014) Amasya Tarihi adlı eserini inceleme fırsatı bulduktan sonra şehir tarihine de yer verecek şekilde araştırmalarını geliştirmiştir. Kendisinden

sonra gelen kişileri de etkilemiş, Amasyalı diğer yerel tarihçiler de Amasya tarihine ilişkin önemli eserler bırakmıştır. Aydın ve Dündar (2013), kronolojik bir sıralama itibarıyla, Çorumlu Kara Müftizâde Mustafa Vâzih Efendi'yi Amasya şehir tarihi yazımına öncülük eden ilk kişi olarak göstermektedir. Ardından Hüseyin Hüsameddin Efendi ve sonrasında onun Amasya Tarihi'ne zeyl olarak hazırladığı Amasya Şehri, Amasya Meşâhiri ve Amasya Hatıraları-Bildiklerim, Gördüklerim ve İşittiklerim eserleriyle Osman Fevzi Olcay gelmektedir (Aydın-Dündar, 2013). Bu yerel tarihçiler arasında Cumhuriyet Dönemi'nde 1954 yılında basılan Resimli Amasya Tarih, Coğrafya Salname-Kılavuz ve Kazalar adlı çalışmasıyla Ahmet Demiray da yer almaktadır (Demiray, 1954).

Akpınar (1998) Yasar'ın birçok şehirde arayıp bulduğu el yazmaları, mahkeme sicilleri, vakfiyeler, kitâbeler, mezar taşları gibi ilk kaynaklara başvurarak hazırladığı eserlerinin büyük değer taşıdığını, ancak başvurduğu kaynakları çoğunlukla göstermemiş olması ve bazı konularda aşırı etimolojik benzetmelere kalkışması dolayısıyla yazdıklarının ilmi değeri hakkında tereddütlere sebep olduğunu belirtmiştir. Akpınar (1998), yine de yerli ve yabancı birçok tarihçinin onun baş eseri olan Amasya Tarihi'nin değerini takdir ettiğine dikkat çekerek; Franz Babinger'in eserin bazı konularda gerçek bir hazine olduğunu söylediğini ve hiç olmazsa kısmen Batı dillerinden birine çevrilmesi tavsiyesinde bulunduğunu söylemiştir. Sarıcaoğlu'da eseri ilk takdir edenlerin başında İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın geldiğini, sonrasında Anna S. Tveritina ve Mustafa Akdağ gibi araştırmacıların verilen bilgilerin sağlıklı olduğuna işaret ettiklerine değinmiştir (Sarıcaoğlu, 1994, 45). Köksal (2017), şehircilik tarihi çalışmaları açısından önemli bir eser olan Amasya Tarihi'ne dair yazılmış pek çok kaynağın, eserin olumsuz yönlerinden biri olarak Hüseyin Hüsameddin'in kaynakları belirtme konusunda yetersiz görüldüğünü söylediklerini, ancak eserde Yasar'ın birçok kaynağa atıfta bulunduğunun altını çizmektedir. Belgeye dayalı olarak yazdığı pek çok hususta kaynağını açıklamaması,

araştırmacıların yazılanlara şüpheyle bakmasına neden olmuştur diye de bu olumsuz değerlendirmelerin sebebini belirtmektedir.

Keçeci Kurt (2022), Yasar'ın matbu olarak, ilk cildi 1912 yılında, ikinci cildini 1914 yılında, üçüncü cildi 1927 yılında, dördüncü cildi 1928 yılında ve dördüncü cildin bakiyyesini 1935 yılında bastırabildiğini belirtmiştir. Sonraki ciltler ise müellif nüshası olarak kalmıştır. Dr. Ali Yılmaz ve Dr. Mehmet Akkuş tarafından sadeleştirilen ilk cildinin basımı 1986'da gerçekleştirilebilmiştir. Prof. Dr. Mesut Aydın ve Güler Aydın tarafından yayına hazırlanan 12 ciltten ilk beş cildin (1-4 ve 4. cildin bakiyyesi) basımı 2007 yılında yapılmıştır (Keçeci Kurt, 2022). 2015 yılında Prof. Dr. Mehmet Arslan başkanlığında bir komisyon kurulmuş, ancak Prof. Dr. Mehmet Arslan'ın çalışması vefatı sebebiyle yarım kalmıştır. 2020 yılında Doç. Dr. Songül Keçeci Kurt, Doç. Dr. Recep Orhan Özel ve Doç. Dr. Metin Hakverdioğlu editörlüğünde Prof. Dr. Mehmet Arslan'ın çalışması varisçilerinden alınarak gözden geçirilmeye başlanmış, diğer ciltlerin de tesliminden sonra editoryal çalışma yaklaşık bir yıl sürmüş ve 12 ciltlik Amasya Tarihi yayına hazır hale getirilmiştir (Keçeci Kurt, 2022).

Bu çalışmada, dönemin tanığı Hüseyin Hüsameddin Yasar tarafından verilen bilgilerle Amasya kentinde gerçekleştirilen ve Amasya Islahatları (Akyüz, 1964) olarak adlandırılan taşrada erken örnekler olarak nitelendirilebilecek kamusal yapıların inşasında önemli rol oynayan Ziya Paşa'nın Amasya kentindeki imar çalışmalarına odaklanılmıştır. Bu doğrultuda, öncelikle Abdizade Hüseyin Hüsameddin Yasar'ın Amasya Tarihi yazma eser ve transkripsiyonları araştırılmış, günümüz Türkçesi ile sadeleştirilen ilk çalışma olan 1986 tarihli kitapta ve 2022 yılında yayına hazırlanan eserin 1-4 cildinde yer alan Helkis Mahallesi ile ilgili tüm konular taranmıştır. Bu çalışmanın iki ana aktörü olan Abdizade Hüseyin Hüsameddin Yasar ve Ziya Paşa'nın biyografilerinde Amasya ile ilgili kısımlara odaklanılmış, Amasya Tarihi adlı eserin yazımı ve Ziya Paşa'nın Amasya mutasarrıflığı hakkında kısaca bilgi verilmiştir. Fotoğraf, gravür, plan, kroki ve hava

fotoğrafları gibi görsel kaynaklardan kentin 19. yüzyıl öncesi ve sonrasına ait yapılı çevre verileri elde edilmiştir.

Abdizade Hüseyin Hüsameddin Yasar'ın Amasya Tarihi Adlı Eseri ve Ziya Paşa'nın Amasya Mutasarrıflığı

Abdi-zâde Hüseyin Hüsameddin (1869-1939), Amasya Tarihi adlı eserinin Amasya'ya dair yazılmış eserler arasında Amasya'nın kuruluşundan 1930'lu yıllara kadar en geniş bilgi barındıran bir çalışma olduğunun ve kent tarihine dair yazılan eserler arasında önemli bir yere sahip olduğunun altını çizer. Abdi-zâde Hüseyin Hüsameddin (1986) "Bu Amasya Tarihi Nasıl Yazıldı?" başlığı altında çalışmalarında edebiyatla ve Amasyalı âlimlerle ilgilenirken çalışmalarını tarih araştırmalarına nasıl tahsis ettiğini anlatır. Eski âlimlerin hayat hikâyelerini de araştırmalarına eklemesiyle birlikte Amasya'nın geçmiş ve tarihine ilişkin daha derin incelemeler yapmaya başladığını, bu tetkikler sırasında Amasya kütüphanelerindeki kitapları tarayıp, mezar taşlarındaki kitabeleri okuyup, türbelerde araştırmalar yaparken Mustafa Vazih Efendi'nin (2014) Amasya Tarihi eserine rastladığını ve onun üzerinde çalışmaya başladığını anlatır. Bu eserde yer alan ve ilgisini çeken konuları derinlemesine araştırmak için Amasya'da topladığı bilgileri arttırmak ve tahsilini tamamlamak üzere İstanbul'a gider. Tahsiline devam ederken tatil günlerinde de Fatih, Bayezid, Süleymaniye, Şehzade, Ayasofya, Köprülü, Ragıp Paşa, Nuruosmaniye, Molla Murad, Aşir Efendi, Hamidiye ve Esad Efendi kütüphanelerinde bulunan tarih kitaplarını, tarih mecmua ve risalelerini ve münşeat mecmualarını araştırdığını belirten, gittiği diğer vilayetlerin de kütüphanelerinde araştırmalar yapan Yasar, Amasya'ya döndükten sonra müracaat ettiği kişilerden edindiği kitap, defter, berat, vakfiye suretleri, icazetnameler, evrak ve risaleleri incelediğini, gördüğü bir rüya üzerine Amasya Mahkeme sicillerini inceleyerek aradığı bilgilerin doğruluğunu bu araştırmalarında teyit edebildiğini belirtmiştir (Abdi-zâde Hüseyin Hüsameddin, 1986, 273-274). Yasar, 1898 yılında Bâbîâli'de, Meşihat Dairesi Askeriye Mahkemesi'nde göreve başlayarak Şer'iyye Mahkemesi sicillerinde Amasya'ya ait bilgileri inceleme imkânı bulmuştur.

1905 yılında Osmancık kazasında göreve başladığında topladığı tüm belgeleri düzenlediğini ve Amasya Tarihi adlı eserini yazmaya başladığını, 2 yıl içerisinde çalışmasını tamamlayıp, temize çektiğini söyler (Abdi-zâde Hüseyin Hüsameddin, 1986, 273-278).

Ziya Paşa, Sadaret Mektubi Kalemi'ndeki görevine genç yaşta başlamış olup, Mustafa Reşit Paşa'nın takdirini kazanarak 1855'te Mabeyn'e dördüncü kâtip olmuş, Abdülaziz'in 1861 yılında tahta geçmesinden sonra da sarayda kalarak padişahın güvenini kazanmıştır. Ancak kabinede yer alan Ali Paşa ile anlaşmazlıkları sebebiyle, Ocak 1862'de Zabtiye Nezareti Müsteşarlığı'na, bu tayinden on üç gün sonra da Atina Elçiliğine görevlendirilen Ziya Paşa, bu göreve gitmek istemeyince, kendisine Kıbrıs Mutasarrıflığı verilmiştir. Kıbrıs'ın ağır havasına dayanamaması ve bir çocuğunu sıtmadan kaybetmesi üzerine İstanbul'a tekrar dönmüş, kısa süren görevlendirmelerinden de istifa ederek tekrar İstanbul'a dönmesi üzerine, saraydan uzaklaştırılması amacıyla Aralık 1863'te Amasya mutasarrıflığına tayin edilmiştir (Akyüz, 1964, 1-2). Amasya'ya varır varmaz hastalanması ve tüm ailesinin sıtmaya yakalanması ile bir çocuğunu daha sıtmadan kaybetmiş ve Amasya'daki ilk sekiz ayını hasta yatağında geçirmiştir. Ziya Paşa, görevinden ayrıldığı 1865 Aralık ayına kadar, bir buçuk yıla yakın süre içerisinde Amasya'da asayiş ve imara ait işlerle ilgilenmiştir. İmara yönelik tamamladığı işler arasında; bir köprü, bir çarşı, bir bedesten, yeni açılan yollar, Amasya ile Merzifon, Zile, Havza, Lâdik ve Mecitözü kazalarında yapılan altı hükümet konağı, altı ilkokul, altı saat kulesi, bir idadi ve bir hâpishane vardır. Asayiş bakımından ise Amasya'da bulunduğu süre içerisinde, tüm sancağı sarmış olan eşkıyalarla mücadeleye girişmiştir (Akyüz, 1964, 3). Ziya Paşa'nın Amasya'daki faaliyetleri Amasya ıslahatı olarak anılmaktadır. Ancak Zile müftüsü Lütfullah Efendi ile Hacı Hasan Ağa gibi bir kısım eşrafın çıkardığı söylentiler üzerine Amasya mutasarrıflığından Canik mutasarrıflığına nakli istenerek, Amasya'daki görevinden alınmıştır (Akyüz, 1964; Uçman, 2013).

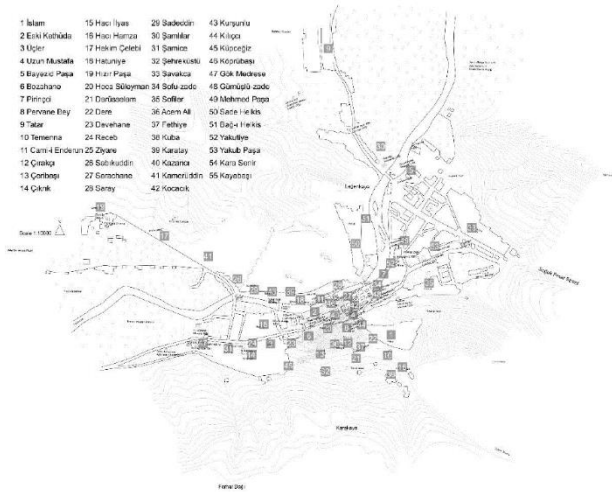
Helkis Mahallesi ve Ziya Paşa'nın İmar Faaliyetleri

Yasar, Helkis Mahallesi'nin Alçak Köprü'nün kuzey tarafından, Kuş Köprü üzerindeki Leğen Kaya'ya kadar uzanan bir şerit üzerinde, doğudan ve güneyden Yeşilirmak; batıdan Saray Mahallesi ve kuzeyden Harşene Dağı ile sınırlı olduğunu belirtir. Mahalle adını doğu tarafında bahçesi, batı tarafında evinin bulunması sebebiyle Anadolu Rum ayanlarından Halkis'in kendisinden aldığı söyler. Mahallenin iki kısma ayrıldığı Hükümet köprüsünün batı tarafında bulunan ve saathanenin önüne kadar olan kısmına Sade Helkis Mahallesi, buradan Leğenkaya'ya kadar olan tarafa da Bağ Helkis Mahallesi denilmektedir (Şekil 1) (Abdi-zâde Hüseyin Hüsameddin, 1986, 137).

Osman Fevzi Olcay (1887-1973) tarafından yazılan Amasya Hatıraları "Bildiklerim-Gördüklerim-İşittiklerim ile Amasya eserinde, Bağ-ı Helkis ve Sade Helkis mahallesinin konumunu anlatır ve sakinleri hakkında detaylı bilgiler verir.

142

Şekil 1. Amasya'nın "Amasya Tarihi" adlı eserde yer alan mahallelerinin yaklaşık konumları ve 50 numarada Sade Helkis ve 51 numarada Bağ Helkis mahalleleri (Yazar tarafından DAI'de yer alan haritadan uyarlanarak hazırlanmıştır.) (Kalkan Açıkkağı, 2019)

Nüşhasında 1967 tarihini düşerek imzasını atan Olcay, Helkıs mahallesini; şimdiki Hükümet Konağı ve Jandarma Dairesi ile Tevkifhane binasının önünden itibaren tünelle Yukarı Harşena Kalesi yolunu takip eden semtin tamamı olarak belirtir. Bu mahallenin eskiden bağlık bahçelik olduğunu, muazzam ceviz ağaçlarının altında halkın küme küme oturduğu, semaverlerin kaynatılıp çayların demlendiği, semtin en mutena mesiresi olduğunu, şimdiki halinden memnuniyet duymadığını, bu hale gelmesindeki en büyük etkenin demir yolu hattının buradan geçmesi ve önündeki arazinin ulaşım engel teşkil ediyor olması diye belirtmiştir. Bir diğer sebep olarak; bu semtin sakini olan tanıdıklarından tek bir kişinin dahi kalmamış olmasıdır. Bu mahalle, Amasya'nın varlıklı ailelerinin yaşadığı bir yerken, zamanla yabancı kişilerin ikamet ettiği bir yer haline gelmiştir. Taş Han mütevellisi Nuri Bey, Topçu-zade Hilmi Bey, Şerifbey-zade Salih Bey, Evkaf Sandık Emimi Mahmut Efendi, Veysibey-zadeler, Öksüzler Yurdu Müdürü Ali Efendi, Çavuşluoğlu Hacı Hafız ve Mumcu-zadelerden İsmail Hakkı Bey burada ikamet etmiş, bu kişilerin Amasya'nın ileri gelen ailelerinden olduğunu belirtmiştir (Olcay, 2009). Sade Helkıs mahallesini ise, şimdiki Emniyet Dairesi'nin bulunduğu yerin arka tarafına, yani Alçak Köprü'nün İçeri Şehre giden yolun sağ tarafındaki çeşmenin bulunduğu yere kadar olan kısmı olarak tanımlar. Mahalle sakinlerine ilişkin bilgiler vererek, sözlerine şu şekilde devam eder: “Bu kısımda, birinci hane Şeyh Ahmet-zadelerin evi ile başlar, Arpacı-zade Hürrem Bey ve onu takip eden Çiçekçi-zade Ethem Efendi'nin hanesinden sonra yontma bir taş merdivenin başında Mevlevi Hacı Veli Dede'nin evi gelir. Daha sonra yokuştan iner inmez Maarif Kâtibi Ali Efendi denilen zatı muhteremin evi, ondan sonra da bizim İdâdi Mektebi Müdürü merhum Osman Remzi üstadımızın kayın biraderi Ali Efendi'nin evi gelir. Buradan Hatuniye Mahallesi yoluna çıkılır. Böylece Sade Helkıs Mahallesi burada bitmiş olur.” (Olcay, 2009).

Demiray ise; günümüzde Helkıs (Nergiz) Mahallesi olarak adlandırılan bu mahallenin adının Rum zenginlerinden “Vali Halkis” den gelen Helkis isminin kökeni yanı sıra, bu

mahalleye nergis çiçeği yetiştirildiğinden dolayı Nerki Mahallesi de denildiğini belirtmektedir (Demiray, 1954, 124). Yasar, Bizans Dönemi'nden gelen Fokas, Helkis, Komnus, Venkiyus ve Mağdinus gibi mahalle isimlerinin bu mahalleler için hala kullanılmaya devam ettiğini belirtmiştir (Abdi-zâde Hüseyin Hüsameddin, 1986, 82-84). Kuzucular da (1994, 29-30), Maydanos/Magdenos ile Helkis veya Sergis/Sergios gibi Rumca kökenli adların günümüze kadar geldiği ve Helkis mahallesine bağlanan köprünün Bizans döneminde mevcut olduğunu belirtir. Evliyâ Çelebi (2006, 219), Amasya mahallelerini anlatırken kale dibinde Serki mahallesi olarak ismi geçer diye belirtir. Göztaş (2010), Helkis mahallesinin Amasya Kalesi'nin batısında ve kalenin surlarının dışında kalan konumunu belirtmiştir. Mahalleye açılan kapıya, "Helkis Kapısı" isminin verilmiş olduğunu, Sergis olarak da telafuz edildiğini söylemiştir. Göztaş'ın işaret ettiği bir diğer önemli husus, bu bölgenin kentin diğer bölümleri ile bağlantısının "Helkis Köprüsü" ile sağlanmış olmasıdır. Yer adları kökenine değinen Göztaş (2010), köprünün ismine atıf yaparak yapım tarihinin Roma dönemine kadar uzandığını belirtir. Fakat köprülerin ahşap olması sebebiyle sürekli taşkınlarla zarar görmüş ve ahşap malzeme ile yenilediği için eski köprüler hakkında hemen hemen hiçbir bilgiye erişilemediğini de sözlerine eklemiştir. Nehir yatağının en dar noktasında yer alan bu köprünün bu sebeple taşkınlar sırasında en çok zarar gören köprü olduğuna da dikkat çekmiştir. Bu ahşap köprü, 1940 yılındaki taşkınla yıkılınca, dönemin valisi Talat Öncel tarafından 35.00m uzunluk ve 9.00m genişlikte, betonarme olarak yeniden inşa edilmiştir. Sonraki yıllarda, nehir yatağını genişletmek gayesiyle bir göz eklenerek köprünün boyu uzatılmıştır (Göztaş, 2010).

Amasya Tarihi adlı eserde; Helkis Köprüsü Hükümet Konağı civarında, Saathane önündedir. Halk bu köprüyü Hükümet Köprüsü olarak adlandırmaktadır. Helkis mahallesinde oturanların bu köprüyü kullanması sebebiyle Helkis köprüsü de denilmiştir. Yasar, bu köprünün 25 metre kadar aşağısında, Hükümet Konağı kapısının önünde 1864 yılında Ziya Paşa tarafından ahşaptan bir köprü inşa ettirilmiş

olup, 1867 taşkınında yıkıldığını belirtmiştir (Abdi-zâde Hüseyin Hüsameddin, 1986, 76).

Yasar, eserinde, Amasya'nın Kaleleri başlıklı kısımda, Enderun Kalesi'nin eski kayıtlarda Batın Amasya olarak da yazıldığını, bu kalenin doğudan Helkis mahallesi, batıdan Sabiküddin Mahallesi, kuzeyden Harşene Kalesi ve güneyden Yeşilirmak ile sınırı olduğunu belirtir. Aşağı Kale olarak da bilinen bu kalenin biri Helkis tarafında, diğeri Alçak köprü önünde, diğerkapı Madenüs köprüsü önünde Mağdinus kapısı, dördüncüsü Meydan Kapısı olmak üzere dört kapısı ve iki burcu olduğunu belirtir. "Kapılardan biri, Helkis tarafında, diğeri Alçak Köprü önünde olup, ikisi de lüzumsuz olduğundan sonradan yıkılmıştır" diye belirtmektedir. Saray Kapı olarak adlandırılan Alçak Köprü önündeki kapının Ziya Paşa tarafından 1281/1864 yılında yıktırıldığı bilgisini vermiştir (Abdi-zâde Hüseyin Hüsameddin, 1986, 44).

Yasar, Helkis mahallesine yönelik verilen bilgiler arasında, 690/1291 yıllarında Hoca Muhibbüddin Mevdud-ı Ziyari'nin bu mahallede bir mescid-i şerif ve bunun yanında bir Darü'l-ilm yaptırdığını, ancak konumunun anlaşılamadığını belirtmiştir. Bağ Helkis'in, doğu kısmının yarısı, genellikle Gümüşlüzade Şemseddin Ahmet Çelebi b. Bedreddin Mahmut Çelebi tarafından 805/1402 yılında vakf edilmiştir. Taciye, yani, Gümüşlüzade Camii, bu zatın vakıflarındandır. Gümüşlüzade Taceddin Mahmut Çelebi'nin torunu Şemseddin Ahmet Çelebi Helkis bahçesini bu camiye vakfetmiştir (Abdi-zâde Hüseyin Hüsameddin, 1986, 134, 138).

Mahallenin tarihine ilişkin bilgiler vermeye devam eden Yasar, bu, Bağ Helkis Mahallesi'nde, 1018/1609 yılında, Dergah-ı Ali Çavuşlarından Mustafa Ağa, bir mescid-i şerif ve bir mekteb yaptırarak vakıflarını tanzim etmiştir, bu yapıları, daha sonra, torunları, Hacı Efendizadeler'den önce, el-Hac Ali Ağa, ondan sonra da el-Hac Ahmed Ağa yeniden tamir ettirmiştir diye belirtmiştir. Bu bilgilerin devamında Ziya Paşa'nın yönetim merkezi haline getireceği bu alanın kimlerden alındığına dair önemli bilgiler vermiştir: "Bu mescid-i şerifin batı tarafı, tamamen, Kapdan-ı Derya Hafız Ali Paşazade el-Hac Ahmed Mikdad Paşa'nın evi ve bahçesi idi.

Amasya Mutasarrıfı Ziya Paşa, 1281/1864'de, İzzet ve Nuri Beyler'den satın alıp, yerine gayet güzel bir hükümet konağı, arkasında, dağ kenarında, umumi bir hapisane yaptırmış, paşanın selamlığını, Belediye Dairesi ve iki katlı evini de, telgrafhane haline getirmiştir. Bunlara 1312/1894'de belediye bahçesinin doğusunda, bir de polis karakolu ilave edilmiştir.” diyerek, mahallede inşa edilen tüm yapılara ilişkin bilgileri vermiştir (Şekil 2) (Abdi-zâde Hüseyin Hüsameddin, 1986, 134,

Şekil 2. Geç Osmanlı döneminde yönetim merkezindeki idari binalar ve 1 ve 2 numaralı muhtemel hükümet meydanları (Yazar tarafından OA, T, 1360/80'de yer alan 1909 tarihli krokiden uyarlanarak hazırlanmıştır) (Kalkan Açıkcapı, 2019.

Yasar, Ziya Paşa'nın, Bağ Helkis ile Sade Helkis'i ayıran kaya üzerinde, şehrin her yerinden görülebilen bir yerde, büyük bir saat kulesi yaptırarak, şerefesinin üç tarafına büyük, kare şeklinde saat koydurarak halkın istifadesini sağladığını yazmıştır. Bu saathanenin bitişiğinde, 1312/1894 yılında Belediye Eczanesi ve bunun karşısında da bir evrak mahzeni

inşa edildiğini de belirtmiştir (Abdi-zâde Hüseyin Hüsameddin, 1986, 134, 138).

Tanzimat döneminde (1839-1876) Osmanlı siyasi iktidarı mutlak bir sultanın denetiminden, giderek büyüyen bir yönetici grubun ellerine kaymıştır (Avcı, 2017). Tanzimat dönemi yeni reformların uygulanmasıyla kentlerde yeni biçim ve ölçeklerde yapıların inşa edilmesini sağlamıştır, özellikle dönemin bürokratlarının üstlendiği görevlerle kentlerin çehresinde değişim ve dönüşümler başlamıştır. Osmanlı geleneksel yapı tiplerinin yanı sıra, 19. yüzyıl ve sonrasında yenileşme çabalarının da etkisiyle farklı yapı türleri inşa edilmeye başlanmıştır. Bu yapı tipleri arasında belediyeler, hükümet konakları, karakollar, kışlalar, postaneler, iskeleler, tren garları, okullar (İdadi, Rüşdiye), hastahaneler, nezaret binaları, elçilik binaları, fabrikalar, saat kuleleri, tiyatro binaları, sergi binaları, müzeler yer almaktadır.

Avcı (2017, 19), Tanzimat öncesi dönemde kentlerdeki kamusal alanların çarşı, dini yapıların avlusu veya çevresi gibi ekonomik ve dini nitelikli alanlarla sınırlı olduğuna dikkat çekip, yeni hükümet meydanlarının idari ve siyasi niteliği ağır basan modern anlamda yeni bir kamusal alan türü olarak nitelendirilebileceğini söylemektedir. Tanzimat reformlarıyla birlikte değişen taşra yönetimi, yeniden yapılanan eğitim sistemi, yeni haberleşme ve ulaşım araçlarının ortaya çıkması, iç güvenliğin yeniden düzenlenmesi ve devletin birçok kamu hizmetini doğrudan üstlenmesi, Osmanlı şehirlerinin fiziksel yapısına yeni mimari öğeler eklemiştir (Avcı, 2017). Yazıcı (2011), 1848 yılında mevcut olan hükümet konağının harap durumda olduğunu aktarmıştır. 19. yüzyıla kadar yönetim işleri için özel olarak inşa edilmiş kamu binalarının bulunmadığına dikkat çeken Yazıcı (2011), bu döneme kadar atanan yöneticilerin kendileri için ayrılan ya da kiralanan konaklarda kaldıklarını belirtmiştir. 1864 yılında yaptırılan yeni hükümet konağı daha önceki -hükümet konağı olarak kullanılan- konağın yerine inşa edilmiştir. Amasya'da Helkis Mahallesi çevresinde gelişen bu yeni yönetim merkezinin yalnızca köprü ile erişilebilen bir konumda yer alması daha önceki müsellim konaklarının Victor Fontanier, Heinrich

Barth gibi seyahatlerin kitaplarında yer alan Amasya planlarında Sultan II. Bayezid tarafından yaptırılan caminin yakınında olması açısından karşılaştırıldığında kamusal alanın bu konuma yönelmiş olduğunu da göstermektedir (Fontanier, 1829, 200; Barth, 1860).

Günümüzde; Hükümet Köprüsü ile Kuşç Köprü arasında kalan, Ferhat Tüneli ile Kurşunlu mahallesine, Elmasiye Caddesi ile Kuşç Köprüye ve Şamlar mahallesine bağlanan ve 1927 yılında işletmeye açılan tren yolunun (Aycı, 2006) iki kısma ayırdığı Helkis mahallesinde ırmak kenarında Valilik Binası, Zabıta Müdürlüğü, yapım aşaması devam etmekte olan bir otel binası, Amasya Orduevi, Büyük Amasya Otelı gibi kamusal yapılar yer almakta olup, diğer kısım geçmişte olduğu gibi geleneksel konut alanlarından oluşmaktadır (Şekil 3).

Şekil 3. Amasya Merkez İlçesi Nergiz (Helkis) Mahallesi Alan Sınırı (TKGM, 2024)

SONUÇ

Bu çalışma, geç Osmanlı dönemi Amasya kentinde Ziya Paşa'nın mutasarrıflığı sırasında Helkis mahallesinde gerçekleştirilen imar çalışmalarına odaklanmaktadır. Bu imar faaliyetleri neticesinde tamamlanan yapılara tanık olan Amasyalı Abdizade Hüseyin Hüsameddin Yasar tarafından kaleme alınan "Amasya Tarihi" adlı eser, bu yapıların hâlâ kullanılmakta olduğu bir dönemde yazılmıştır. Kentin tarihine ve Ziya Paşa'nın mutasarrıflığı sırasında kentte inşası tamamlanan mimari yapılara görgü tanığı olan Yasar'ın yazdıkları, bu nedenle önemli bir kaynak niteliğindedir.

Tanzimat döneminde gerçekleşen reformların kentlerin fiziksel yapısını büyük ölçüde değiştirdiği Amasya kenti örneği üzerinden izlenebilmekte ve genellikle bürokratlar tarafından yürütülen görevlerin bu değişime öncülük ettiği görülmektedir. Geleneksel mimari ve kent formunun yanı sıra, 19. yüzyıl ve sonrasında modernleşme çabalarının da etkisiyle farklı yapı tipleri görülmeye başlanmıştır. Şehirlerin silüetlerinde ve dokusunda önemli bir dönüşüme yol açan bu imar faaliyetleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşme sürecinde yaşadığı büyük değişimlerin bir yansıması olarak görülmektedir.

Ziya Paşa'nın Amasya'daki görev süresi boyunca gerçekleştirdiği imar faaliyetleri, kentin modernleşme ve yenilenme çabalarının bir yansımasıdır. Bu süreçte, yeni kamu binalarının inşası ve açık kamusal alanların oluşturulmasıyla kent mekânı önemli ölçüde değişime uğramıştır. Helkis Mahallesi, yeni kamu yapılarının etkisiyle dönüşerek, kentin önemli bir konumu haline gelmiştir. Mahallenin geçmişten günümüze kadar bulunduğu konumu itibarıyla güvenli ve korunaklı bir yer olduğu açıkça görülmektedir. Bu sebeple, kentin ileri gelen varlıklı ailelerinin yerleştiği bu mahalle, önemli bir yere sahiptir. Yasar'ın eseri, bu değişimin detaylarını ele alarak, mahallenin geçmişten günümüze olan değişimini açıkça ortaya koymuştur. Sonuç olarak, Yasar'ın sağladığı yazılı eserin, Amasya'nın tarihini ve mekânsal değişimini anlamak için önemli bir kaynak olduğu değerlendirilmektedir.

KAYNAKÇA

- Abdi-zâde Hüseyin Hüsameddin. Amasya Tarihi I (Mukaddime). sad. Ali Yılmaz, Mehmet Akkuş. Ankara: Amasya Belediyesi Kültür Yayınları, 1986.
- Akpınar, Turgut. "Hüseyin Hüsâmeddin Yasar (1869-1939)". TDV İslâm Ansiklopedisi. 18/551-552. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1998. <https://islamansiklopedisi.org.tr/huseyin-husameddin-yasar>.
- Akyüz, Kenan. Ziya Paşa'nın Amasya mutasarrıflığı sırasındaki olaylar. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1964.
- Avcı, Yasemin. Osmanlı hükümet konakları Tanzimat döneminde kent mekanında devletin erki ve temsili. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1. Basım, 2017.
- Aycı, Mehmet (ed.). Samsun-Sivas demiryolu Amasya istasyonunun işletmeye açılışı 21 Teşrin-i Sâni Hatırası 1927. Ankara: TCDD Genel Müdürlüğü, 2006.
- Aydın, Mesut - Dündar, Recep. "Amasya şehir tarihleri". The Journal of Academic Social Science Studies International Journal of Social Science 6/3 (Mart 2013), 971-990.
- Barth, Heinrich. Reise Von Trapezunt Durch Die Nördliche Halfte Klein- Asien Nach Scutari Im Herbst 1858-Berlin. Gotha: Justus Perthes, 1860.
- Demiray, Ahmet. Resimli Amasya: tarih, coğrafya, salname-kılavuz ve kazalar. Ankara: Güney Matbaacılık ve Gazetecilik, 1954.
- Erkoçoğlu, Fatih. "Hüseyin Hüsameddin'in Kemalpaşazâde'nin Amasyalı Olduğu İddiasını İspat Çabasına Tarihçilik Açısından Bakış". Uluslararası Amasya Alimleri Sempozyumu Bildiriler Kitabı. II/413-423. Amasya, 2017.
- Evlîyâ Çelebi. Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit. haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2. Basım, 2006.
- Fontanier, Victor. Voyages en Orient, entrepris par ordre du gouvernement français, de l'année 1821 à l'année 1829

- ... Par V. Fontanier ... Turquie d'Asie. librairie universelle de P. Mongie ainé, boulevard des Italiens, 1829.
- Göztaş, İsmail Hakkı. "Amasya'da tarihi köprüler". Mimarlık Bülteni Mimarlar Odası Samsun Şubesi 17 (Nisan 2010), 15-17.
- Kalkan Açıkkağı, Duygu. The Transformation of the built environment in Amasya from the late Ottoman Empire to the early Turkish Republic. Ankara: Middle East Technical University, The Graduate School of Social Sciences, Ph.D. Dissertation, 2019.
- Keçeci Kurt, Songül. "Eser ve Yazar Hakkında". Abdîzâde Hüseyin Hüsameddîn Yasar Amasya Tarihi. ed. Songül Keçeci Kurt vd. Samsun: Uğur Ofset, 2022.
- Köksal, Mehmet Fatih. "Hüseyin Hüsameddîn'in Amasya Tarihi'nin Kayıp Ciltleri". Uluslararası Amasya Alimleri Sempozyumu Bildiriler Kitabı. II/175-185. Amasya, 2017.
- Kuzucular, Kani. Amasya Kenti'nin fiziksel yapısının tarihsel gelişimi. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 1994.
- Mustafa Vazih Efendi. Amasya fetvaları ve ilk Amasya şehir tarihi (Belabilü'r-rasiye fi riyaz-ı mesaili'l-Amasiyye). haz. Ali Rıza Ayar, Recep Orhan Özel. Amasya: Amasya Belediyesi Kültür Yayınları, 2014.
- Olca, Osman Fevzi. Amasya Hatıraları "Bildiklerim-Gördüklerim-İşittiklerim ile Amasya". sad. Turan Böcekçi, Mehmet H. Seçkiner. Amasya: Amasya Belediyesi Kültür Yayınları, 2009.
- Sarıcaoğlu, Fikret. "Üç Amasya tarihçisi ve eserleri". İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi 14 (1994), 37-50.
- Uçman, Abdullah. "Ziyâ Paşa (1829-1880)". TDV İslâm Ansiklopedisi. 44/475-479. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2013. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ziya-pasa--sair>
- Yasar, Abdîzâde Hüseyin Hüsameddîn. Amasya Tarihi. ed. Songül Keçeci Kurt vd. Samsun: Uğur Ofset, 2022.

Yazıcı, Nurcan. “Amasya’daki hükümet konağı binaları”.
Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Sanat
Dergisi 18 (2011), 91-106.

Şekil 1. OA T, 1360/80, 11 Muharrem 1327/2 Şubat 1909, Erişim
Tarihi:28 Mart 2018

Şekil 2. DAI-IX 41, Alman Arkeoloji Enstitüsü, İstanbul, Erişim
Tarihi: 17 Nisan 2018.

Şekil 3. TKGM Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Parsel
Sorgu Uygulaması,
[https://parselsorgu.tkgm.gov.tr/#ara/idari/126980/1/
40/1714077456174](https://parselsorgu.tkgm.gov.tr/#ara/idari/126980/1/40/1714077456174) Erişim Tarihi: 25 Nisan 2024.

HÜSEYİN HÜSÂMEDDİN'İN AMASYA TARİHİ'NDEN HAREKETLE AMASYALI MÜELLİFLERE AİT ESERLER İNDEKSİ*

Zeynep KAYAPINAR**

Öz

Hüseyin Hüsâmeddin'in, 25 yıl boyunca İstanbul, Amasya, Bursa, Hicâz, Suriye ve diğer Osmanlı şehirlerinde bulunan kütüphanelerdeki eski eserler, mecmualar, tarih kitapları, mahkeme sicilleri, vakıf kayıtları, Osmanlı Devleti Dönemi'ne ait arazi ve tımar kayıtları, kitabeler gibi eski eserleri mütalaa ederek yazdığı, 12 ciltten mürettep Amasya Tarihi adlı eserde, Amasya tarihinin yanı sıra önemli şahsiyetlerinin biyografilerine de yer verilmiştir. Eserde yer alan biyografiler, eserin büyük bir kısmını teşkil ederek Amasya'nın önemli simalarının hayat hikâyelerine ve eserlerine kaynak oluşturmuştur. Şakâyık Tercümesi, Tuhfetü'l-hattâtîn, Sicill-i Osmanî, Osmanlı Müellifleri gibi biyografi kaynaklarından yararlanan müellif, sadece bu kaynakları kullanmakla kalmamış, biyografi yazarlarının veya tarihçilerin göremediği Amasya'daki şahsiyetleri ele almış ve haklarında farklı kaynaklarda tespit ettiği ihtilafları düzeltmeye çalışmıştır. Bu bakımdan da önemli ve orijinal bir biyografi kaynağı ve kültür hazinesi olma özelliği taşımaktadır. Biyografilerine yer verilen bu şahsiyetlerden birçoğu, Türk edebiyatına farklı türlerden eserler kazandırmış âlim ve şâirlerdir. Bu âlim ve şâirlere ait yüzlerce eserden birçoğu üzerine çalışmalar yapılmışken birçoğu ise tespit edilip çalışılmayı beklemektedir. Bu bildiride, Hüseyin Hüsâmeddin'in Amasya Tarihi'nde, hakkında bilgi verilen, çeşitli türlerde yazılmış eserlerin indeksinin hazırlanması amaçlanmaktadır. Bu sayede, 12 ciltten oluşan Amasya Tarihi adlı eserin içerisinde yer alan, zaten bilinen ve üzerine çalışmalar yapılan eserlerin yanında;

* Bu çalışma 16-18 Mayıs 2024 tarihinde düzenlenen Abdizade Hüseyin Hüsameddin Yasar temalı "Uluslararası Amasya Sosyal Bilimler Araştırmaları Sempozyumu-1" adlı sempozyumda sunulan bildirinin genişletilmiş halidir.

** Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi Rektörlük, zeynep.kayapinar@yeniuyuzil.edu.tr ; <https://orcid.org/0000-0003-0035-9534>

gözden kaçmış, araştırmacılar tarafından çalışılmamış eserler tespit edilerek müstakil bir şekilde, ilgili alanın araştırmacılarının istifadesine sunulacaktır. Bu bağlamda, Hüseyin Hüsâmeddin'in 12 ciltlik Amasya Tarihi adlı eseri detaylı olarak taranacak ve karşılaşılan her türden eserin yazarı, türü, bulunduğu cilt ve sayfa numarası, varsa nüsha ve kaynak bilgisi ve üzerine yapılan çalışmalar tablo halinde gösterilecektir. Çalışmamızdaki amaç, Amasya Tarihi'ndeki eserlerin tespitini kolaylaştırmak olduğundan, eserlerin muhtevaları hakkında bilgi verilmeyecektir.

Anahtar Kelimeler: Hüseyin Hüsâmeddin, Amasya Tarihi, Eser.

Index of Works of Amasya Authors, Based on Hüseyin Hüsâmeddin's Amasya Tarihi

Abstract

Hüseyin Hüsâmeddin has been collecting antiquities, magazines, history books, court records, foundation records, land and fief records from the Ottoman Empire period, and inscriptions in the libraries in Istanbul, Amasya, Bursa, Hejaz, Syria and other Ottoman cities for 25 years. In his 12-volume work titled Amasya History, which he wrote by examining old works, the biographies of important figures as well as the history of Amasya are included. The biographies in the work constitute a large part of the work and constitute a source for the life stories and works of important figures of Amasya. The author, who benefited from biography sources such as Şakâyık Tercümesi, Tuhfetü'l-hattâtîn, Sicill-i Osmanî, Osmanlı Müellifleri, not only used these sources, but also discussed the personalities in Amasya that biographers or historians could not see and tried to correct the conflicts he identified in different sources. In this respect, it is an important and original biography source and cultural treasure. Many of these personalities whose biographies are included are scholars and poets who contributed works of different genres to Turkish literature. While many of the hundreds of works of these scholars and poets have been studied, many others are waiting to be identified and studied. In this paper, it is aimed to prepare the index of the works written in various genres,

about which information is given in Hüseyin Hüsâmeddin's *Amasya Tarihi*. In this way, in addition to the already known and studied works in the 12-volume work called *Amasya Tarihi*; Works that have been overlooked and not studied by researchers will be identified and will be presented separately for the benefit of researchers in the relevant field. In this context, Hüseyin Hüsâmeddin's 12-volume work titled *Amasya Tarihi* will be scanned in detail and the author, type, volume and page number of each type of work encountered, copy and source information, if any, and the studies on it will be shown in a table. Since the aim of our study is to facilitate the identification of the works in *Amasya Tarihi*, information about the contents of the works will not be given.

Key Words: Hüseyin Hüsâmeddin, *Amasya Tarihi*, Publication.

GİRİŞ

Hüseyin Hüsameddin Yaşar'ın on iki ciltten oluşan *Amasya Tarihi*, tarih boyunca devlet adamlarının, âlimlerin, şairlerin, sanatkârların yetiştiği bir şehrin tarihini ortaya koyan nadir eserlerden biridir. Bu eserin içerisinde *Amasya* çevresindeki yerleşim yerlerine, medreselere, türbelere, mekteplere; *Amasya* sancağına yerleşmiş olan kavimlere, tarihi olaylara, Osmanlı devrinde *Amasya* sancağını idare eden valilere, mutasarrıflara, mîrlivâlara, mütesellimlere, kadınlara bunların yanı sıra hattatlara, şairlere, şeyhlere, müfessirlere ve muhadisler gibi önemli şahsiyetlere değinilmiştir. Bu şahsiyetler tarihten edebiyata, ilahiyattan mûsikîye birçok alanın gelişmesine hizmet etmiş, bu alanlarda kıymetli eserler bırakmış âlim ve şair kimselerdir. Bu şahsiyetlerin yazmış olduğu eserlerin bir kısmı alanlarında meşhur olan, üzerlerine araştırmacılar tarafından çalışmalar yapılan eserlerken bir kısmı, yazma ve matbu halde kütüphanelerde çalışılmayı beklemektedir. *Amasya Tarihi*'nde ismi zikredilen eserlerin bir kısmı ise kayıp durumdadır.

Bu çalışmada, *Amasya Tarihi*'nde yer alan edebiyat, tarih, mantık, fıkıh, tefsir, şerh, ilm-i nücûm, tâbir gibi farklı alanlardan eserler tespit edilerek bu kapsamlı külliyat içerisindeki cilt-sayfa numaraları, konuları, tespit edilen

nüsha bilgileri ve üzerlerine yapılan çalışmalar tablo şeklinde gösterilecektir. Bu çalışmayla, Hüseyin Hüsameddin'in Amasya Belediyesi tarafından yayıma hazırlanan, on iki ciltten ve toplamda bin dokuz yüz elli sekiz sayfadan müteşekkil *Amasya Tarihi* içerisinde saklı kalan veya gözden kaçan önemli eserlerin tespit edilmesini kolaylaştırmak ve henüz çalışılmamış ve kayıp durumda olan eserlere dikkat çekerek araştırmacıların istifadesine sunmak amaçlanmaktadır.

Bu bağlamda eser, ilk ciltten son cilde kadar sayfa sayfa taranmış ve ismi zikredilen müellife ait olduğu belirtilen tüm eserler tabloya dâhil edilmiştir. Tabloyu oluştururken bazı zorluklarla da karşılaşmıştır. Eser içerisinde biyografisine yer verilen şahsiyetlerin, eserleriyle ilgili detaylı bilgi verilmemiş, bazı eser isimleri zikredilerek "... adlı kitabın sonunda imzası görüldü", "kendi hattıyla yazdığı ..... adlı kitabı gördüm", "yazdığı .....'nın sonunda imzâsı görüldü" şeklinde ifadelere yer verilmiştir. Bu eserlerden birçoğu, atfedilen müellif bilgileriyle mevcut kaynaklarda ve yazma eser kütüphanelerinde tespit edilememiştir. Bu da özellikle, biyografilerinde hattat veya kâtip olduğuna dair bilgi yer alan şahsiyetlerin, atfedilen eserlerin müellifi mi yoksa müstensihisi mi olduğunu tespit etmemizde güçlük yaratmıştır. Bu tür durumlarda, yaptığımız araştırmalar sonucunda kesin olarak müellif bilgisinden emin olduğumuz eserler tabloya dâhil edilmiştir.

Amasya Tarihi'nde ismi zikredilen eserler, Yazma Eserler Kurumu¹ bünyesinde bulunan yazma eser kütüphanelerinde taranmış, tespit edilen eserlerden, üzerine çalışma yapılmayanların nüsha bilgileri tabloda verilmiş, hâlihazırda üzerine bilimsel çalışma yapılmış eserlerin nüsha bilgilerine ise yer verilmemiştir. Daha önce çeşitli araştırmacılar tarafından ilim âlemine tanıtılan eserler üzerine yapılan bilimsel çalışmalar, araştırmacıların işini kolaylaştırmak adına dipnotta belirtilmiştir. Son olarak eserlerin konuları da mümkün mertebe tespit edilmeye çalışılarak tabloya yazılmıştır.

¹ Bkz. <https://portal.yek.gov.tr/works/search/full>

Tablo 2. Amasyalı Müelliflere Ait Eserler İndeksi

Eser	Müellif	Konu	Cilt-Sayfa No	Kaynak-Nüsha	Üzerine Yapılan Çalışmalar
Gülzâr-ı Savâb	İbrâhim bin Mehmed en-Nefsî (Nefiszâde İbrâhim Efendi)	Hatt ve hattât	C.6, s.39.		Eser üzerine Fehime Demir tarafından yüksek lisans tezi hazırlanmıştır. ²
Tebyînü'l-Mehârim Haşiyesi	İbrâhim Efendi-Kal'alı Hoca (İbrâhim bin Ali el-Harşenî)	İslam hukuku ve fıkıh	C.6, s.37.		
Niyâznâme	Âgah Mehmed Efendi-Fazlızâde	Din	C.6, s.22.		
Tavâli'-i Isfahânî Şerhi	Ebu'l-Fazl Rükneddîn Ahmed Çelebi (Ebu'l-Fazl Sinobî)		C.6, s.83.		
Mir'âtü'l-Mülûk	Ahmed Paşa-Gümüşlü-zâde (Ahmed bin Hüsâmed-dîn el-Amâsî)	Siyaset-nâme	C.6, s.118.		Eser Mehmet Şakir Yılmaz tarafından yayımlanmıştır. ³
Kitâbü'l-'Acâ'ib	Ahmed Çelebi-	Târîh, takvîm,	C.6., s.122.		

² Fehime Demir, *Türk Hat Sanatı İçin Kaynak Gülzâr-ı Savâb (İncelemeli metin çevirisi)*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2004).

³ Mehmet Şakir Yılmaz, *Sultanların Aynası, Ahmed bin Hüsameddin Amasî ve eseri Mirâtü'l-Mülûk (İnceleme-Metin-Sadeleştirme-Tıpkıbasım)*, (İstanbul: Büyüyen Ay, 2016).

	Müneccim Şemseddîn	zâyiçe vb.			
Dav'ü'l- Misbâh (Kitâbü'l- Misbâh'ın şerh ve izahıdır.)	Ahmed Çelebi- Mevlânâ Rükneddîn el-Cündî	Gramer	C.6, s. 22.		
Tefsîr-i şerîf-i Kur'ân-ı Kerîm	Ahmed Şemseddîn Efendi-Kemâl Paşazâde	Tefsir	C.6, s.141.		
Hâşiye-i Keşşâf	Ahmed Şemseddîn Efendi-Kemâl Paşazâde	Tefsir	C.6, s.141.		Eser hakkında Yusuf Memük yüksek lisan tezi hazırlamış- tır. ⁴
Hâşiye-i Telvîh (Hâşiye ale't- Telvîh.)	Ahmed Şemseddîn Efendi-Kemâl Paşazâde	Fıkıh	C.6, s.141.	Süleyma niye Ktp., Esad Efendi, 457.	
Tağyîrî't- Tenkîh	Ahmed Şemseddîn Efendi-Kemâl Paşazâde	Fıkıh	C.6, s.141.	İnebey Ktp., HO701, Beyazîd Ktp., Velîyüddi n Efendi, 3986, 4102, Süleyma niye Ktp., Ayasofya, nr. 950; Nurosma niye Ktp., 1295.	

⁴ Yusuf Memük, *Taşköprizâde'nin Kemalpaşazâde'ye Yönelttiği Eleştiriler: Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Keşşâf li'l-Cürçânî Bağlamında*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

Şerh-i Meşârik	Ahmed Şemseddîn Efendi-Kemâl Paşazâde	Hadîs	C.6, s.141.	
Tecvîdî'd- Tecrîd	Ahmed Şemseddîn Efendi-Kemâl Paşazâde	Akâid	C.6, s.141.	Süleyma niye Ktp., Âtîf Efendi, 2816.
Islâhu'l-miftâh (Tağyîru'l-Miftâh)	Ahmed Şemseddîn Efendi-Kemâl Paşazâde	Meânî	C.6, s.141.	
Islâhu'l-Miftâh (Tağyîru'l-Miftâh) şerhi	Ahmed Şemseddîn Efendi-Kemâl Paşazâde	Meânî	C.6, s.141.	Eser üzerine Musa Alak tarafından doktora tezi hazırlanmıştır. ⁵
Hâşiye-i Şerh-i Miftâh	Ahmed Şemseddîn Efendi-Kemâl Paşazâde	Meânî	C.6, s.141.	
Târîh-i Âl-i Osmân	Ahmed Şemseddîn Efendi-Kemâl Paşazâde	Tarih	C.6, s.141.	Eser çeşitli araştırmacılar tarafından yayımlanmıştır. ⁶

⁵ Musa Alak, *Kemalpaşazâde'nin Şerhu Tağyîri'l-Miftâh adlı eserinin tahkik ve tahlili / Kamalpaşazâde'nin Şerh Tağyîri'l-Miftâh adlı eserinin tenkidi ve tahlili*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2009).

⁶ Koji İmazawa (hzl.), *Tevârih-i Âl-i Osman IV. Defter*. (Ankara: TTK Yay., 2000); Abdullah Satun (hzl.), *Tevârih-i Âl-i Osman III. Defter*. (İstanbul: Çamlıca Basım Yay., 2014); Şerafettin Severcan, (hzl.), *Tevârih-i Âl-i Osman: X. Defter/ Kemal Paşa-zâde* (Ankara: TTK Yay., 1996). Şerafettin Topçu (hzl.), *Tevârih-i Âl-i Osman: VII. Defter/ Kemal Paşa-zâde*. (Ankara: TTK Yay., 2000). Şerafettin Turan (hzl.), *Tevârih-i Âl-i Osman. I. Defter* (Ankara: TTK Yay., 1991); Şerafettin Turan (hzl.), *Tevârih-i Âl-i Osman. II. Defter* (Ankara: TTK Yay., 1983); Şerafettin Turan (hzl.), *Tevârih-i Âl-i Osman. VII. Defter: (Tenkidli transkripsiyon)* (Ankara: TTK Yay., 1991); Ahmet Uğur (hzl.), *Tevârih-i Âl-i Osman. IX. Defter: İbn-i Kemal* (Ankara:

Nigâristân (Nazîre-i Gülistân)	Ahmed Şemseddîn Efendi-Kemâl Paşazâde	Edebi-yat	C.6, s.141.	Eser üzerine Mustafa Çiçekler tarafından doktora tezi hazırlanmış- tır. ⁷
Dekâyıku'l- Hakâyık	Ahmed Şemseddîn Efendi-Kemâl Paşazâde	Sözlük- Gramer	C.6, s.141.	Eser üzerine Sibel Akman, Mesut Topal ve Abdullah Karaca tarafından yüksek lisans tezi hazırlanmış- tır. ⁸
Mecmû'atü'l- lügât (Muhîtu'l- lugâ)	Ahmed Şemseddîn Efendi-Kemâl Paşazâde	Arapça- Farsça sözlük	C.6, s.141.	Millet Ktp., A.E. Farsça, 0986-5; Süleyma niye Ktp., Şehid Ali Paşa, 02681, Manisa İl Halk Ktp., 2830.
Manzûme-i Yûsuf ve Züleyhâ	Ahmed Şemseddîn Efendi-Kemâl Paşazâde	Edebi-yat	C.6, s.141.	Eser, Mustafa Demirel tarafından

TTK Yay., 1985); Ahmet Uğur (hzl.), *Tevârih-i Âl-i Osman*. VIII. Defter: İbn-i Kemal (Ankara: TTK Yay., 1997).

⁷ Mustafa Çiçekler, *Kemâl Paşa-zâde ve Nigâristân'ı* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, 1994).

⁸ Sibel Akman, *İbni Kemâl'in Dakâyıku'l-Hakâyık'ı* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2002); Mesut Topal, *Dekâyıku'l-Hakâyık: İnceleme-metin* (Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Yüksek Lisans 2013); Abdullah Karaca, *Kemalpaşazade'nin Dekayık' ul-Hakayık' ı (Metin-İndeks)* (Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2002).

				yayımlan- mıştır. ⁹
Dîvân-ı eş'âr	Ahmed Şemseddîn Efendi-Kemâl Paşazâde	Edebi-yat	C.6, s.141.	Eser, Yekta Saraç tarafından yayımlan- mıştır. Mücahit Kaçar ise Divan üzerine doktora tezi hazırlamış-tır. 10
Hayru'n- nühá fî Tefsîr-i sûret- i Tâhâ	Ahmed Efendi - Müfessir el- Hâc (Müfessir Ahmed Efendi)	Tefsir	C.6, s.146.	
El- Kevâkbü'l- muzıyye fî ferâizi'l- Hanefiyye	Ahmed Efendi-eş- Şeyh Şemseddîn el-Harşenî	İlm-i ferâ'iz		
El-Mînahu's- seniyye fî ferâizi'l- Hanefiyye	Ahmed Efendi-eş- Şeyh Şemseddîn el-Harşenî	İlm-i ferâ'iz	C.6, s.183.	
Mu'înü'l- vâ'izân	Ahmed Efendi-Vâsî Çelebizâde es-Seyyid el- Hâc	Ahlâk	C.6, s.197.	

⁹ Mustafa Demirel, *Kemal Paşazâde Yusufu Züleyha* (Ankara: KTB Yay.; 1983).

¹⁰ Yekta Saraç, *Kemal Paşazade Dîvanı ve Diğer Şiirleri* (Ankara: TDK Yay., 2022); Mücahit Kaçar, *İbni Kemâl Dîvânı'nın İncelenmesi (Nazım Bilgisi-Belâgat-Üslup ve Dil Özellikleri-Muhtevâ)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, 2010).

El-Kevkebü'd-dürrü alâ Avâmili'l-Birgivî Devr-i dâ'im Takvimi	Ahmed Efendi-Sarı Müderris Ahmed Kâmil Efendi-Cilkızızzâ-de	Gramer Takvim	C.6, s.226. C.6, s.239.	Matbaa-i Amire, 1316, İstanbul.
İskender-nâme	Ahmedî İbrâhim Çelebi-Mevlânâ Tâceddîn	Tarih	C.6, s.241.	Eser, Yaşar Akdoğan tarafından yayımlanmıştır. ¹¹
Süleyman-nâme	Ahmedî İbrâhim Çelebi-Mevlânâ Tâceddîn	Tarih	C.6, s.241.	
Divân-ı eş'âr	Ahmedî İbrâhim Çelebi-Mevlânâ Tâceddîn	Edebi-yat	C.6, s.241	Eser, Yaşar Akdoğan tarafından doktora tezi olarak çalışılmış ve yayımlanmıştır. ¹²
Mirkâtü'l-edeb	Ahmedî İbrâhim Çelebi-Mevlânâ Tâceddîn	Man-zum sözlük	C.6, s.241	Eser Ali Temizel tarafından doktora tezi olarak çalışılmıştır. ¹³

¹¹ Yaşar Akdoğan, *Ahmedî-İskendernâme* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., 2019).

¹² Yaşar Akdoğan, *Ahmedî Divanı: Tenkitli Metin ve Dil Hususiyetleri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, 1979).; Yaşar Akdoğan, *Ahmedî-Divân*. (Ankara: KTB Yay. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78357/ahmed-i-divani.html> [Erişim tarihi: 27.04.2024]).

¹³ Ali Temizel, *Ahmedî'nin Farsça Eserleri -Tenkitli Metin-İnceleme-Tercüme ve İndeks* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2002).

Şerh-i Kaside-i Sarsarı	Ahmedî İbrâhim Çelebi- Mevlânâ Tâceddîn		C.6, s.241	
Sadrü's-şerîa Şerhi (Zahîretü'l-Ukbâ)	Ahî Yûsuf Çelebi - Mevlânâ Ahîzâde	Fıkıh ve kelâm	C.7, s.268.	Bursa İnebey Ktp., Genel, 1039.; Beyazıt Ktp., B1941.; Milli Kütüpha ne, Adana İl Halk Ktp., 1 Hk 229.; Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlü ğü, BY000000 2358; vd.
Hediyetü'l-Mehdiyyîn	Ahî Yûsuf Çelebi - Mevlânâ Ahîzâde	Dinî kâideler	C.7, s.268.	Beyazıt Ktp., Veliyyüd din Efendi, V3209/14 .; Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlü ğü, BY000062 48/2.; Süleyma

				niye Ktp., Murad Molla, 00820- 003. V.d.	
İsrâfliyye (Merğînânî'nin Hidâye'sinin şerhidir)	İsrâfil Çelebi- Mevlânâ Tâcü'ş-Şerîa	Fıkıh	C.7, s.288.		
Hâşiye-i İsaguci	Yahya Çelebi bin Nasûh	Mantık	C.7, s.289.	Bursa İnebey Ktp., Haraccı, 1357/1	
Zeynü'l- Elhân	Abdülhamid Çelebizâde Mehmed Çelebi	İlm-i edvâr ve mûsikî	C.7, s.289.		Eser üzerine Ahmet Pekşen tarafından yüksek lisans tezi hazırlanmış- tır. ¹⁴
Dîvân	Edîb Mehmed Efendi- Nureddîn- zâde es- Seyyid	Edebi-yat	C.7, s.278.		
Müzekkiretü'l- Evkâf Risâlesi	İsmâil Hakkı Efendi- İnepazarlı- zâde	Arz-ı hâl	C.7, s.328- 331.	Hüseyin Hüsamed din, Amasya Tarihi, C.7, s. 328-331.	

¹⁴ Ahmet Pekşen, *Zeynü'l-Elhan isimli eserin metin ve sözlük çalışması: Ladikli Mehmed Çelebi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2002).

Mir'âtü's-Safâ	Eşref Abdurrahma n Efendi- Abdîzâde (Abdurrahma n Eşref b. Şerefeddîn Merzifonî)	Mekke, Medine, Kudüs ve Halilürra hman' ın fazilet- lerinden bahse- den bir eserdir.	C.7, s.336.		Ali Rıza Ayar, eser üzerine tanıtıcı bir çalışma hazırlamış- tır. ¹⁵
Tezkiretü'l- Hikem (Tezkiretü'l- Hikem fî Tabakati'l- Ümem)	Eşref Abdurrahma n Efendi- Abdîzâde (Abdurrahma n Eşref b. Şerefeddîn Merzifonî)	Tezkire	C.7, s.336.	Süleyma niye Ktp., Antalya Tekelioğl u, 00761.; Topkapı Sarayı Müzesi, Revan Köşkü, 001500.; Bulak Matbaası, 1252, Kahire. vd.	
Uyûnü'l- Ulûm	Eşref Abdurrahma n Efendi- Abdîzâde (Abdurrahma n Eşref b. Şerefeddîn Merzifonî)	Tezkire	C.7, s.336.		
Şerh-i Risâle- i Muammâ-yı Câmî	Eşref Abdurrahma n Efendi- Abdîzâde	Bilmece	C.7, s.336.		

¹⁵ Ali Rıza Ayar, "Abdurrahman Eşref Efendi'nin (öl.1738) "Mir'âtüs-safâ" Adlı El Yazmasının Tanıtılması", *Uluslararası Amasya Sempozyumu, 4-7 Ekim 2017 Bildiriler Kitabı*, 2. Cilt (2017), 777-786.

	(Abdurrahma n Eşref b. Şerefeddîn Merzifonî)		
Dîvân-ı eş'âr	Eşref Abdurrahma n Efendi- Abdîzâde (Abdurrahma n Eşref b. Şerefeddîn Merzifonî)	Edebi-yat	C.7, s.336.
Şerh-i Mûciz	İlyâs Çelebi- Mevlânâ Hekîm el-Hâc (Hacı İlyas bin Şaban)	Tıp	C.7, s.342.
Mecmau'l- Bahreyn	İlyâs Çelebi- Mevlânâ eş- Şeyh Şücâeddîn (İlyas bin Hızır el- Amâsî)		C.7, s.342- 343.
Esrâr-ı Hakâyık	Emrullah Efendi- Cemâlzâde eş-Şeyh	Tasav-vuf	C.7, s.348.
Şakâyk-ı Nu'mâniye Zeyli	Emrullah Mehmed Efendi- Seyrekzâde es-Seyyid	Antoloji	C.7, s.349.
Ferâiz-i Sirâciye Tercümesi ve Şerhi	Emîn Mehmed Efendi-Müftî	Ferâiz ilmi	C.7, s.362.

Ferâ'idü'l-Fevâ'id ve şerhi	Emîn Mehmed Efendi-Cömerdoğlu Hacı	Usûl-i hadîs	C.7, s.366.	
Muhâkemâtü'l-Hadîs	Bâyezîd Çelebi- Pîr İmâmoğlu	Hadis	C.7, s.405.	
Mi'râcü'l-ulâ fi tefsîr-i sûreti'l-İsrâ (Sûre-i İsrâ'nın tefsîri)	Bahşî Halîfe-Akbilek	Tefsir	C.7, s.409.	
Kitâbü'l-Ubâb fi-Terâcim-i Ruvâti'l-Mesâbih mine't-Tâbi'in ve'l-Ashâb	Mevlânâ Kemaleddîn Ebu'l-Vefâ Abdullah bin Bahâeddîn Mehmed el-Halebî el-Bahşî		C.7, s.410.	Süleyma niye Ktp., Mikrofil m, 01232.; Süleyma niye Ktp., Damat İbrahim Paşa, 00384.
Mahmûdiyye	Bedreddîn Mahmûd Efendi-Akdağîzâde	Tasav-vuf	C.7, s.413	Mısır Milli Kütüphanesi, Bölüm: Tasavvufî Türkî, Kayıt numarası : 152
Dîvân	Bahâeddîn Mehmed Efendi-Şîrvânî	Edebi-yat	C.7, s.431.	

Farsça Dîvân	Bahâeddîn Mehmed Efendi- Şîrvânî	Edebi-yat	C.7, s.431.	
Risâle-i Âşûriyye	Bünyâd Efendi- Müderriş	Usûl ve kelâm	C.7, s.425.	
Silsilenâme	Kıbletü'l- küttâb Amasyalı Şeyhzâde Hamdullâh Efendi		C.7, s.442.	
Tandır-nâme (Menakıb-ı Pîrî Baba)	Pîrî Ahmed Baba- Horâsânî	Menkı-be	C.7, s.453.	Eser, Muzaffer Doğanbaş tarafından yayımlan- mıştır. ¹⁶
Risâle-i Tâciyye	Tâceddîn Mahmûd Çelebi-Âşık Paşazâde	Tasav-vuf	C.8, s.482.	
Şerh-i Âdâb-ı Hüseyniyye hâşiyesi	Sânî Abdullah Efendi- İkincizâde el- Hâc	Mantık	C.8, s.499.	Beyazıt Ktp., Veliyyüd din Efendi, V2865.
Şerh-i Tehzîb Hâşiyesi	Sânî Abdullah Efendi- İkincizâde el- Hâc	Mantık ve kelâm	C.8, s.499.	
Dîvân	Sebâtî Mehmed Efendi-	Edebi-yat	C.8, s.499.	Süleyma niye Ktp., Muamme r Ülker,

¹⁶ Muzaffer Doğanbaş, "Pîrî Baba Velayetnamesi", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaşî Veli Araştırmaları Dergisi*, 41, (2007). 161-182.

	Türbeli Hâfız (Hâfız Sebâteddîn Mehmed Efendi)			00036.; Süleyma niye Ktp., Ali Nihat Tarlan Matbu, 00464.; Sivas Ziya Bey Ktp., Sivas Basma, 10870.; vd.	
Heves-nâme	Ca'fer Çelebi- Tâcî Beyzâde	Sergü- zeşt- nâme	C.8, s.506.		Eser, Necati Sungur tarafından yayımlan- mıştır. ¹⁷
Dîvân	Ca'fer Çelebi- Tâcî Beyzâde	Edebi-yat	C.8, s.506.		Eser, İsmail Erünsal tarafından yayımlan- mıştır. ¹⁸
Şerh-i Nefisî	Ca'fer Efendi- Zaralı	Tıp	C.8, s.511.		
Menâr Şerhi	Celâleddîn Mehmed Çelebi-İbni Resûl (Resûl-i Rûmî)	Fıkıh	C.8, s.516.	Süleyma niye Ktp., Şehid Ali Paşa, 00655.	
Meşârik Şerhi	Celâleddîn Mehmed Çelebi-İbni	Fıkıh	C.8, s.516.		

¹⁷ Necati Sungur, *Tâcî-zâde Cafer Çelebi, Heves-nâme (İnceleme-Tenkitli Metin)* (Ankara TDK Yay., 2006).

¹⁸ İsmail Erünsal, *Tâcî-zâde Ca'fer Çelebi Dîvânı* (Ankara: KTB Yay., 2018, <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-211662/taci-zade-cafer-celebi-divani.html> [Erişim tarihi: 27.04.2024]).

	Resûl (Resûl-i Rûmî)			
Buhârî Şerhi	Celâleddîn Mehmed Çelebi-İbni Resûl (Resûl-i Rûmî)	Fıkıh	C.8, s.516.	
Telhîs Şerhi	Celâleddîn Mehmed Çelebi-İbni Resûl (Resûl-i Rûmî)	Fıkıh	C.8, s.516.	
Şerh-i Mûciz	Cemâleddîn Mehmed bin Aksarâyî (Mehmed bin Aksarâyî)	Tıp	C.8, s.522.	
Teferrüçü'l-ümerâ (Ravzatü'l-Ulemâ Tercümesi)	Cemâleddîn Mehmed bin Aksarâyî (Mehmed bin Aksarâyî)	Mevâ'iz ve hikem-i İslâmiye	C.8, s.522.	Eser üzerine Gülcan Genç tarafından doktora tezi hazırlanmıştır. ¹⁹
Şerh-i dü beyt-i Celâlî	Cemâleddîn Mehmed Çelebi-Çelebi Halîfe	Mevlânâ Celâleddîn Rûmî'nin Mesnevîsinden iki beyt-i meşhûrun şerhi	C.8, s.526.	
Tefsîr-i Beyzâvî hâşiyesi	Cemâleddîn İshâk Efendi - Karamânî-zâde	Tefsir	C.8, s.528.	Hacı Selim Ağa Ktp., Hacı Selim

¹⁹ Gülcan Genç, *Muhammed b. Aksarayî, Teferrüçü'l-Ümerâ: Dil incelemesi-metin ve sözlük* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2012).

Nevâbi'-i Sarf	Cemâleddîn İshâk Efendi - Karamânî- zâde	Gramer	C.8, s.528.
Telvîn haşiye ve ta'likâtı	Cum'a Efendi- Müderris	Fıkıh	C.8, s.531.
Târîh-i Cüneydî (Hacı Şâdgeldi Pâşa Târîhi)	Cüneydî Ahmed Çelebi -Mevlânâ Şemseddîn	Tarih	C.8, s.534.
Hakâyıku'l- Beyân Şerhi	Hacı Hâfız Efendi-el-Hâc Mustafa Tevfik Efendi		C.8, s.552.
Alî Kuşî'nin Vaz'ıye Şerhinin şerhi	Hacı Hâfız Efendi-el-Hâc Mustafa Tevfik Efendi	Din	C.8, s.552.
Endülüsiyye Şerhi	Hacı Hâfız Efendi-el-Hâc Mustafa Tevfik Efendi	Aruz	C.8, s.552.
Birgivînin Risâle Şerhinin Hâşiyesi	Hacı Hâfız Efendi-el-Hâc Mustafa Tevfik Efendi	Usûl-i hadîs	C.8, s.552.
Takrîr-i Kavânîn Şerhi	Hacı Hâfız Efendi-el-Hâc Mustafa Tevfik Efendi	Münâza- ra	C.8, s.552.
Hayâfînin Şerh-i akâ'id Haşiyesinin Şerhi	Hacı Hâfız Efendi-el-Hâc Mustafa Tevfik Efendi	Akâid	C.8, s.552.

Celâl	Hacı Hâfız		C.8,
Gelenbevânin	Efendi-el-Hâc		s.552.
Telhîsi	Mustafa Tevfik Efendi		
Usûl-i	Hacı Hâfız	Fıkıh	C.8,
Fıkıhdan	Efendi-el-Hâc		s.552.
Mecâmî	Mustafa		
Şerhi	Tevfik Efendi		
Şerhu't-	Hacı Hâfız		C.8,
Târîhi'l-	Efendi-el-Hâc		s.552.
Mektûb	Mustafa		
ffevâhiri'l-	Tevfik Efendi		
Kütüb			
Tevşîhu's-	Hacı Hâfız		C.8,
Sîmâ fi-	Efendi-el-Hâc		s.552.
Tavzîh-i lâ-	Mustafa		
siyyemâ	Tevfik Efendi		
Risâletü'l-	Hacı Hâfız	Mantık	C.8,
Besmele fi'l-	Efendi-el-Hâc		s.552.
Mantık	Mustafa Tevfik Efendi		
Şerhü'l-Lugaz	Hacı Hâfız	Bilmece	C.8,
alâ ismi	Efendi-el-Hâc		s.552.
Tîmâr-hâne	Mustafa Tevfik Efendi		
Şerhü'l-Lugaz	Hacı Hâfız	Bilmece	C.8,
fi-Kelîmeti't-	Efendi-el-Hâc		s.552.
Tevhîd	Mustafa Tevfik Efendi		
Er-Resâ'il	Hacı Hâfız		C.8,
fi-Ba'zi'l-	Efendi-el-Hâc		s.552.
Mesâ'il	Mustafa Tevfik Efendi		
Tefsîru	Hacı Hâfız	Tefsir	C.8,
Sûreti'd-Duhâ	Efendi-el-Hâc Mustafa Tevfik Efendi		s.552.

Tefsîru Sûreti'l- İnşirâh	Hacı Hâfız Efendi-el-Hâc Mustafa Tevfik Efendi	Tefsir	C.8, s.552.
Tefsîru Sûreti'l- 'Asr	Hacı Hâfız Efendi-el-Hâc Mustafa Tevfik Efendi	Tefsir	C.8, s.552.
Ta'likât alâ- Şerhi'l-Kâfiye li'l-Câmî	Hacı Hâfız Efendi-el-Hâc Mustafa Tevfik Efendi		C.8, s.552.
Ta'likât alâ- Şerhi İsâgûci li'l-Fenârî	Hacı Hâfız Efendi-el-Hâc Mustafa Tevfik Efendi	Mantık	C.8, s.552.
Ta'likât alâ- Hâşiyeti'l- Fenârî li- Kavli Ahmed v'el-Kangırî	Hacı Hâfız Efendi-el-Hâc Mustafa Tevfik Efendi		C.8, s.552.
Ta'likât alâ- Tasavvurâtî'l- Kutb ve Tasdikâtîhi alâ- Hâşiyeti's- Seyyidi'ş- Şerîf	Hacı Hâfız Efendi-el-Hâc Mustafa Tevfik Efendi		C.8, s.552.
Ta'likât alâ- Şerhi'l-Alâka li-Hâfız Seyyid	Hacı Hâfız Efendi-el-Hâc Mustafa Tevfik Efendi		C.8, s.552.
Ta'likât alâ- Muhtasari'l- Me'ânî	Hacı Hâfız Efendi-el-Hâc	Me'ânî	C.8, s.552.

	Mustafa Tevfik Efendi		
Ta'likât alâ- Hâşiyeti'd- Dessûkât alâ Muhtasari'l- Me'ânî	Hacı Hâfız Efendi-el-Hâc Mustafa Tevfik Efendi	Me'ânî	C.8, s.552.
Ta'likât alâ- Şerhi'l-Emâli li-Aliyyi'l- Kârî	Hacı Hâfız Efendi-el-Hâc Mustafa Tevfik Efendi		C.8, s.552.
Ta'likât alâ- Şerhi'l-Akâ'id li's-Sa'd	Hacı Hâfız Efendi-el-Hâc Mustafa Tevfik Efendi		C.8, s.552.
Ta'likât alâ- Hâşiyeti'l- Akâ'id li- Ramazân Efendi	Hacı Hâfız Efendi-el-Hâc Mustafa Tevfik Efendi		C.8, s.552.
Ta'likât alâ- Hâşiyeti's- Siyelkûttî ale'l-Hayâli	Hacı Hâfız Efendi-el-Hâc Mustafa Tevfik Efendi	Akâid	C.8, s.552.
Ta'likât alâ Hâşiyeti'l- Gelenbevî ale'l- Celâl	Hacı Hâfız Efendi-el-Hâc Mustafa Tevfik Efendi		C.8, s.552.
Ta'likât ale'l- Mir'ât	Hacı Hâfız Efendi-el-Hâc Mustafa Tevfik Efendi		C.8, s.552.
Ta'likât alâ Hâşiyeti'l- İzmîrî ale'l- Mir'at	Hacı Hâfız Efendi-el-Hâc Mustafa Tevfik Efendi		C.8, s.552.

Ta'likât alâ- Tefsîrî'l- Celâleyn	Hacı Hâfız Efendi-el-Hâc Mustafa Tevfik Efendi	Tefsîr	C.8, s.552.	
Ta'likât alâ Haşiyeti'l- Celâleyn li's- Sâvî	Hacı Hâfız Efendi-el-Hâc Mustafa Tevfik Efendi		C.8, s.552.	
Ta'likât alâ Şerhi'l Cevhereti li'l- Bâhûrî	Hacı Hâfız Efendi-el-Hâc Mustafa Tevfik Efendi		C.8, s.552.	
Ta'likât alâ Şerhi'n- Nûniyyeti li'l- Uryânî	Hacı Hâfız Efendi-el-Hâc Mustafa Tevfik Efendi		C.8, s.552.	
Ta'likât ale'l- cüz'i'levvel min Sahîhi'l- Buhârî	Hacı Hâfız Efendi-el-Hâc Mustafa Tevfik Efendi		C.8, s.552.	
Ta'likât ale'l- İntikâdî'r- Racîh Şerhi'l- İ'tikâdî's- Sahîh	Hacı Hâfız Efendi-el-Hâc Mustafa Tevfik Efendi		C.8, s.552.	
Ta'likât alâ Şerhi'l- Kayserî li- Arûzî'l- Endülüsî	Hacı Hâfız Efendi-el-Hâc Mustafa Tevfik Efendi		C.8, s.552.	
Etvâr-ı Seb'a	Habîb Çelebi- Şeyh Karamânî	Tasav-vuf	C.8, s.564	Eser üzerine Hatice Kübra Tekdemir tarafından yüksek lisans tezi hazırlanmış- tır. ²⁰

²⁰ Hatice Kübra Tekdemir, *Habîb-i Karamânî ve Etvâr-ı Seb'a manzumesi* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2015).

Temâmü'l- Esâmî	Habîb Efendi- Şeyh Seydîzâde	Tasav-vuf	C.8, s.565	
Miftâhü'l- Fâtiha	Habîb Efendi- Şeyh Seydîzâde	İlm-i tefsîr	C.8, s.565	Eser üzerine Muhammet Küçükaltacıo ğlu tarafından yüksek lisans tezi hazırlanmış- tır. ²¹
Tuhfetü's- Sultânî'l- Kerîm	Habîb Efendi- Şeyh Seydîzâde	Ferâ'iz	C.8, s.565.	
Hediyetü'z- Zemân fi- İbâhati'd- Duhân	eş-Şeyh Ebu's-Su'ûd Mehmed Efendi		C.8, s.568.	
El-Kasîdetü'l- Garrâ fi harekâti's- Semâvâti Turran	Hüsâmeddîn Hüseyin Efendi- Mevlânâ Ümm-i Veled		C.8, s.575.	
Münebbihâtü 'l-Kulûb	Hüsâmeddîn Hüseyin Efendi- Akdağîzâde eş-Şeyh	Tasav-vuf	C.8, s.575.	Milli Ktp., Eskişehir İl Halk Ktp., 26Hk 138.
Şerh-i Tecrîd hâşiye	Hüsâmeddîn Hüseyin Efendi- Tokatîzâde	Kelâm	C.8, s.576.	
Sadrü'ş-Şeri'a (ta'likât)	Hüsâmeddîn Hüseyin	Fıkıh ve kelâm	C.8, s.576.	

²¹ Muhammet Küçükaltacıoğlu, *Habib B. Ali'nin Miftâhu'l-Fâtiha Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

	Efendi- Tokatîzâde			
Menâr Şerhi hâşiyesi	Hüsâmeddîn Hüseyin Efendi-Koca	Fıkıh	C.8, s.577.	
El-kâfî Şerhü'l- Bezdevî	Hasan Çelebi- Mevlânâ Hekîm Çelebi		C.8, s.585.	
Nevâbiğü'l- kelim Şerhi	Hasan Efendi -Yûsufzâde el-Hâc	Edebi-yat	C.8, s.618.	
Şerh-i Celâl-i Adudi ta'likâtı ve resâ'ili Mukaddimât- ı Erba'a Şerhi	Hasan Efendi -Yûsufzâde el-Hâc		C.8, s.618.	
Tevellâ vü Teberrâ Risâlesi	Hasan Efendi- Mîr	Akâ'id-i Hamza- viyye hakkın- da	C.8, s.637.	Ankara: Milli Ktp., Adnan Ötügen, 2763.
Dîvân	Hüsnî Yûsuf Efendi - Erzurûmî- zâde	Edebi-yat	C.8, s.642.	
Tefsîr-i Keşşâf	Hüseyin Efendi- Mevlâna Merzifonî	Kur'an tefsiri	C.9, s.15.	
Dîvân	Hüseyin Paşa- Gümrükçü el- Hâc	Edebi-yat	C.9, s.90.	Millet Ktp., Reşid Efendi 764, Süleyma

				niye Ktp., Hamidiye 1096, Beyazıt Devlet Ktp., 5788, İstanbul Üniversit esi Ktp., T. 1238, T. 2792, T. 2795.	
Lügât-ı Halimî	Halimî Mehmed Efendi-Ebû Yûsufoglu	Sözlük	C.9, s.74.		Eser üzerine Adem Uzun tarafından doktora tezi hazırlanmış ve bu eser daha sonra yayımlan- mıştır. ²²
Bahrü'l- Garâib	Halimî Mehmed Efendi-Ebû Yûsufoglu	Farsça- Türkçe sözlük	C.9, s.74.	Milli Ktp., 18 Hk 388.	Eser üzerine bir yüksek lisans tezi hazırlanmış- tır. ²³
Lüccetü'l- Lüga	Hamîdüddîn Mehmed Çelebi-eş- Şeyh Hamîdî Sivasî	Sözlük	C.9, s.95.		
Şerh-i Miftâh havâşî (Hâşiye alâ Şerhi'l- Miftâh)	Hâtemî Abdurrahma n Efendi- Müeyyed- zâde (Abdurrah-	Meânî	C.9, s.104.	Beyazıt Devlet Ktp., B6058.	

²² Adem Uzun, *Lügat-ı Halimî (İnceleme-Metin)*, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, 2005).

²³ C. E. Faroe, *Lütfullah Halimî'nin Bahru'l-Garâ'ib'i* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1991).

	man Amasyavî)			
Şerh-i Mevâkıf (Hâşiye alâ Şerhi'l- Mevâkıf)	Hâtemî Abdurrahma n Efendi- Müeyyed- zâde (Abdurrah- man Amasyavî)	Akâid ve kelâm	C.9, s.104.	Atıf Edendi Ktp., Atıf Efendi, 01219- 004.
Bahs-i cüz-i lâ- yetecezzâya bir risâlesi (Risâle fi Tahkiki Cüz'i Lâ Yetecezzâ)	Hâtemî Abdurrahma n Efendi- Müeyyed- zâde (Abdurrah- man Amasyavî)		C.9, s.104.	Eser üzerine Osman Demir ve Mehmet Arıkan çalışma yapmıştır. ²⁴
Hilye-i Nebeviyye	Hâlis Ömer Efendi-es- Seyyid Lâdikî	Hilye	C.9, s.107.	
Tefsîr-i Kur'ân (Sûre- i En'âma kadar)	Hızır Efendi- Müfessîr el- Hâc (Hızır b. Muhammed Amasî)	Tefsir	C.9, s.118.	
Gusûnü'l-usûl ve şerhi Tehîcu Gusûni'l- Usûl	Hızır Efendi- Müfessîr el- Hâc (Hızır b. Muhammed Amasî)	İslam huku- kunda usûl	C.9, s.118.	Eser üzerine Ömer Arık tarafından yüksek lisans tezi hazırlanmış- tır. ²⁵

²⁴ Osman Demir- Mehmet Arıkan, “Noktaya Dokunmak: Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi'nin Cüz'ün lâ yetecezze' Risalesi 'nin Tahlil, Tahkik ve Tercümesi”, *Nazarıyat* 5/1 (Nisan 2019) 133-189.

²⁵ Ömer Arık, *Hızır bin Mehmed Amâsî ve Gusûnü'l-usûl ve şerhi Tehîcu Gusûni'l-Usûl Adlı Eserleri* (Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi, 2019).

Unbûbü'l-belâga	Hızır Efendi-Müfessîr el-Hâc (Hızır b. Muhammed Amasî)	Meânî ve beyân ve bedî	C.9, s.118.	Beyazıt Ktp. Beyazıt, B5960.; Çorum Hasan Paşa Ktp. 2432/3.; Adana İl Halk Ktp. 01 Hk 1141/21; Nuruosmaniye Ktp. 04432-004.; Bursa İnebey Ktp.; Haracci, 1675.; Milli Ktp., 06 Hk 2926.; vd.
Divân-ı eş'âr	Hızır Mehmed Bey-Hızır Paşazâde	Edebi-yat	C.9, s.120.	
Âb-ı hayat	Hızır Mehmed Bey-Hızır Paşazâde	Nesayih ü mevâiz-i edebîye	C.9, s.120.	Eser üzerine Maksut Belen yüksek lisans tezi hazırlamıştır. ²⁶
Divân	Hulûsî Mehmed	Edebi-yat	C.9, s.124.	

²⁶ Maksut Belen, *Hızır'nın Ab-ı Hayat mesnevisi* (Manisa: Celal Bayer Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1997).

	Efendi- Hatîbzâde				
Mir'âtü'r- Rü'ya	Hayreddîn Hızır Efendi- Atûfî	İlm-i ta'bir	C.9, s.149.	Beyazıt Devlet Ktp., Veliyüddi n Efendi, V3202/1	
Keşfü'l- meşârik (Meşârik şerhi)	Hayreddîn Hızır Efendi- Atûfî	Tefsir	C.9, s.149.	Süleyma niye ktp., Haciseli mağa, 230; Süleyma niye ktp., Atıf Efendi,54 1-543.	Eser üzerine Hızır Yağcı tarafından doktora tezi hazırlanmış- tır. ²⁷
Hâşiye-yi Tefsir-i Keşşâf	Hayreddîn Hızır Efendi- Atûfî	Kur'an tefsiri	C.9, s.149.	Beyazıt Ktp. B705.; Süleyma niye Ktp. Şehit Ali Paşa 263.; Süleyma niye Ktp. Murad Molla, 288.	
Akabât (Risaletü'l- Akabat)	Hayreddîn Hızır Efendi- Atûfî		C.9, s.149.	Köprülü Ktp. Fazıl Ahmed Paşa, 01599- 012.; Beyazıt Devlet	

²⁷ Hızır Yağcı, *Hayreddin Hızır Atûfî'nin Keşfü'l-Meşârik Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili*, (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Doktora Tezi, 2017).

				Ktp., Veliyyüd din Efendi, 3202.
Zübdetü'l- Hakâyık	Hayreddîn Halîl Efendi- Kudsi-i Rûmî (Hayreddîn el-Kudsî er- Rumî)		C.9, s.151.	
Gülşen-i Âsâr	Hayreddîn Halîl Efendi- Kudsi-i Rûmî (Hayreddîn el-Kudsî er- Rumî)		C.9, s.151.	
Sûr-ı Mekâtib	Zekâî Ahmed Çelebi-Kâtib	Münşe-ât	C.9, s.172.	
Divân	Zekâî Ahmed Çelebi-Kâtib	Şiir	C.9, s.172.	
Seb'a-i Seyyâre	Rahîmî Abdurrahîm Efendi- Tayyibzâde	Bursa' da yedi dilber hakkın- da yazdığı risale	C.10, s.205.	
Keyvân ü Behrâm	Rahîmî Abdurrahîm Efendi- Tayyibzâde (Rahîmî)		C.10, s.205.	
Füyûzâtü'l- Habîbiyye alâ Salavâti'l- Meşîsiyye	Reşîd Ahmed Efendi- Neşehirli- zâde		C.10, s.216.	

Meslûlü's-Sâfiyye ale'l-Vâridâtî's-Sa'diyye	Reşîd Ahmed Efendi- Nevşehirli-zâde	Tasav-vuf	C.10, s.216.	Milli Ktp., 06 Mil Yz A7589/1
Avdü's-Şebâb	Rızâî Ali Efendi-Hacı Bayramzâde	Tarih	C.10, s.218.	Köprülü Ktp. Fazıl Ahmet Paşa, 01343.; Hacı Selim Ağa Ktp., 00976.; Topkapı Sarayı Ktp. EH., 001507.; Nuruosm aniye, 04127.
Dîvân	Rızâî Ali Efendi-Hacı Bayramzâde	Edebi-yat	C.10, s.218.	Eser üzerine Ali Zor ve Mümin Topçu tarafından iki ayrı yüksek lisans tezi hazırlanmış- tır. ²⁸
Es-Seb'u's-Seyyâr fi Ahvâli Tatar	Rızâ Mehmed Efendi-Tatar Ağası Hısımlı es-Seyyid	Tarih	C.10, s.221.	Eser üzerine Yavuz Söylemez tarafından doktora tezi hazırlanmıştı r. ²⁹

²⁸ Ali Zor, Rızâyî (Mehmed Ali Çelebi) Hayatı, Edebi Kişiliği ve Divan'ının Tenkitli Metni (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1999); Mümin Topçu, Dîvân-ı Rızâyî (Tenkitli Metin) (Malatya: İnönü Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1997).

²⁹ Yavuz Söylemez, *Es-Seb'ü's-Seyyâr Fi Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar (Tenkitli metin neşri, inceleme)* (İzmir: Ege Üniversitesi, Doktora Tezi, 2016).

Dîvân	Rıfat Mehmed Efendi- Gürcüzâde el- Hâc	Edebi-yat	C.10, s.223.	
Dîvân	Refikî Ali Çelebi- İbrîzâde	Edebi-yat	C.10, s.226.	
Dav'ü'l- Misbâh (Kitâbü'l- Misbâh)	Rükneddîn Ahmed Çelebi- Mevlânâ Cündî	Gramer	C.10, s.226.	
El-kâsîdetü'l- Garrâ fî Harekâtî's- Semâvâtî Turrâ Dîvân	Zeynelâbidîn Ali Çelebi- Ümm-i Veledzâde Rûhî Ahmed Efendi-Fâzıl (Fâzıl Rûhî Çelebi)	İlm-i nücûm	C.10, s.238.	
Rûhî Târihi	Rûhî Ahmed Efendi-Fâzıl (Fâzıl Rûhî Çelebi)	Tarih	C.10, s.231.	Eser üzerine Yaşar Yücel ve Halil Cengiz tarafından bir çalışma yapılmıştır. ³⁰
Dîvân	Zeyneb Hâtun- Muslihîzâde	Şiir	C.10, s.242.	
Dîvânçe-i eş'âr	Sâlim Ali Bey- Alaybeyi-	Şiir	C.10, s.247.	

³⁰ Yaşar Yücel-Halil Cengiz, *Ruhi Tarihi Oxford Nüshası-Değerlendirme, Metnin Yeni Harflerle Çevirisi (Tıpkı basım ile birlikte)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992).

	zâde (Tavlacı Sâlim Bey)				
Dîvânçe-i eş'âr	Sirâceddîn İsmâ'îl Efendi-Mîr Sirâcî (Sirâcî)	Şiir	C.10, s.254.		
Sâkî-nâme	Sirâceddîn İsmâ'îl Efendi-Mîr Sirâcî (Sirâcî)	Edebi-yat	C.10, s.254.		
Hâşiye-i Şerh-i Miftâh	Sa'dî Çelebi- Tâcîzâde	Meânî	C.10, s.264.		
Hâşiye-i Sadrü's-Şer'î	Sa'dî Çelebi- Tâcîzâde	Fıkıh ve kelâm	C.10, s.264.		
Hayrû'l- Ahlâm	Sa'dî Çelebi- Tâcîzâde	Şehren- giz	C.10, s.264.	Topkapı Sarayı Ktp. HK. 001042.; Süleyma niye Ktp. Esad Efendi, 02580.	
Şehr-i engiz	Sülûkî Mehmed Çelebi-Memî Çelebizâde	Edebi-yat	C.10, s.282.		
Dîvân	Sülûkî Mehmed Çelebi-Memî Çelebizâde	Edebi-yat	C.10, s.282.		
Dîvân	Süleyman Efendi-eş- Şeyh, Mir'ât- nümâ	Edebi-yat	C.10, s.311.		

Menâri'l-Usûl Şerhi	Sinâneddîn Yûsuf Çelebi-Bahşâyîşoğ-lu	Fıkıh	C.10, s.313.	
Şerh-i Mevâkıf havâşîsi	Sinâneddîn Yûsuf Çelebi-Mevlânâ Acemî	Akâid ve kelâm	C.10, s.315.	
Hâşiye-i Şerh-i Tecrîd	Sinâneddîn Yûsuf Çelebi-Mevlânâ Acemî	Kelâm	C.10, s.315.	
Tefsîr-i Beyzâvî hâşiyesi (Hâşiye-i Tefsîr-i Kâdı Beydâvî)	Sinâneddîn Yûsuf Efendi-Muhaşşî (Sinânüddîn Yûsuf bin Hüsâmed-dîn bin İlyas)	Tefsir	C.10, s.320.	Milli Ktp., 03 Gedik 17317
Mevâkıf (ta'likât)	Sinâneddîn Yûsuf Efendi-Muhaşşî (Sinânüddîn Yûsuf bin Hüsâmeddîn bin İlyas)	Akâid ve kelâm	C.10, s.320.	
Miftâh (ta'likât)	Sinâneddîn Yûsuf Efendi-Muhaşşî (Sinânüddîn Yûsuf bin Hüsâmed-dîn bin İlyas)	Meânî	C.10, s.320.	
Telvîh (ta'likât)	Sinâneddîn Yûsuf Efendi-Muhaşşî (Sinânüddîn Yûsuf bin Hüsâmed-dîn bin İlyas)	Fıkıh	C.10, s.320.	

Hâşiye-i Tecrîd	Sinâneddîn Yûsuf Efendi-Muhaşşî (Sinânüddîn Yûsuf bin Hüsâmed-dîn bin İlyas)	Kelâm	C.10, s.320.	
Tebyînü'l-Mehârim	Sinâneddîn Yûsuf Efendi-Şeyhü'l-harem, el-Hâc	İslam hukuku ve fıkıh	C.10, s.322.	Süleyman niye Ktp. Hacı Mahmud Efendi, 01678.; Beyazıt Ktp., B1656.; Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü, BY000000 2202.; Beyazıt Ktp., Veliyüddin Efendi, V1872.; Bursa İnebey Ktp. 4864.; Çorum Hasan Paşa Ktp., 3773.; vd.
Mısır Tarihi (Târîh-i Süheylî)	Süheyl Bey-Hısımzâde	Tarih	C.10, s.331.	Atıf Efendi Ktp., Mehmed Zeki

				Pakalın, 00099.
Gülistân Şerhi	Şâhidî Ali Bey-Güzel Ahmedzâde	Edebi-yat	C.11, s.371.	
Divân	Şücâeddîn İlyas Çelebi- Şeyh Niyâzî	Edebi-yat	C.11, s.381.	
Kitâbü'l-Mücerrebât	Şerefeddîn İsa Çelebi- Sabuncu-zâde	Tıp	C.11, s.384.	
İfâzatü'l-Envâr (Menâr şerhi)	Şerefeddîn Mehmed İmâmî-Kırmî	Fıkıh	C.111, s. 386.	
Behcetü't-Tevârih	Şükrullah Çelebi- Mevlânâ Zeyneddîn (Şükrullah Amasyavî)	Tarih	C.11, s.397.	Eser Hasan Almaz tarafından yayımlan- mıştır. ³¹
Minhâcî'r-Reşâd (Menhecî'r-Reşâd fî Sulûku'l-İbâd)	Şükrullah Çelebi- Mevlânâ Zeyneddîn (Şükrullah Amasyavî)	Tarih	C.11, s.397.	Süleyma niye Ktp. Şehid Ali Paşa, 01430.
Süleyman-nâme	Şevkî Ahmed Çelebi- Muslihîzâde	Tarih	C.11, s.412.	
Târih-i Osmanî	Şehîdî Ali Çelebi-Şermî Birâderi	Tarih	C.11, s.418.	

³¹ Hasan Almaz, *Behcetü't-Tevârih Tarihin Aydınlığında/Şükrullah Efendi* (İstanbul: Mostar Yay, 2013).

Divân	Sârim Mustafa Efendi-Sarı Müderris	Şiir	C.11, s.431.	
Mecmu'a-i Fetâvâ	Sâlih Efendi- Kara		C.11, s.433.	
Divân	Sıdkı Mustafa Paşa- Kadıızâde	Şiir	C.11, s.441.	Eser, Mehtap Erdoğan tarafından yayımlan- mıştır. ³²
Şerh-i Akâid hâşiye	Salahaddîn Mûsâ Efendi- Şeyh Îmâdzâde		C.11, s.447.	
Şerh-i Hidâyetü'l- Hikme hâşiye	Salahaddîn Mûsâ Efendi- Şeyh Îmâdzâde	Fıkıh	C.11, s.447.	
Mahzenü'l- Ulûm	Tâhir Mehmed Efendi- Köprülü		C.11, s.456.	Orpilyan, Serkiz ve Seyyid Abdülzâd e Mehmed Tahir. Mahzenü 'l-ulûm (mukaddi me) İstanbul: Asadurya n Şirket-i Mürettibi ye Matbaası, 1308.

³² Mehtap Erdoğan, *Sıdkı Paşa Dîvân ve Berf ü Bahâr* (İstanbul: Kitabevi Yay., 2011).

Divân	Tayyibî Mehmed Efendi- Tayyibzâde	Şiir	C.11, s.466.	
Maârifnâme (Garibnâme)	Âşık Ali Paşa- Mevlânâ Alâeddîn (Ali Âşık Baba)		C.11, s.478.	Eser Kemal Yavuz tarafından yayımlan- mıştır. ³³
Divân	Âşık Ali Paşa- Mevlânâ Alâeddîn (Ali Âşık Baba)	Şiir	C.11, s.478.	
Etvâr-ı Mülûk Tercümesi	Âşık Ali Paşa- Mevlânâ Alâeddîn (Ali Âşık Baba)		C.11, s.478.	
Hülâsatü'l- Ahbâr	Âşık Mehmed Çelebi-Kara Hâfizzâde	Târih	C.11, s.479.	Eser Nurettin Gemici tarafından yayımlan- mıştır. ³⁴
Menâr Şerhi	Abdülhalîm Efendi- Şârihü'l- Menâr	Fıkıh	C.11, s.490.	
Terğîbü'l- edîb (Hidâye adlı esere yazılan hâşiye)	Abdurrah- man Efendi- Seydi Ali Efendizâde		C.11, s.502.	
Kitabü'l- müfid fi şerhi'l- hadîsi'l-garîb	Abdurrah- man Efendi- Muhaddis	Hadîs	C.11, s.502.	

³³ Kemal Yavuz, *Garibnâme*, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000).

³⁴ Nurettin Gemici, *Hulâsatü'l-Ahbâr, Semhûdî'nin Medine Tarihinin Tercümesi*, (İstanbul: Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2022).

Aynü'l-İlim şerhi	Abdurrahman Efendi-Müftîzâde	Fıkıh	C.11, s.505.		
Kitabü'l-Mecmû Mine'l-Meşhûd ve'l-Mesmû	Abdürrahîm Efendi-Âkifzâde es-Seyyid	Tezkire-Antoloji	C.11, s.513.		Eser üzerine Hikmet Özdemir tarafından bir çalışma yapılmıştır. ³⁵
Sadrü's-Şerfa Haşiyesi	Abdülazîz Efendi-Ümm-i Veledzâde	Fıkıh ve kelâm	C.11, s.517.		
Mizânü'l-Adl	Abdülkerîm Efendi-İngiliz	Mantık	C.11, s.535.	Millet Ktp., A.E. Arabi, 01722/1.; Süleyma niye Ktp., Basma Bağışlar, 02240.; Beyazıt Ktp., BM2612.; vd.	
Necâhü'l-kârî fi şerh-i Sahîhi'l-Buhârî (Buhârî Şerhi)	Abdullah Hilmi Efendi-Yûsuf Efendizâde	Hadîs	C.12, s.565.	Süleyma niye Ktp., Ayasofya, 00685.; Süleyma niye Ktp., Yahya Tevfik, 00057.; Süleyma	Eser üzerine Rehab Mohamed Elsaid Badawy Aly tarafından yüksek lisans tezi hazırlanmıştır. ³⁶

³⁵ Hikmet Özdemir, *Âkifzâde, Abdürrahîm b. İsmâil el-Amâsî el-Merzifonî. Kitâbü'l-Mecmû' fi'l-meşhûd ve'l-mesmû'* (İstanbul: Özfa Matbaacılık, 1998).

³⁶ Rehab Mohamed Elsaid Badawy Aly, *Yusuf Efendi Zade'ye ait Sahihul Buhari Şerhi Necahul Kari kitabının tahkik ve incelemesi: Buyu' kitabı başlangıcından 2068 nolu hadise kadardır. bab(konu): Hz.Muhammed (Sallallahualeyhivesellem)' in nesie yoluyla satır alması*, (İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2017).

				niye Ktp., 00861.; vd.
Kâdı Beyzâvî (hâşiye)	Abdullah Hilmi Efendi- Yûsuf Efendizâde	Tefsir	C.12, s.566.	
Hayalî (Hâşiye ale'l- Hayalî)	Abdullah Hilmi Efendi- Yûsuf Efendizâde	Akâid	C.12, s.566.	
Sahîh-i Müslîm Şerhi (Înâyetü'l- mün'im)	Abdullah Hilmi Efendi- Yûsuf Efendizâde	Hadîs	C.12, s.566.	Eser üzerine Kamuran Aslantalay tarafından doktora tezi hazırlanmış- tır. ³⁷
Kara Dâvûd hâşiye (Hâşiye alâ Kara Dâvûd mine'l- mantık.)	Abdullah Hilmi Efendi- Yûsuf Efendizâde		C.12, s.566.	
Âdâb-ı Mîrî hâşiyesi	Abdullah Hilmi Efendi- Yûsuf Efendizâde	Tasav-vuf	C.12, s.566.	
Kadı Mîr hâşiyesi	Abdullah Hilmi Efendi- Yûsuf Efendizâde	Tasav-vuf	C.12, s.566.	
Dîvân	Abdülmecîd Zühdi Efendi- Hindîzâde	Edebi-yat	C.12, s.585.	

³⁷ Kamuran Aslantalay, *Yusuf Efendizâde'nin "Înâyetü'l-Meliki'l-Mün'im li-Şerhi Sahîhi Müslîm" Adlı Eserinin Tahkik ve Değerlendirilmesi (Tahâret, hayz ve namaz kitapları)*, (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Doktora Tezi, 2023).

Zübdetü'n- Nesâyih	Abdülveh- hâb Efendi- Hacı Vehhâbzâde	Nasihat	C.12, s.598.
Avâmil-i mi'e Şerhi	Osmân Efendi-Hacı Baba		C.12, s.598.
Risâle-i Sultâniyye	Osmân Efendi-Hacı Baba		C.12, s.598.
Şerh-i Heyâkil-i Nûrâniyye	Osmân Efendi-Hacı Baba	Tasav-vuf	C.12, s.598.
Kavâ'id-i Fârisiyye	Osmân Efendi-Hacı Baba	Gramer	C.12, s.598.

SONUÇ

Bu çalışmada, *Amasya Tarihi*'nde yer alan toplam 117 müellife ait 227 eser tespit edilmiş, cilt ve sayfa numaralarına göre tabloda sıralanmıştır. Bu eserlerden 36 tanesi üzerine çeşitli araştırmacılar tarafından bilimsel çalışma hazırlanmıştır. Üzerine çalışma yapılmayan eserlerden 37 tanesinin nüsha bilgileri ise Türkiye yazma eser kütüphanelerinde tarafımızca tespit edilmiştir. Bu sayede hem *Amasya Tarihi*'nde yer alan eserlere ait araştırmacılara kolaylık sağlayan bir eser indeksi hazırlanmaya çalışılmış hem de özellikle edebiyat, tarih, ilahiyat gibi pek çok alanda çalışılmayı ve bulunmayı bekleyen eserlere dikkat çekilmiştir.

Daha önce Recep Dikici ve Metin Hakverdioğlu tarafından Amasyalı âlimler ve Amasyalı şairler üzerine iki farklı çalışma yapılmıştır. Recep Dikici yaptığı çalışmayla, Nadir Tabâkat kitaplarından ve Türkiye İhtisas Kütüphanelerinden tespit ettiği Amasyalı âlimleri ve bu âlimlerin kütüphanelerde bulunan çeşitli alanlardaki

eserlerini araştırmacıların istifadesine sunmuştur (Dikici, 2017). Yaptığımız incelemede, bu çalışmada ismi zikredilen elimlerden ve eserlerden birçoğunun Hüseyin Hüsameddin'in Amasya Tarihi'nde olmadığı görülmüştür. Bu durum ya Amasya Tarihi'nde ya da Recep Dikici'nin incelediği kaynaklarda bu kişilerin farklı isimlerle kaydedilmiş olabileceğine veya bu şahsiyetlerin Amasyalı olmadığı halde Amasyalı olarak atfedilmiş olabileceklerine işaret etmektedir. Yapılan bu tür çalışmalar, araştırmacıları bu konularda temkinli olmaları bakımından yönlendirmektedir.

Metin Hakverdioğlu ise yaptığı çalışmayla *Amasya Tarihi*'nde yüzlerce şair ismi tespit etmiştir (Hakverdioğlu: 2021: 1434-1447). Ancak Amasya Tarihi'ni taradığımızda bu şairlerden büyük çoğunluğunun şairlik özelliklerinden söz edilse de divan sahibi olduklarından bahsedilmemiştir. Yaptığımız alışma, eser indeksine yönelik bir çalışma olduğundan, hazırlamış olduğumuz tabloya yalnızca divan sahibi olduğu bilgisi verilen şairler dhil edilmiştir. Yapılan araştırmalar sonucunda bu divanların çoğu tespit edilemese de zikredilen şairlere ait divanların olduğunu bilmek, bir gün bulabilmek adına araştırmacıları yn verecektir. Bu durum, *Amasya Tarihi*'nde ismi geçen ancak günümüzde tesadüf edilemeyen diğer eserler için de aynıdır.

Türkçe, Arapça ve Farsça gibi farklı dillerde yazılan bu eserlerin bulunması adına yapılan bu tür alışmalar, Amasya gibi zengin kültür mirasına sahip bir şehrin sanatkrlarını, limlerini, şairlerini gün yüzüne çıkararak bilim ve ilim dünyasındaki birçok boşluğu dolduracaktır.

KAYNAKÇA

Akdoğan, Yaşar. *Ahmed Divanı: Tenkitli Metin ve Dil Hususiyetleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, 1979.

Akdoğan, Yaşar. *Ahmed-Dvn*. Ankara: KTB Yay.

Akdoğan, Yaşar. *Ahmed-İskendernme*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., 2019.

Akman, Sibel. *İbni Keml'in Dakyıkı'l-Hakyıkı*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2002.

- Alak, Musa. *Kemalpaşazâde'nin Şerhu Tağyîri'l-Miftâh adlı eserinin tahkik ve tahlili / Kamalpashazâde'nin Şerh Tağyiri'l-Miftah Adlı Eserinin Tenkidi Ve Tahlili*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2009.
- Almaz, Hasan. *Behcetü't-Tevârih Tarihin Aydınlığında/Şükrullah Efendi*. İstanbul: Mostar Yay, 2013.
- Aly, Rehab Mohamed Elsaid Badawy. *Yusuf Efendi Zade'ye ait Sahihul Buhari Şerhi Necahul Kari kitabının tahkik ve incelemesi: Buyu' kitabı başlangıcından 2068 nolu hadise kadardır. bab(konu): Hz.Muhammed (Sallallahualeyhivesellem)' in nesie yoluyla satır alması*. İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Arık, Ömer. *Hızır bin Mehmed Amâsî ve Gusûnü'l-usûl ve şerhi Tehîcu Gusûni'l-Usûl Adlı Eserleri*. Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi, 2019.
- Aslantalay, Kamuran. *Yusuf Efendizâde'nin "'İnâyetü'l-Meliki'l-Mün'im li-Şerhi Sahihi Müslim" Adlı Eserinin Tahkik ve Değerlendirilmesi (Tahâret, hayz ve namaz kitapları)*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Doktora Tezi, 2023.
- Ayar, Ali Rıza. "Abdurrahman Eşref Efendi'nin (öl.1738) "Mir'âtüs-safâ" Adlı El Yazmasının Tanıtılması", Uluslararası Amasya Sempozyumu, 4-7 Ekim 2017 Bildiriler Kitabı, 2. Cilt (2017), 777-786.
- Belen, Maksut. *Hızri'nin Ab-ı Hayat mesnevisi*. Manisa: Celal Bayer Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1997.
- Çiçekler, Mustafa. *Kemâl Paşa-zâde ve Nigâristân'ı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, 1994.
- Demir, Fadime. *Türk Hat Sanatı İçin Kaynak Güzlâr-ı Savâb (İncelemeli metin çevirisi)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2004.
- Demir, Osman- Arıkan, Mehmet. "Noktaya Dokunmak: Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi'nin Cüz'ün lâ yetecezze' Risalesi 'nin Tahlil, Tahkik ve Tercümesi", *Nazariyat* 5/1 (Nisan 2019) 133-189.
- Demirel, Mustafa. *Kemal Paşazâde Yusuf u Züleyha*. Ankara: KTB Yay., 1983.

- Dikici, Recep. “Türkiye Kütüphanelerinde Yazma ve Matbu Eserleri Olan Amasyalı Âlimler”, Uluslararası Amasyalı Âlimler Sempozyumu, Amasya 21-23 Nisan 2017, Bildiriler Kitabı-II (2017).
- Doğanbaş, Muzaffer. “Pîrî Baba Velayetnamesi”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaşî Veli Araştırmaları Dergisi* 41, (2007). 161-182.
- Erdoğan, Mehtap. *Sıdkî Paşa Dîvân ve Berf ü Bahâr*. İstanbul: Kitabevi Yay., 2011.
- Erünsal, İsmail. *Tâcî-zâde Ca’fer Çelebi Dîvânı*. Ankara: KTB Yay., 2018, <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-211662/taci-zade-cafer-celebi-divani.html> [Erişim tarihi: 27.04.2024].
- Faroe, C. E. *Lütfullah Halîmî'nin Bahru'l-Garâ'ib'i*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1991.
- Gemici, Nurettin. *Hulâsatü'l-Ahbâr, Semhûdî'nin Medine Tarihinin Tercümesi*. İstanbul: Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2022.
- Genç, Gülcan. *Muhammed b. Aksarayî, Teferrücü'l-Ümerâ: Dil İncelemesi-Metin Ve Sözlük*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2012.
- Hakverdioğlu, Metin. “Amasya Tarihindeki Şairler ve Merzifonlu İbrahim Cûdî Efendi'nin Bilinmeyen Bir Şiiri”, *International Academic Social Resources Journal*, (e-ISSN: 2636-7637), 6/30 (2021), 1434-1447. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78357/ahmedi-divani.html> [Erişim tarihi: 27.04.2024].
- <https://portal.yek.gov.tr/works/search/full>
- İmazawa, Koji. *Tevârih-i Âl-i Osman IV. Defter*. Ankara: TTK Yay., 2000.
- Kaçar, Mücahit. *İbni Kemâl Dîvânı'nın İncelenmesi (Nazım Bilgisi-Belâgat-Üslûp ve Dil Özellikleri-Muhtevâ)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, 2010.
- Karaca, Abdullah. *Kemalpaşazade'nin Dekayık'ul-Hakayık'ı(Metin-İnddeks)*. Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2002.

- Küçükbaltacıoğlu, Muhammet. *Habib B. Ali'nin Miftâhu'l-Fâtîha Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Memük, Yusuf. *Taşköprüzâde'nin Kemalpaşazâde'ye Yönelttiği Eleştiriler: Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Keşşâf li'l-Cürcânî Bağlamında*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Özdemir, Hikmet. *Âkîfzâde, Abdürrahîm b. İsmâil el-Amâsî el-Merzifonî. Kitâbü'l-Mecmû' fi'l-meşhûd ve'l-mesmû'*. İstanbul: Özfa Matbaacılık, 1998.
- Pekşen, Ahmet. *Zeynü'l-Elhan İsimli Eserin Metin ve Sözlük Çalışması: Ladikli Mehmed Çelebi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2002.
- Saraç, Yekta. *Kemal Paşazade Dîvanı ve Diğer Şiirleri*. Ankara: TDK Yay., 2022.
- Satun, Abdullah. *Tevârih-i Âl-i Osman III. Defter*. İstanbul: Çamlıca Basım Yay., 2014.
- Severcan, Şerafettin. *Tevârih-i Âl-i Osman: X. Defter/ Kemal Paşazâde*. Ankara: TTK Yay., 1996.
- Söylemez, Yavuz. *Es-Seb'ü's-Seyyâr Fi Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar (Tenkitli metin neşri, inceleme)*. İzmir: Ege Üniversitesi, Doktora Tezi, 2016.
- Sungur, Necati. *Tâcî-zâde Cafer Çelebi, Heves-nâme (İnceleme-Tenkitli Metin)*. Ankara: TDK Yay., 2006.
- Tekdemir, Hatice Kübra. *Habîb-i Karamânî ve Etvâr-ı Seb'a manzumesi*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Temizel, Ali. *Ahmedî'nin Farsça Eserleri -Tenkitli Metin-İnceleme-Tercüme ve İndeks*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2002.
- Topal, Mesut. *Dekâyıku'l-Hakâyık: İnceleme-metin*. Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Topçu, Mümin. *Dîvân-ı Rızâyî (Tenkitli Metin)*. Malatya: İnönü Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1997.
- Topçu, Şerafettin. *Tevârih-i Âl-i Osman: VII. Defter/ Kemal Paşazâde*. Ankara: TTK Yay., 2000.

- Turan, Şerafettin. *Tevârih-i Âl-i Osman. I. Defter*. Ankara: TTK Yay., 1991.
- Turan, Şerafettin. *Tevârih-i Âl-i Osman. II. Defter*. Ankara: TTK Yay., 1983.
- Turan, Şerafettin. *Tevârih-i Âl-i Osman. VII. Defter: (Tenkidli transkripsiyon)*. Ankara: TTK Yay., 1991.
- Uğur, Ahmet. *Tevârih-i Âl-i Osman. IX. Defter: İbn-i Kemal*. Ankara: TTK Yay., 1985.
- Uğur, Ahmet. *Tevârih-i Âl-i Osman. VIII. Defter: İbn-i Kemal*. Ankara: TTK Yay., 1997.
- Uzun, Adem. *Lügat-ı Halîmî (İnceleme-Metin)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, 2005.
- Yağcı, Hızır. *Hayreddin Hızır Atûfî'nin Keşfü'l-Meşârik Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Doktora Tezi, 2017.
- Yılmaz, Mehmet Şakir. *Sultanların Aynası, Ahmed bin Hüsameddin Amasî ve eseri Mirâtü'l-Mülûk (İnceleme-Metin-Sadeleştirme-Tıpkıbasım)*. İstanbul: Büyüyen Ay, 2016.
- Yücel, Yaşar- Cengiz-Halil. *Ruhi Tarihi Oxford Nüshası- Değerlendirme, Metnin Yeni Harflerle Çevirisi (Tıpkı basım ile birlikte)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992.
- Zor, Ali. *Rızâyî (Mehmed Ali Çelebi) Hayatı, Edebi Kişiliği ve Divan'ının Tenkitli Metni*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1999.